

ISSN 1694-5220

**Министерство образования и науки
Кыргызской Республики**

КЫРГЫЗСКО-УЗБЕКСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

**Н А У К А
О Б Р А З О В А Н И Е
Т Е Х Н И К А**

Международный научный журнал

Выходит три раза в год

№ 3 (66), 2019

Ош – 2019

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ ЖУРНАЛА

- Райымбаев Ч.К.** - главный редактор,
ректор Кыргызско-Узбекского университета (КУУ),
доктор экономических наук
- Исманов М.М.** - заместитель главного редактора, проректор по науке КУУ,
доктор технических наук
- Салиева Н.А.** - ответственный секретарь

Технические науки

- Абидов А.О.** - доктор технических наук, профессор
Мамасаидов М.Т. - доктор технических наук, профессор
Маруфий А.Т. - доктор технических наук, профессор
Мендекеев Р.А. - доктор технических наук, профессор

Физико-математические науки

- Алымкулов К.А.** - доктор физико-математических наук, профессор
Джураев А.М. - доктор физико-математических наук, профессор
Сатыбаев А.Дж. - доктор физико-математических наук, профессор
Ташполотов Ы.Т. - доктор физико-математических наук, профессор

Химико-биологические науки

- Арзиев Ж.А.** - доктор технических наук, профессор
Жумабаева Т.Т. - доктор биологических наук, профессор
Каримова Б.К. - доктор биологических наук, профессор
Мурзубраимов Б.М. - доктор химических наук, профессор
Самиева Ж.Т. - доктор биологических наук, профессор КУУ

Философские науки

- Балтабаева А.Т.** - доктор философских наук, профессор КУУ
Карабеков К. - доктор философских наук, профессор
Шарипова Э.К. - доктор философских наук, профессор

Исторические науки

- Асанканов А.А.** - доктор исторических наук, профессор
Нурумбетов Б.А. - доктор исторических наук, профессор
Сатыбалдиева Ч.Т. - кандидат исторических наук, доцент

Экономические науки

- Култаев Т.Ч.** - доктор экономических наук, профессор
Примов Э.Б. - доктор экономических наук, профессор

Филологические науки

- Исаков К.А.** - доктор филологических наук, профессор
Абдувалиев И. - доктор филологических наук, профессор
Зулпукаров К.З. - доктор филологических наук, профессор
Сарыков С.Т. - кандидат филологических наук, доцент КУУ

Педагогические науки

- Бабаев Д.Б.** - доктор педагогических наук, профессор
Джураев М.Дж. - доктор педагогических наук, профессор
Узакбаев И.С. - кандидат педагогических наук, доцент

Юридические науки

- Кулдышева Ч.К.** - доктор юридических наук, профессор
Базарбаев Э.Б. - доктор юридических наук, профессор
Жусупов Б.А. - кандидат юридических наук, доцент
Кокоева А.М. - кандидат юридических наук, профессор

Медицинские науки

- Маманазаров Дж.М.** - доктор медицинских наук, профессор
Мамасаидов А.Т. - доктор медицинских наук, профессор
Жеенбаев Ж. - доктор медицинских наук, профессор
Шатманов С.Т. - доктор медицинских наук, профессор
Джумаев Р.М. - кандидат медицинских наук, доцент КУУ

Географические науки

- Низамиев А.Г.** - доктор географических наук, профессор
Камилова Л.И. - кандидат географических наук, доцент КУУ
Обдунов Э.А. - кандидат географических наук, доцент

Учредитель:

Адрес редакции:

Кыргызско-Узбекский университет
Журнал зарегистрирован
Министерством юстиции
Кыргызской Республики
Рег. свидетельство № 387 от 23.06.1999 г.

723503, Кыргызстан, г. Ош, ул. Исанова, 79
Тел./Факс: (03222) 4-20-79, 4-20-92, 5-53-45
E-mail: nurkyz.alisherovna78@bk.ru,
ismanov1970@mail.ru
Web сайт: www.not.kg;
Подписной индекс: 77361

Журнал «Наука. Образование. Техника» (НОТ) включен в систему российского индекса научного цитирования (РИНЦ). Договор о размещении журнала «НОТ» в научной электронной библиотеке (НЭБ) РИНЦ, № 717-11/2015 от 12.11.2015 г.

Журнал входит в перечень научных и научно-технических периодических изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Кыргызской Республики (ВАК КР) для опубликования научных результатов диссертационных работ.

Статьи, принятые к публикации, размещаются в полнотекстовом формате на сайте НЭБ РИНЦ- elibrary.ru, ВАК КР- vak.kg, КУУ- not.kg.

Зарегистрирован в Национальной книжной палате Кыргызской Республики.

ISSN 1694-5220

© Кырг.-Узб. унив., 2019

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Журнал «Наука. Образование. Техника» издаётся Кыргызско-Узбекским университетом 3 раза в год. В нем публикуются результаты научных исследований по всем направлениям наук.

Статья может быть представлена на русском, английском и кыргызском языках.

Решение о публикации принимается редакционным советом журнала после рецензирования, учитывая научную новизну, значимость и актуальность представленных материалов.

Порядок оформления статей в журнале «Наука. Образование. Техника»:

1. Статья, поступающая для публикации, должна сопровождаться, как правило, с рецензией ведущих учёных.
2. К статье прилагается аннотация и ключевые слова на кыргызском, русском и английском языках с указанием названия и автора статьи.
3. Особое внимание следует обратить на ясность и лаконичность стиля, точность и последовательность в изложении материала. Статья структурно должна иметь вводную часть, основное содержание и завершаться выводом или заключением, библиографией использованной литературы.
4. Статья подписывается автором(ами). Статья представляется в электронном варианте с распечаткой текста шрифтом Times New Roman № 14, через 1,5 интервал, в одном экземпляре на формате А4. Текст должен быть записан в формате *.doc или *.docx. Поля: верхнее – 20 мм, нижнее – 20 мм, правое – 15 мм, левое – 30 мм. Иногородние авторы могут направить статьи по электронной почте.
5. Все иллюстрации должны быть представлены в формате *.jpeg с разрешениями 300 dpi и выше для штриховых рисунков и 600 dpi для фотографий. Все формулы должны быть набраны редактором математических формул Equation.
6. Общий объем рукописи, включая литературу, таблицы и иллюстрации, не должен превышать 16 страниц.
7. Необходимо дать сведения об авторах (фамилия, имя, отчество; учёная степень и звание; название организации; область исследований; номер телефона, E-mail).

СТРУКТУРА РУКОПИСИ

Текст оформляется в следующей последовательности:

1. УДК (индекс по таблицам Универсальной десятичной классификации) располагается слева сверху.
2. Инициалы и фамилия (фамилии) автора (авторов) располагаются справа сверху.
3. Название статьи (на кыргызском, русском и англ. языках) на следующей строке.
4. Аннотация (на кыргызском, русском и англ. языках, на следующих строках, 70-100 слов).
5. Ключевые слова (8-12 слов, не более двух строк).
6. Основной текст. Все таблицы, иллюстрации (графики, рисунки, фото), сноски и др. должны быть приведены полностью, в соответствующем месте статьи. Рисунки должны иметь подрисуночные надписи, которые могут располагаться также на отдельных листах, в тексте должны быть сделаны ссылки на рисунки. Текст завершается выводом (заключением) и библиографией (литературой).
7. Условные обозначения единиц измерений и общепринятые сокращения терминов должны быть согласно ГОСТу и правилам орфографии.
8. Список литературы нумеруется в порядке ссылок по тексту. Ссылки помещаются в прямые скобки, например, [3], [1-3]. Библиографическое описание каждого источника должно быть оформлено по ГОСТ 7.1-2003.

Журнал распространяется по подписке через каталоги государственного предприятия «Кыргыз почтасы» (индекс – 77361), а также путем прямой редакционной подписки. Материалы следует направлять по адресу: 723503, г. Ош, ул. Исанова 79, Кыргызско-Узбекский университет, 2-й учебный корпус. Редакция научного журнала «Наука. Образование. Техника.».

Тел./факс: (03222) 4-20-79, 4-20-92, 5-53-45.

E-mail: nurkyz.alisherovna78@bk.ru, ismanov1970@mail.ru

Web сайт: www.not.kg

УДК 628.3-519.6

Кадиров О.Х.

кандидат технических наук, доцент ТИТЛП РУз

Шипулин Ю.Г.

доктор технических наук, профессор ТГТУ РУз

Махмудов М.И.

доктор технических наук, доцент БухИТИ РУз

Эргашев О.М.

Ферганский филиал ТУИТ РУз

СИНТЕЗ МНОГОКАНАЛЬНЫХ ИНФОРМАЦИОННО-УПРАВЛЯЮЩИХ СИСТЕМ КОНТРОЛЯ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ ОЧИСТКИ СТОЧНЫХ ВОД

В статье рассмотрены алгоритмы синтеза оценивания погрешностей параметров в многоканальных информационно - управляющих системах контроля технологическими процессами очистки сточных вод. Целью исследования является решение задачи множественного оценивания состояний многоканальных поисковых информационно-управляющих систем. В качестве метода исследования использовано оценивание параметров векторной регрессионной модели с коррелированными ошибками измерений. Научной новизной является применение итерированного варианта метода α – регуляризации. Это позволяет регулировать задачу оценивания вектора неизвестных параметров. Рассмотренные алгоритмы использованы при синтезе многоканальных поисковых информационно-управляющих систем основных качественных и количественных параметров технологических процессов очистки сточных вод, которые показали свою эффективность.

Ключевые слова: алгоритм, синтез, погрешность, управляющая система, контроль, процесс, очистка, сточные воды.

АГЫНДЫ СУУЛАРДЫ ТАЗАЛОО ТЕХНОЛОГИЯЛЫК ЖАРАЯНЫН КӨЗӨМӨЛДӨӨЧҮ КӨП КАНАЛДУУ МААЛЫМАТТЫК БАШКАРУУ СИСТЕМАЛАРЫН СИНТЕЗДӨӨ

Агынды сууларды тазалоо технологиялык жараянын көзөмөлдөөгө көп каналдуу маалыматтык башкаруу системаларын синтездөө процесси изилдөөнүн предмети болуп саналат. Изилдөөнүн максаты катары көп каналдуу издөө маалыматтык башкаруу системаларын көп жактуу баалоо маселелерин чечүү эсептелинет. Изилдөөлөрдө өлчөөлөрдүн каталарын аныктоо илимий усулдары колдонулган. Изилдөөлөрдүн жыйынтыктары агынды сууларды тазалоо технологиялык жараянын көзөмөлдөөчү көп каналдуу маалыматтык башкаруу системаларын синтездөөдө колдонулган.

Негизги сөздөр: алгоритм, синтез, каталык, башкаруу системасы, көзөмөлдөө, жараян, тазалоо, агынды суулар.

THE SYNTHESIS OF MULTICHANNEL INFORMATION CONTROL SYSTEMS FOR CONTROLLING TECHNOLOGICAL PROCESSES OF WASTEWATER TREATMENT

In the article the algorithms of synthesis for estimating the errors of parameters in multichannel information control systems for controlling technological processes of wastewater treatment are considered. The aim of the study is to solve the problem of multiple assessment of the states of multichannel search information control systems. As a research method, the estimation of the parameters of a vector regression

model with correlated measurement errors was used. Scientific novelty is the use of an iterated version of the method α - regularization. This allows us to regularize the problem of estimating the vector of unknown parameters. The considered algorithms were used in the synthesis of multichannel search information and control systems of the main qualitative and quantitative parameters of technological processes of wastewater treatment, which have shown their effectiveness.

Key words: *algorithm, synthesis, error, control system, control, process, treatment, wastewater.*

Во многих прикладных задачах, связанных с контролем и управлением совокупностью динамических объектов, возникает необходимость в проведении множественной идентификации состояний и измерений состояния этих объектов. Процесс наблюдения за множеством объектов осуществляется с помощью многоканальных поисковых информационно-управляющих систем (ИУС). При этом очень часто такого рода обзорные ИУС (оптические, оптико-электронные, акустические, тепловые, электромагнитные и др.), регистрируя в последовательные моменты времени и одновременно измеряя состояния нескольких объектов, не фиксируют соответствие между измерениями и наблюдаемыми объектами. Совокупность измерений, отвечающие каждому отдельному наблюдению, может содержать также некоторое число ложных измерений шумового происхождения. Кроме того, в наблюдениях возможны случайные пропуски измерений от объектов.

Таким образом, измерительная информация, поступающая от обзорных ИУС, наряду с обычной неточностью измерений состояния контролируемых объектов содержит дополнительную неопределенность, связанную с неизвестным происхождением отдельных измерений каждого наблюдения. Эта неопределенность не позволяет непосредственно применять для идентификации совокупности объектов, широко представленные в литературе «однообъектные методы» и требует использования специальных методов множественной идентификации.

Альтернативный и наиболее общий подход к решению задачи множественного оценивания состояний не требует проведения идентификации измерений [1,2]. В соответствии с этим подходом для коррекции оценок состояния каждого объекта после получения очередного наблюдения используются не одно, как в первом способе, а все измерения данного наблюдения, взятые с определенными весами. При этом метод оценивания состояний с предварительной идентификацией измерений оказывается одним из возможных субоптимальных вариантов метода, отвечающего данному подходу.

Точное решение любой задачи математического описания возможно при точной постановке задачи, но связи и отношения рассматриваемого процесса с другими объектами в реально существующей среде могут быть весьма сложны и многообразны, что практически невозможно математически строго описать многие процессы и объекты. Для всех математических моделей результатом эксперимента является математический объект. В математическом аспекте значительный круг прикладных задач имеет своей целью восстановление по экспериментальным данным характеристик и параметров объекта. При этом реальные системы редко исчерпывающе описываются ограниченными математическими моделями. Процесс выбора характеристик (параметров) модели из заданного класса для наилучшего описания результатов представляет собой одно из довольно общих определений понятия оценивания. На практике процесс оценивания часто удается связать с какой-нибудь количественной характеристикой качества оценивания и при выборе оценок естественно стараться минимизировать отрицательное влияние погрешностей [3, 4].

При исследовании многомерных стохастических систем возможны случаи, когда векторы случайных возмущений имеют зависимые компоненты, а их ковариации неизвестны. В таких случаях возникают две проблемы: построение оценок параметров системы в условиях неизвестных статистических характеристик векторов случайных возмущений и построение оценок ковариационных матриц. Число параметров ковариационной матрицы, подлежащих оцениванию, может быть существенно уменьшено при наложении ограничений на ее структуру.

Рассмотрим векторную линейную параметрическую модель, описывающую многоканальную измерительную систему:

$$Y_t = X_t^T \theta + V_t, \quad (t=1, \dots, N), \quad (1)$$

где $Y_t = \{y_{1t}, \dots, y_{mt}\}^T$ – вектор измерений; $X_t = \{X_{1t}, \dots, X_{mt}\}$ – известная неслучайная матрица размера $p \times m$ ($t=1, \dots, N$); $X_{it} = \{x_{i1}^t, \dots, x_{ip}^t\}^T$ – i -й столбец матрицы X_t , ($i=1, \dots, m$); $\theta = \{\theta_1, \dots, \theta_p\}^T$ – вектор неизвестных параметров; $V_t = \{u_{1t}, \dots, u_{mt}\}^T$ – вектор случайных коррелированных во времени ошибок измерений ($t=1, \dots, N$); N – общее число измерений; m – суммарное количество измерительных каналов.

Будем полагать, что ошибки измерений описываются векторным разностным стохастическим уравнением авторегрессии

$$V_t = \sum_{n=1}^d B_n V_{t-n} + E_t, \quad (t=1, \dots, N), \quad (2)$$

где $E_t = \{\varepsilon_{1t}, \dots, \varepsilon_{mt}\}^T$ – векторный дискретный белый шум, причем

$$M[E_t] = 0,$$

$$M[E_n E_q^T] = G \delta_n^q, \quad G > 0;$$

$B_n = \text{diag}\{b_{n1}, \dots, b_{nm}\}$ – диагональная матрица размера $m \times m$ с элементами $\{b_{ni}\}_{i=1}^m$ на главной диагонали.

Модель (2) может быть записана в координатной форме:

$$u_{it} = U_{it}^T b_i + \varepsilon_{it} \quad (i=1, \dots, m; t=1, \dots, N),$$

где,

$$b_i = \{b_{1i}, \dots, b_{di}\}^T,$$

$$U_{it} = \{u_{i,t-1}; \dots; u_{i,t-d}\}^T.$$

В [5] предлагается адаптивную оценку $\hat{\theta}_N^A$ вектора параметров θ вычислять на основе соотношения:

$$W_N(\hat{B}, \hat{G}_N) \hat{\theta}_N^A = H_N(\hat{B}, \hat{G}_N), \quad (3)$$

где,

$$W_N(\hat{B}, \hat{G}_N) = \sum_{t=1}^N X_t(\hat{B}) \hat{G}_N^{-1} X_t^T(\hat{B}),$$

$$H_N(\hat{B}, \hat{G}_N) = \sum_{t=1}^N X_t(\hat{B}) \hat{G}_N^{-1} Y_t(\hat{B}).$$

$$X_t^T(B) = X_t^T - \sum_{n=1}^d B_n X_{t-n}^T, \\ Y_t(B) = Y_t - \sum_{n=1}^d B_n Y_{t-n}, \\ W_N = \{W_{ij}^N\}_{i,j=1}^p = \sum_{t=1}^N X_t X_t^T,$$

$$\hat{\theta}_N = W_N^{-1} \sum_{t=1}^N X_t Y_t, \\ \hat{V}_t = Y_t - X_t^T \hat{\theta}_N, \\ \hat{U}_{it} = \{\hat{u}_{i,t-1}; \dots; \hat{u}_{i,t-d}\}^T \\ (i = 1, \dots, m; t = 1, \dots, N),$$

$$\hat{b}_i = \left(\sum_{t=1}^N \hat{U}_{it} \hat{U}_{it}^T \right)^{-1} \sum_{t=1}^N \hat{U}_{it} u_{it} \quad (i = 1, \dots, m), \hat{G}_N = N^{-1} \sum_{t=1}^N \left(\hat{V}_t - \sum_{n=1}^d \hat{B}_n \hat{V}_{t-n} \right) \left(\hat{V}_t - \sum_{n=1}^d \hat{B}_n \hat{V}_{t-n} \right)^T.$$

Основной уязвимой вычислительной операцией при реализации рассматриваемого метода оценивания параметров векторной регрессионной модели с коррелированными ошибками измерений является процедура решения уравнения (3). Это обусловлено тем, что система уравнений (3) может быть плохо обусловленной, т.е. малым изменениям исходных данных могут отвечать большие изменения решения.

Отмеченное обстоятельство при решении уравнения (3) приводит к необходимости применения методов регуляризации [6,7]. Для регуляризации решения уравнения (3) будем использовать регулярные итерационные методы.

Условия аппроксимации исходных данных примем в виде

$$\|W_N^{(h)}(\hat{B}, \hat{G}_N) - W_N(\hat{B}, \hat{G}_N)\| \leq h, \\ \|H_N^{(\delta)}(\hat{B}, \hat{G}_N) - H_N(\hat{B}, \hat{G}_N)\| \leq \delta,$$

где, $W_N(\hat{B}, \hat{G}_N)$ и $H_N(\hat{B}, \hat{G}_N)$ – точные значения матричного оператора и вектора правой части уравнения (3).

Принимая во внимание, что матричный оператор $W_N^{(h)}(\hat{B}, \hat{G}_N)$ является самосопряженным, для регуляризации решения уравнения (3) используем метод [8].

В этом случае, согласно методу α – регуляризации [9], вместо некорректного уравнения (3) нужно решать уравнение второго рода

$$\alpha \hat{\theta}_{N\alpha}^A + W_N^{(h)}(\hat{B}, \hat{G}_N) \hat{\theta}_{N\alpha}^A = \tilde{H}_N^{(\delta)}(\hat{B}, \hat{G}_N), \quad (4)$$

где, $\alpha > 0$ – малый параметр. Решение уравнение (4)

$$\hat{\theta}_{N\alpha}^A = (\alpha E + W_N(\hat{B}, \hat{G}_N))^{-1} H_N(\hat{B}, \hat{G}_N)$$

существует, является единственным и устойчивым. Кроме того, $\|\hat{\theta}_{N\alpha}^A - \hat{\theta}_N^A\| \rightarrow 0$ при $\delta, h \rightarrow 0$

и $\alpha(\delta, h)$ таким, что

$$(\delta + h) / \alpha(\delta, h) \rightarrow 0, \quad (5)$$

где, $\hat{\theta}_N^A$ – точное решение уравнения (3), т.е. алгоритм, даваемый уравнением (4) при выполнении асимптотики (5), является регуляризирующим.

Переходя к итерированному варианту рассматриваемого метода можно написать

$$\left. \begin{aligned} \hat{\theta}_{N_r}^A &= \hat{\theta}_{N_{r-1}}^A + H_N^{(\delta)}(\hat{B}, \hat{G}_N) - \\ &\quad - W_N^{(h)}(\hat{B}, \hat{G}_N) \hat{\theta}_{N_{r-1}}^A, \\ r=1,2,\dots, \quad \hat{\theta}_{N_0}^A &= H_N^{(\delta)}(\hat{B}, \hat{G}_N), \end{aligned} \right\}$$

$$\left. \begin{aligned} \hat{\theta}_{N_r}^A &= \hat{\theta}_{N_{r-1}}^A + v(H_N(\hat{B}, \hat{G}_N) - \\ &\quad - W_N(\hat{B}, \hat{G}_N) \hat{\theta}_{N_r}^A), \\ r=1,2,\dots, \quad \hat{\theta}_{N_0}^A &\in H_1, \end{aligned} \right\} \quad (6)$$

Или

$$\left. \begin{aligned} \hat{\theta}_N^A + v W_N(\hat{B}, \hat{G}_N) \hat{\theta}_{N_m}^A &= \\ = \hat{\theta}_{N_{m-1}}^A + v H_N(\hat{B}, \hat{G}_N), \\ m=1,2,\dots, \quad \hat{\theta}_{N_0}^A &\in H_1, \end{aligned} \right\} \quad (7)$$

или

$$\left. \begin{aligned} \hat{\theta}_{N_r}^A &= (E + v W_N(\hat{B}, \hat{G}_N))^{-1} \times \\ &\quad \times (\hat{\theta}_{N_{r-1}}^A + v H_N(\hat{B}, \hat{G}_N)), \\ r=1,2,\dots, \quad \hat{\theta}_{N_0}^A &\in H_1, \end{aligned} \right\}, \quad (8)$$

где,

$$v > 0. \quad (9)$$

В рамках упрощенной регуляризации в форме [9] также оказываются эффективными итерационные последовательности вида

$$\begin{aligned} \varepsilon \hat{\theta}_{N_r}^A + W_N(\hat{B}, \hat{G}_N) \hat{\theta}_{N_r}^A &= \\ = \varepsilon \hat{\theta}_{N_{r-1}}^A + H_N(\hat{B}, \hat{G}_N), \end{aligned} \quad (10)$$

$$\varepsilon > 0, \quad r=1,2,\dots, \quad \hat{\theta}_{N_0}^A \in H_1,$$

$$\begin{aligned} \hat{\theta}_{N_r}^A &= (\varepsilon E + W_N(\hat{B}, \hat{G}_N))^{-1} \times \\ &\quad \times (\varepsilon \hat{\theta}_{N_{r-1}}^A + H_N(\hat{B}, \hat{G}_N)), \end{aligned} \quad (11)$$

$$\varepsilon > 0, \quad r=1,2,\dots, \quad \hat{\theta}_{N_0}^A \in H_1,$$

а также более общая последовательность

$$\begin{aligned} (B + W_N(\hat{B}, \hat{G}_N)) \hat{\theta}_{N_r}^A &= \\ = B \hat{\theta}_{N_{r-1}}^A + H_N(\hat{B}, \hat{G}_N), \\ r=1,2,\dots, \quad \hat{\theta}_{N_0}^A &\in H_1, \end{aligned} \quad (12)$$

$$\begin{aligned} \hat{\theta}_{N_r}^A &= \left(B + W_N(\hat{B}, \hat{G}_N) \right)^{-1} \times \\ &\times \left(B \hat{\theta}_{N_{r-1}}^A + H_N(\hat{B}, \hat{G}_N) \right), \\ r &= 1, 2, \dots, \quad \hat{\theta}_{N_0}^A \in H_1, \end{aligned} \quad (13)$$

где, B – некоторый линейный, самосопряженный, положительный оператор.

Обе последовательности ((5) – (10) и (11), (12)) при точных $H_N(\hat{B}, \hat{G}_N)$ и $W_N(\hat{B}, \hat{G}_N)$ дают сходимость к решению $\hat{\theta}_N^A$ уравнения (3), если оно существует и единственно, т.е. $\lim_{r \rightarrow \infty} \|\hat{\theta}_{N_r}^A - \hat{\theta}_N^A\| = 0$.

Известны также обобщения вышеприведенных итерационных схем вида

$$\begin{aligned} \hat{\theta}_{N_r}^A &= \left(\varepsilon_{r-1} E + W_N(\hat{B}, \hat{G}_N) \right)^{-1} \times \\ &\times \left(\varepsilon_{r-1} \hat{\theta}_{N_{r-1}}^A + H_N(\hat{B}, \hat{G}_N) \right), \\ r &= 1, 2, \dots, \quad \hat{\theta}_{N_0}^A = 0, \end{aligned}$$

$$\varepsilon_{r-1} = \hat{\varepsilon}_{r-1} = \frac{\|W_N(\hat{B}, \hat{G}_N) \hat{\theta}_{N_{r-1}}^A - H_N(\hat{B}, \hat{G}_N)\|^2}{\|W_N(\hat{B}, \hat{G}_N) \hat{\theta}_{N_{r-1}}^A - H_N(\hat{B}, \hat{G}_N)\|^2}$$

при

$$\begin{aligned} \hat{\varepsilon}_{r-1} &\geq \psi(\delta) > 0, \\ \varepsilon_{r-1} &= \psi(\delta), \end{aligned}$$

при

$$\hat{\varepsilon}_{r-1} < \psi(\delta),$$

$$\begin{aligned} \hat{\theta}_{N_r}^A &= \left(\varepsilon_{r-1} L + W_N(\hat{B}, \hat{G}_N) \right)^{-1} \times \\ &\times \left(\varepsilon_{r-1} L \hat{\theta}_{N_{r-1}}^A + H_N(\hat{B}, \hat{G}_N) \right), \quad \varepsilon_{r-1} = \hat{\varepsilon}_{r-1} = \frac{\|L^{-1/2} (W_N(\hat{B}, \hat{G}_N) \hat{\theta}_{N_{r-1}}^A - H_N(\hat{B}, \hat{G}_N))\|^2}{\|W_N(\hat{B}, \hat{G}_N) \hat{\theta}_{N_{r-1}}^A - H_N(\hat{B}, \hat{G}_N)\|^2} \\ r &= 1, 2, \dots, \quad \hat{\theta}_{N_0}^A = 0, \end{aligned}$$

при

$$\begin{aligned} \hat{\varepsilon}_{r-1} &\geq \psi(\delta) > 0, \\ \varepsilon_{r-1} &= \psi(\delta), \end{aligned}$$

при

$$\hat{\varepsilon}_{r-1} < \psi(\delta),$$

где, $\psi(\delta)$, $\psi(0) = 0$ – некоторая заданная функция, а L – линейный самосопряженный положительный оператор.

При использовании вышеприведенных итерационных алгоритмов выбор параметра регуляризации Γ можно апостериорным образом осуществлять по величине невязки на основе соотношения вида

$$\begin{aligned} \|W_N^{(h)}(\hat{B}, \hat{G}_N) \theta_{N,i,r}^A - H_N^{(\delta)}(\hat{B}, \hat{G}_N)\| &= \\ &= b \left(\delta + \|\theta_{N,i,r}^A\| h \right), \quad b > 1. \end{aligned}$$

Приведенные выше соотношения позволяют регулировать задачу оценивания вектора

неизвестных параметров θ в уравнении (1) и тем самым повысить точность определения искомого вектора.

Вывод:

Предложенные алгоритмы нашли практическое применение в задачах синтеза многоканальных поисковых информационно-управляющих систем основных качественных и количественных параметров технологических процессов очистки сточных вод и показали свою эффективность.

Список литературы:

1. **Igamberdiyev, H.Z.** Sustainable algorithms for dynamic filtering, taking into account the inertia of the measuring device [Текст] / [H.Z. Igamberdiyev, Yu.G. Shipulin, M.I. Mahmudov] // International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology .- India, 2017.- № 4 – Pp. 3250-3254.
2. **Igamberdiyev, H.Z.** Regular Correction Algorithms for Dynamic Errors of Measuring [Текст] / H.Z. Igamberdiyev, Yu.G. Shipulin, M.I. Mahmudov] // International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology.- India, 2017.-№4– Pp. 3251-3254.
3. **Кинеббас, А.К.** Совершенствование системы контроля и мониторинга качества воды в условиях современного мегаполиса [Текст]: автореф. дис. ... канд. тех. наук: А.К. Кинеббас.-Санкт-Петербург, 2007.-25с.
4. **Шекета, А.Н.** Комплексная система оптимизации технологических процессов аэробной биологической очистки сточных вод [Текст]: автореф. дис. ... канд. тех. наук: А.Н. Шекета.-Щелково, 2008.-24с.
5. **Тихонов, А.Н.** Методы решения некорректных задач [Текст] / А.Н. Тихонов, В.Я. Арсенин. -М.: Наука, 1979. - 285с.
6. **Sevinov, J. U.** Regular algorithm of adaptive estimation and control of dynamic objects based on predictive models [Текст] / [J. U. Sevinov, O.O. Zaripov, M. I. Makhmudov и др.] // Conference proceedings. MITA international conference on multimedia information technology and application. - Tashkent, 2015. - Pp.384-387.
7. **Махмудов, М. И.** Автоматизация технологических процессов биологической очистки сточных вод с использованием микропроцессорных систем с перестраиваемой структурой [Текст] / [М.И. Махмудов, Р.К. Азимов, О.Т. Алматаев] / Материалы III - Межд. научно-практич. конференции «Современные материалы, техника и технологии в машиностроении». - Андижан, 2016. - С. 70-72.
8. **Vainikko, G.M.** Iterative procedure in ill-posed problems [Текст] / G.M. Vainikko, A.J. Veretennikov. - М.: Nauka, 1986 - 178 p.
9. **Ядыкин, И.Б.** О свойстве адаптируемости регулятора в адаптивных системах управления [Текст] / И.Б. Ядыкин // Доклады Академии наук.-Ташкент,1981. - Т.259, №2.- С.310-314.

УДК 621.01.03

Касымбеков С.Н.

кандидат технических наук, заведующий лабораторией ИПР ЮО НАН КР

ОСОБЕННОСТИ КОНСТРУКЦИИ ОПЫТНОГО ОБРАЗЦА УДАРНОГО МЕХАНИЗМА ПЕРЕМЕННОЙ СТРУКТУРЫ

Предметом исследования являются ударные механизмы переменной структуры. Целью работы является проверка работоспособности опытного образца ударного механизма переменной структуры, разработанная и изготовленная в лаборатории теория механизмов и машин Института машиноведения Национальной академии наук Кыргызской Республики. Выявлены зависимости, позволяющие определять кинематические параметры коромысла шарнирно-четырёхзвенного механизма переменной структуры без вычисления кинематических параметров промежуточного звена. Экспериментально обоснованы возможности использования шарнирно - четырёхзвенного

механизма переменной структуры в качестве ударных механизмов. Полученные результаты экспериментально подтвердили закономерность движения ведомого звена, найденную ранее теоретически.

Ключевые слова: механизм переменной структуры, опытный образец, вращательное и вращательно-ударное движение, экспериментальные исследования.

ӨЗГӨРҮЛМӨ СТРУКТУРАЛУУ УРГУЛООЧ МЕХАНИЗМДИН ТАЖРЫЙБАЛЫК ҮЛГҮСҮНҮН КОНСТРУКЦИЯСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Изилдөөнүн предмети катары ургулооч өзгөрүлмө структуралуу механизмдер эсептелинет. Жумуштун максаты болуп Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Машина таануу институтуна караштуу машиналардын жана механизмдердин теориясы лабораториясында иштелип чыккан ургулооч өзгөрүлмө структуралуу механизмдин тажрыйба үлгүсүнүн ишке жөндөмдүүлүгүн аныктоо эсептелинет. Орто звенолордун кинематикалык чоңдуктарын эсептебей эле өзгөрүлмө структуралуу төртзвенулуу-шарнирдүү механизмдин коромыслосунун кинематикалык чоңдуктарын көрсөтүүчү көзкарандылыктар аныкталган. Ургулооч механизм катары өзгөрүлмө структуралуу төртзвенулуу-шарнирдүү механизмди колдонуу мүмкүнчүлүгү эксперименттер менен тастыкталган. Алынган жыйынтыктар, мурда теориялык жактан көрсөтүлгөн жетелеме звенонун кыймылынын закон ченемдүүлүгүн жүргүзүлгөн эксперименттер менен тастыктаган.

Негизги сөздөр: өзгөрүлмө структуралуу механизм, тажрыйбалык үлгү, айланма жана айланып-урма кыймыл аракетин, эксперименталдык изилдөөлөр.

CONSTRUCTION OF THE EXPERIMENTAL SAMPLE THE IMPACT MECHANISM OF VARIABLE STRUCTURE

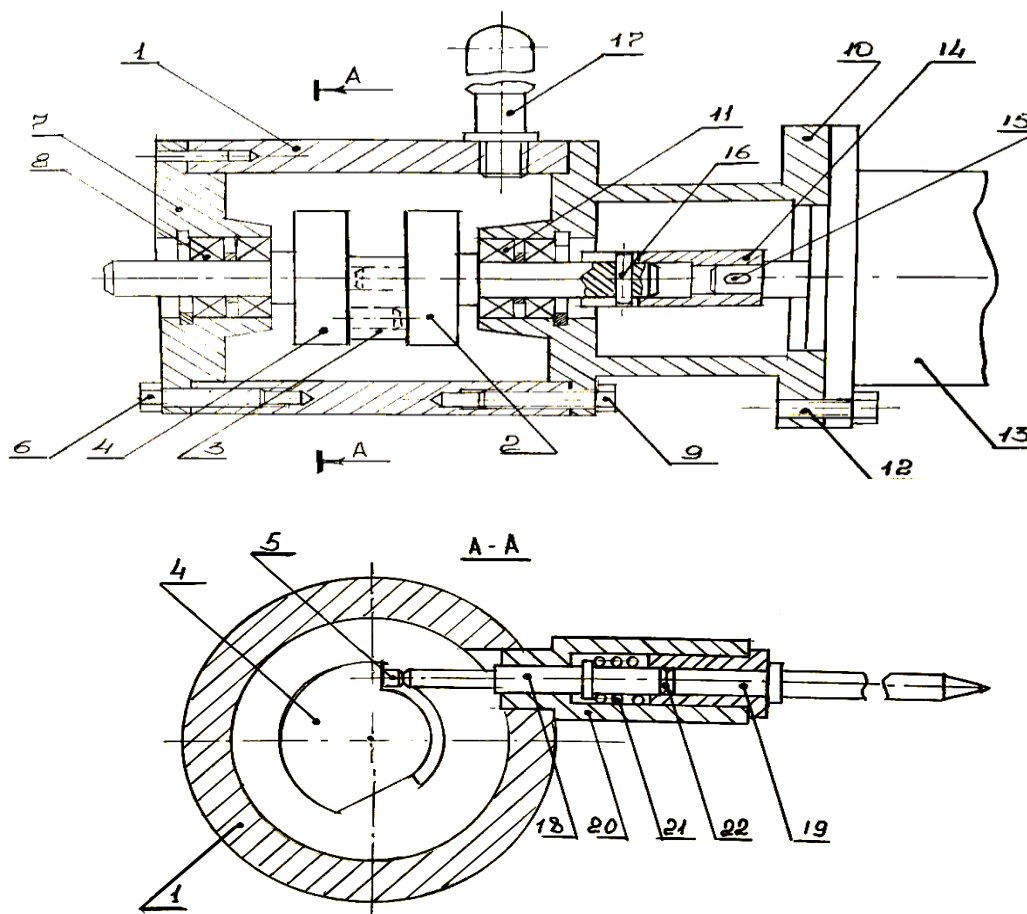
The subject of the study is shock mechanisms of variable structure. The purpose of this work is to test the performance of a prototype of a variable structure impact mechanism, developed and manufactured in the laboratory of the theory of mechanisms and machines Of the Institute of machine science of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic. Dependencies were found that allow determining the kinematic parameters of the rocker arm of a four-link hinge mechanism of a variable structure without calculating the kinematic parameters of the intermediate link. The possibilities of using a four-link hinge mechanism of variable structure as shock mechanisms are experimentally justified. The results obtained experimentally confirmed the regularity of the driven link movement, which was found earlier theoretically.

Key words: the mechanism of variable structure, prototype, rotational and rotational shock motion, experimental studies.

На основе выбранной структурной схемы и параметров механизма переменной структуры (МПС) в лаборатории «Теории механизмов и машин» Института машиноведения НАН КР разработан, сконструирован и изготовлен для экспериментальных исследований опытный образец ударного механизма переменной структуры [1 - 6].

Конструкция опытного образца ударного МПС представлена на рисунке 1. Он состоит из корпуса 1, к которому слева, с помощью болтов 6, крепится крышка 7. В крышке 7 имеется отверстие, в котором на двух подшипниках 8 установлена ось коромысла 4. С правой стороны к корпусу 1 крепится, посредством болтов 9 и 12 фланец 10 с электродвигателем 13. Во фланце 10 также имеется отверстие, в которое посажена с помощью подшипников 11 ось кривошипа 2. Кривошип 2 и коромысло 4, благодаря своим пальцам, соединяются между собой через шатун 3. Муфта 14 посредством шпонки 15 и штифта 16 обеспечивает соединение между валом электродвигателя и осью кривошипа 2. На рис.1 показан разрез конструкции, где происходит рабочий процесс ударного МПС. Поперек корпуса 1 посажена и приварена к нему направляющая 20 переходника 18. С торца направляющей 20 производится прессовка втулки 22, служащей для направления инструмента 19. Между буртиком переходника 18 и втулкой 22 расположена пружина 21, служащая для возврата коромысла 4 в прежнее положение.

Инструмент 19 своим буртиком опирается на втулку, фиксируя при этом крайнее левое положение.

1 - корпус; 2 - кривошип; 3 - шатун; 4 - коромысло; 5 - боёк; 6,9,12 - болты; 7 - крышка; 8,11 - подшипники; 10 - фланец; 13 - электродвигатель; 14 - муфта; 15 - шпонка; 16 - штифт; 17 - рукоятка; 18 - переходник; 19 - инструмент; 20 - направляющая; 21 - пружина; 22 - втулка.

Рисунок 1 - Конструкция опытного образца ударного механизма переменной структуры

Работа ударного механизма переменной структуры осуществляется таким образом. При вращении вала электродвигателя крутящий момент через муфту 14 передается на кривошип 2 и далее через шатун 3 коромыслу 4, которое совершает качательное движение, нанося удары своим бойком 5 по хвостовику переходника 18. Переходник 18, в свою очередь, передает ударный импульс инструменту 19 и далее обрабатываемой среде.

Экспериментальные исследования проводились с целью проверки работоспособности механизма переменной структуры в качестве ударного механизма в машинах ударного и вращательно-ударного действия.

После того, как мы нашли соотношение, определяющее взаимосвязь угловых скоростей кривошипа $\omega_1 - \varphi_1$ и коромысла $\omega_3 - \varphi_3$, т.е. угловую скорость коромысла $\omega_3 - \varphi_3$ как функцию от угла φ_1 , а для полного исследования данных выражений, найдем численные значения соответствующих выражений для нескольких значений длин звеньев, учитывая следующие условия:

$$l_1 + l_2 = l_3 + l_0, \quad 1)$$

$$l_1 < l_3 < l_2, \quad 2)$$

где, l_1 – длина кривошипа; l_2 – длина шатуна; l_3 – длина коромысла; l_0 – межопорное расстояние.

Для того, чтобы получить какие-то численные значения, принято, что длина кривошипа будет постоянной $l_1 = const = 4$ мм, а остальные длины звеньев изменяются (var). Сначала опишем все возможные случаи изменения длин звеньев l_2, l_3, l_0 при сохранении условий (1) и (2).

Первый вариант.

Изменяем длину шатуна и длину коромысла при постоянном межопорном расстоянии, конечно, длине кривошипа, что коротко можно описать так

$$l_1 = const = 4 \text{ мм}, l_0 = const = 6,5 \text{ мм}, l_2 = var, l_3 = var.$$

Второй вариант.

Изменяем длину шатуна и межопорное расстояние при постоянной длине коромысла.

$$l_1 = const = 4 \text{ мм}, l_3 = const = 8,5 \text{ мм}, l_2 = var, l_0 = var.$$

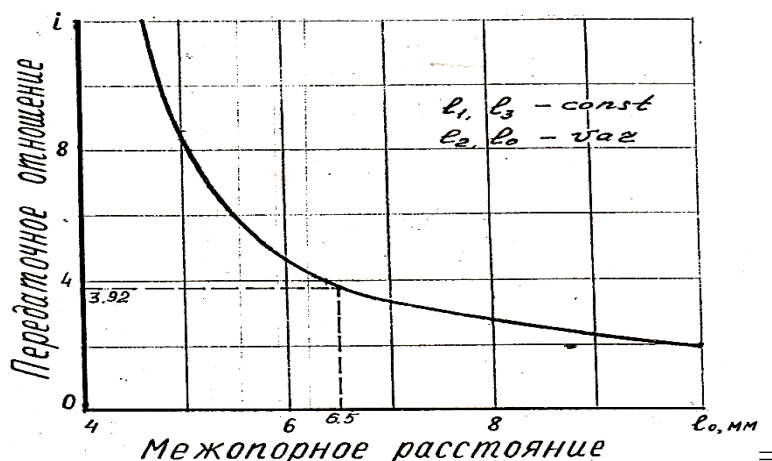

Рисунок 2 - Зависимости передаточного отношения i от изменения длины межопорного расстояния

Третий вариант.

Изменяем длину коромысла и межопорное расстояние при постоянной длине шатуна

$$l_1 = const = 4 \text{ мм}, l_2 = const = 11 \text{ мм}, l_3 = var, l_0 = var.$$

Четвертый вариант.

Изменяем длину шатуна, коромысла и межопорное расстояние

$$l_1 = const = 4 \text{ мм}, l_2 = var, l_3 = var, l_0 = var.$$

Для всех вышеуказанных вариантов мы имеем численные значения соответствующих величин. На основании численных величин строим график зависимости передаточного отношения i от изменения длины межопорного расстояния.

Как видно из графика (рисунок 2), кривая зависимости передаточного отношения от межопорного расстояния описывает обратную пропорциональность. С увеличением межопорного расстояния передаточное отношение убывает. Передаточное отношение изменяется от 10 до 2. При больших передаточных отношениях скорость коромысла увеличивается, но в то же время чревато динамическими явлениями. При меньших значениях передаточного отношения скорость коромысла недостаточно высока, что не может обеспечить

работу ударного механизма. Поэтому, на наш взгляд, более оптимальным значением передаточного отношения является 3,92 при значениях межопорного расстояния $l_0 = 6,5$ мм, длины шатуна $l_2 = 11$ мм.

На основе полученных аналитических зависимостей построены графики изменения угловой скорости коромысла ω_3 от изменения угла поворота кривошипа φ_1 (рисунок 3). Характер графиков подтверждает ударные свойства рассмотренного МПС.

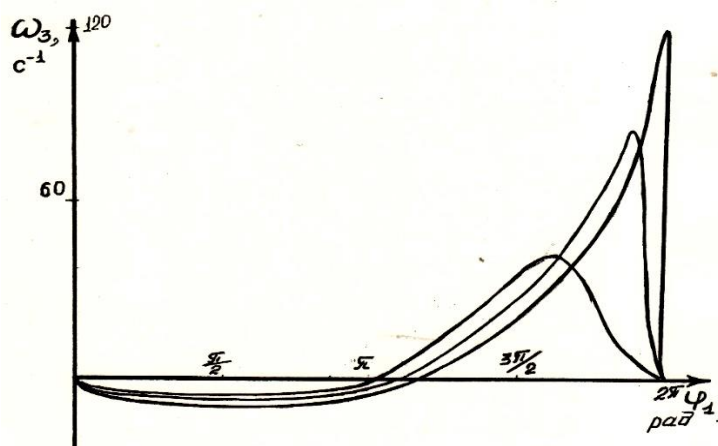

Рисунок 3 - Зависимости угловой скорости коромысла ω_3 от изменения угла поворота кривошипа φ_1

Для кинематического анализа ударного механизма переменной структуры рассмотрим применение методики составления кинематических функций для расчетов на ЭВМ.

На рисунке 4 представлена расчетная схема МПС.

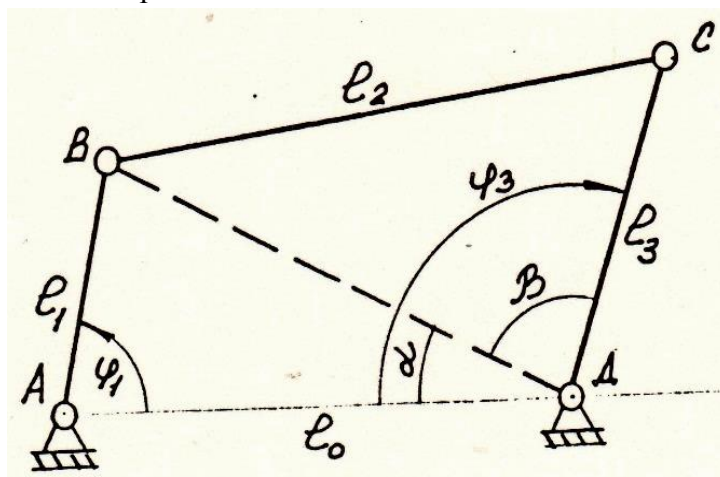

Рисунок 4 - Расчетная схема механизма переменной структуры

Результаты экспериментальных исследований получены при различных скоростях вращения кривошипа ударного МПС [1]. На основании результатов построены экспериментальные диаграммы зависимостей угловой скорости коромысла и силы тока, потребляемого электродвигателем, от времени. Подробно рассмотрен и проанализирован цикл работы механизма.

Эксперименты показали изменение характера движения коромысла в зависимости от скорости кривошипа. А именно, с увеличением скорости кривошипа растет амплитуда и продолжительность колебаний скорости коромысла после нанесения удара, что в свою очередь отражается на характере движения кривошипа.

Увеличение амплитуды колебаний скорости после нанесения удара приводит к увеличению амплитуды колебаний приведенного к двигателю момента сопротивления, что вызывает увеличение амплитуды колебаний потребляемого тока, растет неравномерность движения кривошипа. Следовательно, для обеспечения требуемой долговечности ударного механизма с предполагаемым принципом действия необходимо обеспечить высокую точность изготовления, исключаящую большие зазоры в кинематических парах, и чем выше скорость ведущего звена, тем выше требуемая точность изготовления.

Преимуществом такого ударного механизма переменной структуры является простота конструкции, компактность, отсутствие каких-либо упругих элементов, что обеспечивает высокую долговечность и стабильность работы.

Выводы:

1. В результате экспериментальных исследований выявлены зависимости, позволяющие определять кинематические параметры коромысла шарнирно-четырёхзвенного механизма переменной структуры без вычисления кинематических параметров промежуточного звена;
2. Экспериментально обоснованы возможности использования шарнирно-четырёхзвенного механизма переменной структуры в качестве ударных механизмов. Полученные результаты экспериментально подтвердили закономерность движения ведомого звена, найденную ранее теоретически;
3. С целью совершенствования опытного образца и поиска наиболее оптимальной конструкции промышленного образца для постановки на производство, были изготовлены различные конструкции перфораторов. При разработке каждой последующей модификации опытных образцов перфоратора с ручным приводом устранялись недостатки, выявленные в ходе испытаний предыдущей модификации. Изменения, внесенные в конструкцию, поясняются при описании каждой модификации опытных образцов перфоратора с ручным приводом.

Список литературы:

1. **Абытов, А.А.** Кривошипно-коромысловые механизмы переменной структуры [Текст]: дис. ... канд. техн. наук: 05.02.18 / А.А. Абытов. – Бишкек: ИМаш НАН, 1993.- 178 с.
2. **Абдраимов, С.** Исследование, разработка и изготовление опытных образцов ручных электрических молотков, перфораторов с электрическим и ручным приводом для строительных работ [Текст] / С. Абдраимов. – Бишкек: ИМаш НАН, 1992. – 56 с.
3. **Абдраимов, С.** Создание перфоратора с ручным приводом [Текст] / С. Абдраимов, М.Д. Акаева, С.Н. Касымбеков / Матер. Межд. научно-практ. конф., посвящ. 660-летию Амира Тимура. – Ош: КУУ, 1996. – С.118-120.
4. **Касымбеков, С.Н.** Перфоратор с ручным приводом на основе механизма переменной структуры. [Текст]: дис. ... канд. техн. наук: 05.02.18 /С.Н. Касымбеков. – Бишкек: ИМаш НАН, 1993. – 229 с.
5. **Абдраимов, С.** Механизмы переменной структуры [Текст] / С. Абдраимов, Э.С. Абдраимов / Сборник трудов ИА КР. – Бишкек, 1995. – Выпуск 1. - С .204 - 210.
6. **Абдраимов, С.** Шарнирно-рычажные механизмы переменной структуры [Текст] / С. Абдраимов, М.С. Джуматаев. – Бишкек: Илим, 1993. - 179 с.

ПЕРЕВОЗКИ ГРУЗОВ ПО ВИДАМ ТРАНСПОРТА В КЫРГЫЗСТАНЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ГЕОИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ

В данной статье рассматривается перевозка груза по видам транспорта. Проанализированы особенности перевозки грузов по видам транспорта с использованием геоинформационных систем. Показано, что геоинформационные системы специально предназначены для работы с пространственной информацией. Поскольку данные об объектах на поверхности Земли и составляют пространственную информацию, получается, что геоинформационные системы не только удачно подходят для управления транспортными объектами и сетями, но и позволяют планировать перевозки, контролировать их. В результате анализа выявлено, что большие всего перевозки груза осуществляется на территории Бишкека, так как город считается центром автомобильных перевозок, в котором совпадает четырнадцать автомобильных дорог международного, государственного, регионального и местного значения.

Ключевые слова: перевозки грузов, геоинформационный технология, транспорт, дорога, грузовые автоперевозки, пассажирских перевозок, видов транспортных средств.

ГЕОМААЛЫМАТТЫК СИСТЕМАЛАРДЫН ЖАРДАМЫНДА КЫРГЫЗСТАНДА ТРАНСПОРТТУН ТҮРҮ БОЮНЧА ЖҮКТӨРДҮ ТАШУУ

Бул макалада транспорт түрлөрү менен жүк ташуу маселелери каралган. геомалыматтык системаларды колдонуу менен жүк ташуучу транспорттордун өзгөчөлүктөрү каралган. Жердин үстүндөгү объектилер негизги маалыматты түзүп, жүк ташууну пландоо, көзөмөлдөө геомалыматтык системаларды колдонуу менен ишке ашырылган. Талдоонун жыйынтыгында жүк ташуулардын көпчүлүгү Бишкек шаарында жүргүзүлүшү аныкталган.

Негизги сөздөр: жүк ташуу, геомалыматтык технологиясы, жол, жүк жол транспорт, жүргүнчүлөрдү ташуу, транспорт түрлөрүн ташуу.

TRANSPORTATION OF GOODS BY TYPE OF TRANSPORT IN KYRGYZSTAN USING GEOINFORMATION SYSTEMS

This article deals with shipping by type of transport. The features of the transportation of goods by type of transport using geographic information systems are analyzed. It is shown that GIS is specifically designed to work with spatial information. Since the data on objects on the surface of the Earth make up spatial information, it turns out that GIS technologies are not only well suited for managing transport objects and networks, but also allow you to plan transportation and control them. As a result of the analysis, the most freight transportation is carried out on the territory of Bishkek as the city is considered to be the center of road transport, in which fourteen inter-city highways of international, state, regional and local importance coincide.

Key words: freight transportation, geoformation technology, transport, road, freight trucking, passenger transport, types of vehicles.

Основным видом транспорта в Кыргызстане является автомобильный транспорт. Сеть автомобильных дорог разрешает преодолевать географическую обособленность республики, неравномерность распределения пунктов и промышленных центров по ее территории. В критериях совместного финансового регресса за последние годы внезапно понизилась напряженность перевозок по автомобильным дорогам и, в соответствии с этим, уменьшились

издержки на их текущее содержание, что привело к ухудшению технического состояния дорог. Автомобильным транспортом осуществляется основной объем внутри республиканских грузовых и пассажирских перевозок [1].

В этой статье рассмотрены вопрос перевозки грузов по видам транспорта на территории Кыргызстана с использованием геоинформационных систем.

Геоинформационная система (ГИС) - это благополучно развивающаяся информационная технология, эффективно применяющаяся во многих отраслях, в том числе и на транспорте [2]. Поскольку у транспортных ГИС есть одна важная особенность - самый большой круг пользователей, которым необходимо транспортная информация. Данными пользователями считаемся мы, поскольку пользуемся транспортом для проезда. И всем нам, рядовым пассажирам и водителям, профессионалам перевозок и обслуживания дорог, необходимо информация о транспортных сетях и объектах [3].

Цель и задачи исследования - анализ перевозки грузов по видом транспорта.

Достижение поставленных целей раскрывается в последовательном решении следующих задач:

- анализ и планирование транспортного движения перевозки.

Для достижения этой цели были поставлены и решены следующие задачи:

1) провести анализ улично-дорожной сети города;

2) обеспечить безопасности доставки груза по месту назначения.

Материал и методы исследования. Территория Кыргызстана считается горной, в связи с этим важнейший роль в осуществлении грузовых и пассажирских перевозок относится к автомобильному транспорту. Первый автомобиль в республике появился в 1912 году. В 1980-е годы транспортом совместного использования перевозилось более 47 % народнохозяйственных грузов, осуществлялось пределах 95 % объёма пассажирских перевозок. В области автомобильных грузовых перевозок, в реальное время существует 35 юридических лиц и около 8 тыс. грузовых автотранспортных средств оказывают предложения перевозки грузов внутри страны. 18 перевозчиков и более 2000 ед. транспортных средств осуществляют международные грузовые перевозки [3].

При доставке грузов в Кыргызстане чаще всего применяются автомобильные грузоперевозки, так как они считаются наиболее оптимальными по расходе материальных средств [4].

Размер грузооборота в 2018г., по сопоставлению с предшествующим годом увеличился на 5,2 %-та и составил 2777,3 млн. тонно-километров. Увеличение грузооборота снабжен на 71,1 %-та автотранспортом и на 21,5 процента – трубопроводным автотранспортом [4].

Перевозки грузов отличаются по характеру транспортного средства на

- автомобильные;
- железнодорожные;
- авиаперевозки

В развитии автомобильного транспорта грузовые автоперевозки играют решающую роль. Планирование перевозок считается необходимым фактором транспортного процесса. Это разъясняется как уменьшением продолжительности циклов коммерческих операций, так и увеличением цены сбережения, необходимостью реагирования на изменение потребительского спроса. Важнейший планирования перевозок считаются расписания и графики перевозок, составленные на основе систематизации заключенных соглашений, поданных заказов, исследования грузопотоков [4].

Расписания и графики должны обеспечить:

- удовлетворение потребностей наибольшего числа заказчиков перевозок; максимальное использование вместимости транспортных средств по установленным нормам;
- минимизацию затрат времени на перевозку;
- регулярность перевозок;
- эффективность использования транспортных средств;
- взаимосвязь с графиками и расписаниями других видов транспортных средств [4].

Доля перевозок автомобильным транспортом республики (см. рисунок 1).

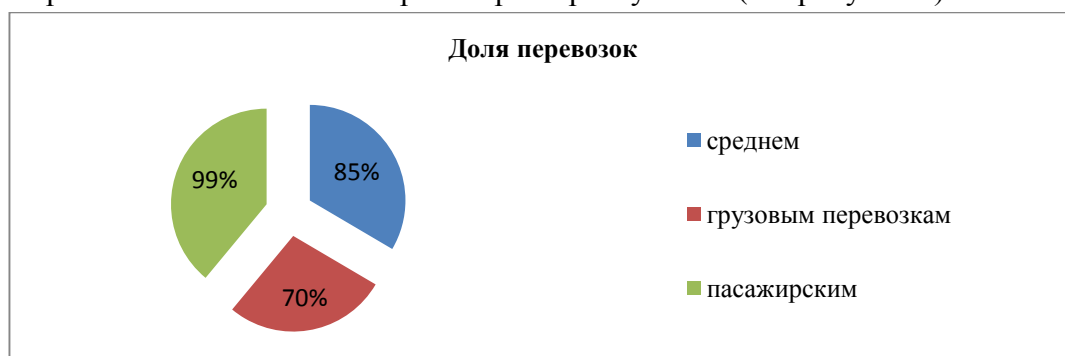

Рисунок 1—Доля перевозок автомобильным транспортом

По построенному динамике можем сделать вывод, что доля перевозок, осуществляемых автомобильным транспортом республики, составляла в среднем 85 % от общего объема (в т. ч. по грузовым перевозкам – 70 % и пассажирским – 99 %).

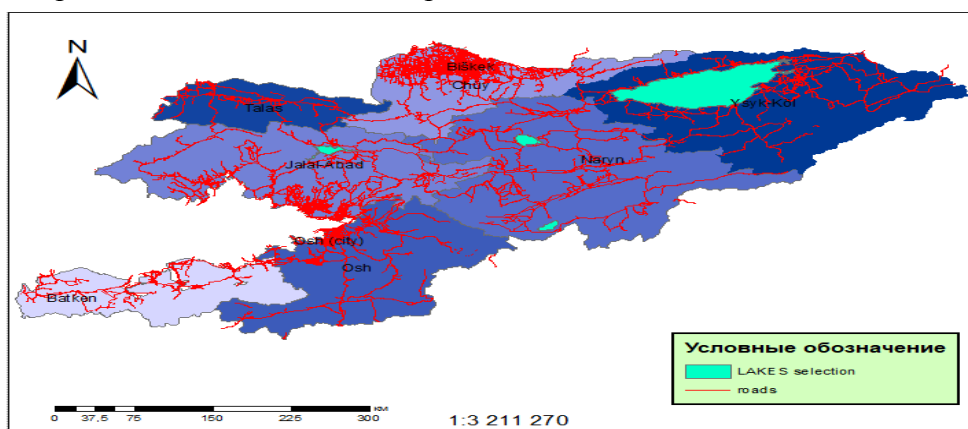

Рисунок 2—Карта-схема физических данных на территории Кыргызской Республики

Транспорт по собственным техническим вероятностям не в состоянии действительно осуществлять перевозки массовых грузов на большие расстояния. Это отрицательно воздействует на функционирование всего хозяйственного комплекса республики. Так, в Кавказском бассейне бурых углей по причине транспортной неосвоенности не проводится их добыча. В Южном районе по причине недоступности прямой транспортной связи прекращена разработка Узгенского месторождения качественных каменных углей между Северным и Южным районами. Более весомым во внешне-торговых, а ещё внутренних торговых связях считается железнодорожный транспорт. Общая протяженность железных дорог в границах Кыргызстана 353 км. Железнодорожная сеть Кыргызстана представлена разрозненными, не

связанными между собой тупиковыми линиями разной протяженности, которые имеют путь на железнодорожную сеть Казахстана и Узбекистана. Другие части объединяют наиболее крупные промышленные и населенные пункты юго-западных районов с Ферганским железнодорожным кольцом. Железнодорожный транспорт содержит ряд финансовых преимуществ перед другими видами автотранспорта. Он наименьший степень расходов, т.е. данным видом транспорта используется в 4–8 раз топлива меньше, чем при применение автотранспорта, а это важный момент для Кыргызстана, импортирующего нефтепродукты [4].

Результаты исследований. Становление и систематическое поддержание транспортной инфраструктуры считается важным моментом финансового подъема, становления наружной торговли. Исходя из образовавшейся транспортной структуры государства в пределах 95% внутренних перевозок выполняется автомобильным транспортом, вследствие этого в среднесрочной возможности приоритетной считается дорожная инфраструктура. Общая протяженность автомобильных дорог в Кыргызской Республике составляет около 28000 км. Протяженность дорог совместного использования составляет пределах 18744,8 км, другие 9255 км – дороги сельскохозяйственных, промышленных и иных предприятий [4].

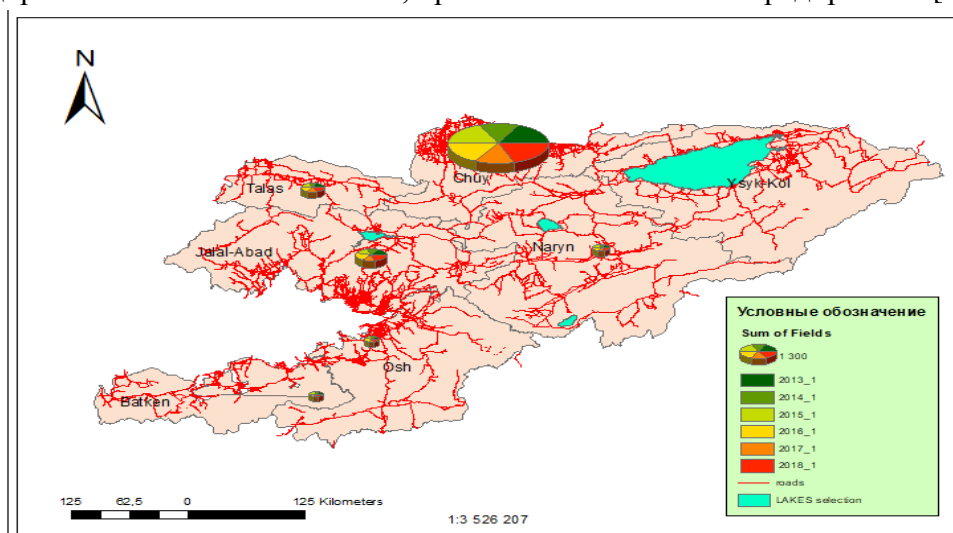

Рисунок 3– Карта-схема перевозки груза на территории Кыргызской Республики

На карте-схеме (рисунок 3) рассмотрено перевозки груза на территории Кыргызской Республики с 2013-2018 год. По построенной карте мы можем сделать вывод, что больше всего перевозки груза осуществляются на территории Бишкек, так как город считается центром автомобильных перевозок, в котором совпадает четырнадцать междугородных автомобильных дорог международного, государственного, регионального и местного значения.

Техническое положение автомобильных дорог совместного использования республики находится чрезвычайно неудовлетворительном состоянии. Транспортно-эксплуатационные характеристики и технический степень автомобильных дорог по главным направлениям транспортных потоков не отвечают современным требованиям перевозок и защищенности дорожного перемещения. Из общей длительности дорожной сети более 60% дорог не имеют улучшенных покрытий и наименее 20% дорог имеют дорожные одежды, применимые для пропуска большегрузных автомобилей [4].

В Кыргызской Республики оформленный на земли государства автомобильный, железнодорожный, невесомый, городской электронный и магистральный трубопроводный автотранспорт. В 2018г. транспортными способами, оформленными на земли республики было перевезено 33024 тыс. тонн грузов, собственно что на 3,4 % более, чем в 2017г. Увеличение был снабжен автомобильным транспортом на 67,9 % и на 29,9 % - железнодорожным транспортом [5].

Таблица 1- Объем перевозки грузов в 2017-2018 гг.

	Тыс. тонн		В процентах	
	2017	2018	2017	2018
Всего	31 945,4	33 024,0	102,3	103,4
Наземный транспорт	-	-	-	-
Железнодорожный ¹	1 935,7	2 257,9	113,9	116,6
Автомобильный	29 783,2	30 515,2	101,6	102,5
Трубопроводный транспорт	226,2	249,9	107,6	110,6
Воздушный транспорт	0,3	1,0	в 3 р.	в 3,3р.

Наивысший размер транспортировок грузов оказался на автотранспорт руководящих субъектов Чуйской области и Бишкек.

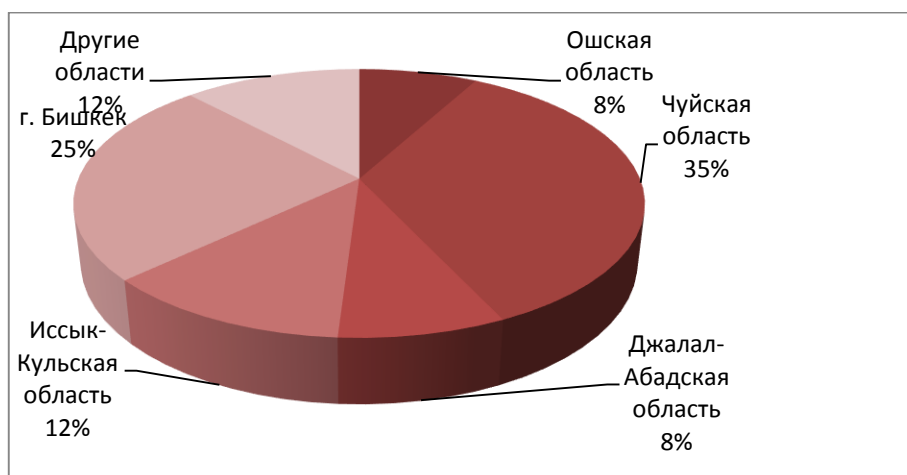

Рисунок 4- Транспортировка грузов всеми видами транспорта по территории в 2018г. (в %-ах к результату)

Автомобильный транспорт считается важная составная доля производственной инфраструктуры. Выше 90 % размера перевозки грузов производится автомобильным транспортом. В 2018г. часть транспортировок грузов автомобильным транспортом составила 92,4% от совместного размера всех перевозок грузов, или же 30,5 млн. тонн, собственно что по сопоставлению с 2017г. более на 3,4 % [5].

Важную роль транспортировки грузов на автомобильном транспорте воплотят в жизнь физические лица (коммерсанты), или же 98 %. В 2018г. размер этих транспортировок составил 29,9 млн. тонн, или же на 2,2 %-та более чем в прошлом году, а другие 0,6 млн. тонн перевезены атомобильным организациям, что, в соответствии с этим, на 16,6 % более чем в 2017г. [5].

Выводы:

1. Результаты проведенного анализа позволяет сделать заключение об эффективности применения геоинформационных технологий в сфере транспорта, а также не только превосходно подходят для управления транспортными объектами и сетями, но и позволяют планировать перевозки, и контролировать их;
2. В сфере автотранспорта геоинформационных систем давным давно показали собственную эффективность благодаря способности возведению подходящих маршрутов как для отдельных перевозок, например и для целых транспортных систем, в масштабе отдельного города или же целой страны.

Список литературы:

1. **Скворцов, А.В.** Геоинформатика [Текст] / А.В. Скворцов.- Томск, 2006.- 336с.
2. Автомобильный транспорт Кыргызстана 2012-2013 [Электронный ресурс] /https:// www.iru.org/sites/default/files/2016-02/ru-road-transport-kyrgyzstan-12-13.pdf
3. Транспортный комплекс Кыргызстана [Электронный ресурс] / http : //journals. manas. edu.kg/ reforma/oldarchives/2002-2-14/6_1493-3755-1-PB.pdf
4. Развитие транспортной инфраструктуры [Электронный ресурс]/ <http://rus.gateway.kg/strategii-razvitiya/strategiya-razvitiya-strany-2006-2010/v-napravleniya-i-prioritety-razvitiya/1-povyshenie-yekonomicheskogo-potencial/transportnaya-infrastruktura/> Kyrgyzstan.
5. **Аматкулов, У.Т.** Пути организации грузовых перевозок на маршруте Бишкек - Ош [Текст] / У.Т. Аматкулов // Наука. Образование. Техника.. - Ош: КУУ, 2014. - С. 52 - 55.
6. **Тешаев, Э.А.** Использование геоинформационных систем для автоматизации топографо-геодезических работ при изысканиях строительных объектов народного хозяйства [Текст] / Э.А.Тешаев, М.М. Жалалдинов // Наука. Образование. Техника.. - Ош: КУУ, 2014. - С. 6 - 9.
7. **Маткеримов, Т.Ы.** Транзитные автомобильные дороги и безопасность движения [Текст] / [Т.Ы.Маткеримов, И.А.Машиев, У.Т. Атамкулов] // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУУ, 2014. - С. 65 - 69.

ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 517.928

Халматов А.А.

кандидат физико-математических наук, доцент Кыргызско-Узбекского университета

ОБОБЩЕННЫЙ МЕТОД ПОГРАНФУНКЦИЙ ДЛЯ МОДЕЛЬНОГО УРАВНЕНИЯ ЛАЙТХИЛЛА ПЕРВОГО ПОРЯДКА

В статье обобщенным методом погранфункций определяется равномерное разложение для сингулярно возмущенного уравнения Лайтхилла первого порядка. На основе методов полной математической индукции, методов преобразований, а также обобщением идей методов структурного сращивания, методов униформизации и погранфункций получен новый метод получения обобщенных асимптотических разложений Пуанкаре. В данной статье рассматривается модельное уравнение Лайтхилла первого порядка, в новой постановке задачи Коши, который является более общим, чем метод погранфункций. Метод погранфункций, или его другое название метод Вишика-Люстерника-Иманалиева, представляет решения в виде асимптотического ряда функций, зависящих от исходной и "быстрой" переменных. Результаты данной работы могут применены в механике жидкостей и газов, квантовой механике.

Ключевые слова: асимптотический ряд, сингулярное возмущенное уравнение, регулярная особая точка, метод погранфункций.

БИРИНЧИ ТАРТИПТЕГИ ЛАЙТХИЛЛ ТҮРҮНДӨГҮ МОДЕЛДИК ТЕҢДЕМЕ ҮЧҮН ЖАЛПЫЛАНГАН ЧЕК АРА УСУЛУ

Бул макалада жалпыланган чекара усулу жардамында биринчи тартиптеги сингулярдуу козголгон Лайтхилл теңдемесинин бир тектүү ажыратылышы аныкталат. Математикалык индукция принциби, өзгөртүүлөр усулу, униформизациялоо жана чекара функция усулдары негизинде Пуанкаренин жаңы асимптотикалык ажратуу усулу түзүлдү. Бул макалада Коши маселесин жаңы постановкасындагы биринчи тартиптеги Лайтхилл теңдемеси изилденген, бул метод чекара усулунун жалпыланган усулу болуп эсептелинет. Чекара усулу, б.а. Вишик-Люстерник-Иманалие методдору, чечимдерди асимптотикалык функциялар катары жардамында туюнтуп, «тез» жана баштапкы өзгөрүүчүлөрдөн көз каранды болот.

Негизги сөздөр: теңдемелердин асимптотикасы, чек ара функциясы, катмар ыкмасы, кезектеги жекелик пункту.

THE GENERALIZED METHOD OF BOUNDARY FUNCTIONS FOR THE Lighthill'S MODEL EQUATION OF THE FIRST ORDER

Here, the uniform decomposition method for the singularly perturbed first-order Lighthill equation is determined by the generalized method of the boundary functions. Based on the methods of complete mathematical induction, methods of transformations, as well as a generalization of the ideas of methods of structural matching, uniformization methods and boundary functions, a new method of obtaining generalized asymptotic Poincaré expansions was obtained. This article discusses a first-order Lighthill model equation, in the new formulation of the Cauchy problem, which is more general than the boundary function method. The method of border functions, or its other name the Vishik-Lyusternik-Imanaliev method, represents solutions in the form of an asymptotic series of functions depending on the original and "fast" variables. The results of this work can be applied in fluid and gas mechanics, quantum mechanics.

Key words: asymptotic series, singular perturbed equation, regular singular point, boundary function method.

Рассмотрим задачу:

$$(x + \varepsilon y(x))y'(x) = q(x)y(x) + r(x), \quad (1)$$

$$y(0) = a, \tag{2}$$

где, $\varepsilon \ll 1$ -малый положительный параметр, a - заданная положительная постоянная, x - независимая переменная на отрезке $[0,1]$, $q(x), r(x) \in C^{(\infty)}[0,1]$. Для простоты, здесь рассмотрим случай $q(0) = -1$.

При $\varepsilon = 0$ образуется невозмущенное уравнение вида

$$x y_0'(x) = q(x) y_0(x) + r(x), \tag{3}$$

$x = 0$ является регулярной особой точкой, решение которого представляется в виде

$$y_0(x) = w(x)x^{-1} + z_0(x), \tag{4}$$

$$w(x) = p(x) \left[a - \int_0^1 p^{-1}(s)r(s)ds \right], z_0(x) = p(x)x^{-1} \int_0^x p^{-1}(s)r(s)ds \in C^{(\infty)}[0,1]$$

Далее предположим, что $b = a - \int_0^1 p^{-1}(s)r(s)ds \neq 0$, при котором $w_0 = w(0) \neq 0$.

В силу вышеуказанного

$$\lim_{x \rightarrow +0} y_0(x) = +\infty, \text{ если } w_0 > 0,$$

$$\lim_{x \rightarrow +0} y_0(x) = -\infty, \text{ если } w_0 < 0.$$

Из этого следует, что решение задачи (1) и (2) нельзя построить классическим методом малого параметра.

Если же искать решения (1) и (2) в виде ряда

$$y(x) = \sum_{n=0}^{\infty} \varepsilon^n y_n(x), \tag{5}$$

то легко указать, что

$$y_k(x) \square O\left(\frac{1}{x^{2k+1}}\right), x \rightarrow 0, \quad (k = 1, 2, 3, \dots)$$

Поэтому ряд (5) представляется в виде:

$$y(x) \square \frac{1}{x} \left[w_0 + \alpha_1 \left(\frac{\varepsilon}{x^2}\right) + \alpha_2 \left(\frac{\varepsilon}{x^2}\right)^2 + \dots + \alpha_n \left(\frac{\varepsilon}{x^2}\right)^n + \dots \right], x \rightarrow 0, \tag{6}$$

где, α_k ($k = 1, 2, \dots$)- некоторые числа. Из (6) очевидно, что ряд является асимптотическим приближением задачи, только на отрезке $(\sqrt{\varepsilon}, 1]$. Далее при построении функции $u_n(x), (n = 0, 1, 2, \dots)$ мы исходим из задачи Коши для уравнения (1) когда она задана в точке $x = 1$

Для этого в уравнении (1) введем подстановку:

$$x = \mu t, y(x) = \frac{1}{\mu} u(t), \mu^2 = t \tag{7}$$

Тогда оно имеет вид:

$$(t + u(t))u'(t) = q(\mu t)u(t) + \mu r(\mu t), t \in \left[0, \mu\right], \mu = \mu^{-1}, \tag{8}$$

$$u(0) = \mu a \quad (9)$$

Решение задачи (8) и (9) ищем в виде:

$$u(t) = u_0(t) + \mu u_1(t) + \mu^2 u_2(t) + \dots, \quad (10)$$

где функции $u_k(t)$ также зависят от переменной μ , т.е. $u_k(t, \mu)$.

Подставляя (10) в (8):

$$\begin{aligned} & (t + u_0(t) + \mu u_1(t) + \mu^2 u_2(t) + \dots)(u_0'(t) + \mu u_1'(t) + \mu^2 u_2'(t) + \dots) = \\ & = q(\mu t)(u_0(t) + \mu u_1(t) + \mu^2 u_2(t) + \dots) + \mu r(\mu t) \end{aligned}$$

Отсюда имеем

$$(t + u_0(t))u_0'(t) = q(\mu t)u_0(t), u_0(0) = \mu a, \quad (11.0)$$

$$Lu_1(t) = (t + u_0(t))u_1'(t) + (u_0'(t) - q(\mu t)u_1(t)) = r(\mu t), u_1(0) = 0 \quad (11.1)$$

$$Lu_2(t) = -u_1(t)u_1'(t), u_2(0) = 0 \quad (11.2)$$

.....

$$Lu_n(t) = -\sum_{\substack{i+k=n \\ i,k \geq 1}} u_i(t)u_k'(t), u_n(0) = 0 \quad (11.n)$$

Теперь решим невозмущенное дифференциальное уравнение (9.1):

$$(t + z_0(t))z_0'(t) = -z_0(t)$$

имеет общее решение

$$z_0(t) = -t + \sqrt{t^2 + C^2},$$

где C - произвольная постоянная.

Решение задачи (9.1) найдем методом вариации постоянных, в следствие чего получим

$$C_0(t) = \mu a + \int_0^t (1 + q(\mu s)) \left(-s + \sqrt{s^2 + C^2(s)} \right) ds \quad (12)$$

Справедлива,

Теорема 1. Решение уравнения (12) существует и единственна на отрезке $\left[0, \mu \right]$ и справедлива оценка:

$$\frac{1}{2} \mu a \leq C(t) \leq 2 \mu a \quad (13)$$

Воспользовавшись принципом сжимающих отображений докажем **Теорему 1.**

Фундаментальное решение уравнения $Lu_1(t) = 0$ имеет вид:

$$\Phi(t) = \frac{\mu a \psi(t)}{t + u_0(t)},$$

где,

$$\psi(t) = \exp \left\{ \int_0^t \frac{1 + q(\mu s)}{s + u_0(s)} ds \right\}$$

Лемма 1. $|\Phi(t)| \leq l, \forall t \in [0, \mu^{-1}]$.

Здесь и далее постоянную независимую переменную от малого параметра μ обозначим через l .

Лемма 2. Неоднородная задача

$$Lz(t) = g(t), \quad z(0) = 0,$$

где, $g(t)$ - непрерывная ограниченная функция на отрезке $\left[0, \mu\right]$ имеет единственное ограниченное решение, т.е.

$$|z(t)| \leq l, \quad \forall t \in \left[0, \mu\right].$$

Доказательство — это леммы следует из формулы

$$z(t) = \frac{1}{t + u_0(t)} \int_0^t \psi^{-1}(s) g(s) ds$$

Лемма 3. Задача (11.n) имеет единственное ограниченное решение для любого, т.е.

$$|u_n(t)| \leq l, \quad \forall n \in N.$$

Справедлива,

Теорема 2. Ряд (12) является асимптотическим рядом на отрезке $\left[0, \mu\right]$, т.е.

$$u(t) = u_0(t) + \mu u_1(t) + \mu^2 u_2(t) + \dots + \mu^n u_n(t) + \mu^{n+1} R_{n+1}(t, \mu),$$

где,

$$R_n(t, \mu) = O(1), \quad \forall t \in \left[0, \mu\right].$$

Отсюда, следует, что решение задачи (1) - (2) представляется в виде асимптотического ряда:

$$y(x) = \mu^{-1} \left[u_0(x\mu^{-1}) + \mu u_1(x\mu^{-1}) + \dots + \mu^n u_n(x\mu^{-1}) + \mu^{n+1} R_n(x\mu^{-1}) \right] \quad (14)$$

Таким образом, доказана

Теорема 3. Пусть 1) $q(x), r(x) \in C^{(\infty)}[0, 1]$; 2) $q_0 = -1$; 3) $a > 0$, тогда решение задачи (1) и (2) представляется в виде (14).

Вывод:

Получены равномерные асимптотические приближения модельного уравнения Лайтхилла с помощью обобщенного метода погранфункций. Отметим, что ранее метод погранфункций применялись только для уравнений с малым параметром при старших производных в случае асимптотической устойчивости решения быстрого времени.

Список литературы:

1. **Vasil'eva, A. B.** Asymptotic expansions of solutions singularly perturbed equations [Текст] / А.В. Vasil'eva, V. F. Butuzov.- М.: Nauka, 1973.
2. **Vasil'eva, A. B.** The Boundary Function Method for Singular Perturbed Problems, SIAM [Текст] / А.В. Vasil'eva, V. F. Butuzov, L.V. Kalachev.- Cambridge University Press, 1987.

3. **Imanaliev, M.I.** Asymptotical methods in the theory of integro-differential system [Текст] / M.I. Imanaliev.- Frunze, Ilim, 1972.
4. **Trenogin, V.A.** The development and application of the asymptotic method of LusternikVishik [Текст] / V.A. Trenogin.- Russian Math.Surveys,v.25,no4,pp.119-156.
5. **O'Malley, R. E.** Singular Perturbation Methods for Ordinary Differential Equations, Springer [Текст] / R. E. O'Malley. -Verlag, 1991.
6. **Wasow, W.** Asymptotic Expansions for Ordinary Differential Equations [Текст] / **W. Wasow.** - Dover Publ., Inc., New York, 1987.
7. **VanDyke, M.** Perturbation methods in fluid dynamics [Текст] / M. VanDyke. - Academic Press, New York, 1964.
8. **Ильин, А.М.** Согласование асимптотических разложений решений краевых задач [Текст] / А.М. Ильин.- М.:Наука, 1989.
9. **Kevorkian, J.** Perturbation methods in applied mathematics [Текст] / J. Kevorkian, J.D. Cole.- Springer, Verlag, 1981.
10. **Hastings, S.P.** Classical methods in ordinary differential equations, with applications to boundary value problems [Текст] / S.P. Hastings, J.B. McLeod J.B. AMS, 2012.
11. **Алымкулов, К.** Perturbed differential equations with singular points and some task of bifurcation problem (in Russian) [Текст] / К. Алымкулов.- Bishkek, Ilim, 1992.
12. **Халматов, А.А.** Обобщенный метод погранфункций для модельного уравнения Лайтхилла, в случае, когда решение невозмущенного уравнения имеет полюс первого порядка в регулярной особой точке [Текст] / А.А. Халматов // Известия ОшГУ.– Ош: ОшГУ, 2018.
13. **Белеков, К.Ж.** Математика эмне үчүн керек же математиканын турмушта колдонушу [Текст] / К.Ж. Белеков // Наука.Образование.Техника.- Ош:КУУ, 2014-С.7-9.
14. **Алымкулов,К.** Метод продолжения для модельного управления Лайтхилла первого порядка с регулярной особой точкой [Текст] / К.Алымкулов, А.Халматов // Наука.Образование.Техника.- Ош:КУУ, 2014-С.119-122.

УДК 514.75

Абдуллаева Ч.Х.

кандидат физико-математических наук, Кыргызско-Узбекский университет

Курбанбаева Н.Н.

кандидат физико-математических наук, Ошский государственный университет

Акылбек у. Н.

магистрант Ошского государственного университета

О СУЩЕСТВОВАНИИ ДВОЙНЫХ ЛИНИЙ ЧАСТИЧНОГО ОТОБРАЖЕНИЯ ПРОСТРАНСТВА E_4

В области Ω евклидова пространства E_4 задана сеть Френе Σ_4 . На касательной ее линии ω^1 инвариантным образом определяется псевдофокус F_1^4 . Когда точка $X \in \Omega$ смешается в области Ω , точка F_1^4 описывает свою область Ω_1^4 . Получается частичное отображение $f : \Omega \rightarrow \Omega_1^4$ такое, что $f(X) = F_1^4$. Найдены необходимое и достаточное условия существования двойной линии частичного отображения $f : \Omega \rightarrow \Omega_1^4$.

Ключевые слова: евклидово пространство, репер Френе, частичное отображение, двойная линия.

E_4 МЕЙКИНДИГИН БӨЛҮКТӨП ЧАГЫЛТУУНУН КОШМОК СЫЗЫГЫНЫН ЖАШАШЫ

E_4 мейкиндигинин Ω аймагында Френенин торчосу Σ_4 берилген. Анын ω^1 сызыгынын жанымасында псевдофокус деп аталган F_1^4 чекити инварианттык түрдө аныкталат. $X \in \Omega$ чекити Ω аймагында кыймылга келгенде F_1^4 чекити өзүнүн F_1^4 чекити өзүнүн Ω_1^4 аймагын сызып чыгат. Натыйжада $f(X) = F_1^4$ боло тургандай $f : \Omega \rightarrow \bar{\Omega}$ бөлүктөп чагылтуусу аныкталат. $f : \Omega \rightarrow \bar{\Omega}$ бөлүктөп чагылтуунун кошмок сызыктарынын жашашынын зарыл жана жетиштүү шарттары табылган.

Негизги сөздөр: Евклиддик мейкиндик, Френенин репери, Френенин торчосу, бөлүктөп чагылтуу, кошмок сызык.

ABOUT EXISTENCE OF DOUBLE LINES OF THE PARTIAL MAPPING OF SPACE E_4

It is considered in domain $\Omega \subset E_4$ net Σ_4 Frenet. On the tangent of the line ω^1 of the net Σ_4 . it is defined pseudofocus F_1^4 by invariant manner. The point $X \in \Omega$ shifted in the domain Ω , point F_1^4 describes it's domain Ω_1^4 . We get partial mapping $f : \Omega \rightarrow \Omega_1^4$. such, that $f(X) = F_1^4$. Necessary and sufficient conditions of existence of double lines of partial mapping $f : \Omega \rightarrow \Omega_1^4$.

Key words: Euclidean space Frenet frame, net of Frenet, partial mapping, cyclic, pseudofocus, double line.

E_4 мейкиндигинин Ω аймагында Френенин торчосу Σ_4 берилген. Кыймылдуу ортонормаланган $\mathfrak{R} = (X, \vec{e}_i)$ ($i, j, k = 1, 2, 3$) репери Σ_4 торчосунун ω^1 сызыгы үчүн Френенин репери [1] боло тургандай тандалып алынган.

Бул репердин деривациондук формулалары төмөндөгүдөй болот:

$$\overrightarrow{dX} = \omega^i \vec{e}_i, \overrightarrow{de}_i = \omega_i^k \vec{e}_k \quad 1)$$

ω^i, ω_i^k формулалары евклидтик мейкиндиктин түзүлүшүнүн теңдемелерин

$$D\omega^i = \omega^k \wedge \omega_i^k, D\omega_i^k = \omega_i^j \wedge \omega_j^k, \omega_i^j + \omega_j^i = 0. \quad 2)$$

канааттандырышат.

\mathfrak{R} репери Френенин Σ_4 торчосунун сызыктарынын жанымаларына тургузулгандыктан, ω_i^k , формулалары башка формула болушат [2], б.а.

$$\omega_i^k = \Lambda_{ij}^k \omega^j, \Lambda_{ij}^k = -\Lambda_{kj}^i. \quad 3)$$

(3) барабардыктарга сырттан дифференцирлеп, төмөндөгүнү алабыз:

$$d\omega_i^k = d\Lambda_{ij}^k \wedge \omega^j + \Lambda_{ij}^k D\omega^i.$$

(2) формуланы колдонсок төмөндөгү келип чыгат:

$$\omega_i^j \wedge \omega_j^k = d\Lambda_{ij}^k \wedge \omega^j + \Lambda_{ij}^k \wedge \omega^\ell \wedge \omega_\ell^j.$$

[3] нү эске алсак, мындан төмөндөгүнү алабыз:

$$\omega_i^j \wedge \Lambda_{j\ell}^k \omega^\ell = d\Lambda_{ij}^k \wedge \omega^j + \Lambda_{ij}^k \wedge \omega_\ell^j \wedge \omega^\ell$$

же

$$d\Lambda_{j\ell}^k \omega_i^j \wedge \omega^\ell = d\Lambda_{ij}^k \wedge \omega^j + \Lambda_{ij}^k \omega_\ell^j \wedge \omega^\ell.$$

Мындан төмөндөгү келип чыгат:

$$d\Lambda_{j\ell}^k \wedge \omega^j - \Lambda_{i\ell}^k \omega_j^\ell \wedge \omega^j - \Lambda_{j\ell}^k \omega_i^j \wedge \omega^\ell = 0$$

же

$$(d\Lambda_{j\ell}^k - \Lambda_{i\ell}^k \omega_j^\ell - \Lambda_{\ell j}^k \omega_i^\ell) \wedge \omega^j = 0.$$

Бул барабардыкка Картандын леммасын (3) колдонуп, төмөндөгүнү алабыз:

$$d\Lambda_{ij}^k - \Lambda_{i\ell}^k \omega_j^\ell - \Lambda_{\ell j}^k \omega_i^\ell = \Lambda_{ijm}^k \omega^m,$$

же

$$d\Lambda_{ij}^k = (\Lambda_{ijm}^k + \Lambda_{i\ell}^k \Lambda_{jm}^\ell + \Lambda_{\ell j}^k \Lambda_{im}^\ell) \omega^m. \quad 4)$$

Чондуктардын $\{\Lambda_{ij}^k, \Lambda_{ijm}^k\}$ системасы экинчи тартиптеги геометриялык объектини аныкташат.

ω^1 сызыгы үчүн Френенин формулалары төмөндөгүдөй болот:

$$\begin{aligned} d_1 \vec{e}_1 &= \Lambda_{11}^2 \vec{e}_2, \\ d_1 \vec{e}_2 &= \Lambda_{21}^1 \vec{e}_1 + \Lambda_{21}^3 \vec{e}_3, \\ d_1 \vec{e}_3 &= \Lambda_{31}^2 \vec{e}_2 + \Lambda_{31}^4 \vec{e}_4, \\ d_1 \vec{e}_4 &= \Lambda_{41}^3. \end{aligned}$$

жана

$$\Lambda_{11}^3 = -\Lambda_{31}^1 = 0, \Lambda_{11}^4 = -\Lambda_{41}^1 = 0, \quad 5)$$

$$\Lambda_{21}^4 = -\Lambda_{41}^2 = 0. \quad 6)$$

мында $k_1^1 = \Lambda_{11}^2$, $k_2^1 = \Lambda_{21}^3$, $k_3^1 = \Lambda_{31}^4$ – ω^1 сызыгынын тиешелеш түрдө биринчи, экинчи жана үчүнчү ийриликтери. ($d_1 - \omega^1$ сызыгы боюнча дифференцирлөө амалы).

$F_1^4 \in (X, \vec{e}_1)$ псевдофокусу

$$F_1^4 = \vec{X} - \frac{1}{\Lambda_{14}^4} \vec{e}_1, \quad 7)$$

радиус-вектору менен аныкталат.

Френенин Σ_4 торчосу Френенин циклдик торчосу $\tilde{\Sigma}_4$ болгон учурду карайбыз.

X чекити $\Omega \subset E_4$ аймагында кыймылга келгенде, F_1^4 чекити өзүнүн Ω_1^4 аймагын “сызып чыгат”. $f(X) = F_1^4$ боло тургандай $f: \Omega \rightarrow \Omega_1^4$ бөлүктөп чагылтуусуна ээ болобуз. Ω_1^4 аймагында $\mathfrak{R}' = (F_1^4, \vec{b}_i)$ ($i, j, k = 1, 2, 3, 4$) кыймылдуу реперин алабыз, мындагы \vec{b}_i координаталык вектору [8] төмөндөгүдөй аныкталышат:

$$\begin{aligned} \vec{b}_1 &= \left[1 + \frac{B_{141}^1}{(\Lambda_{14}^4)^2} \right] \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{11}^2}{\Lambda_{14}^4} \vec{e}_2; \\ \vec{b}_2 &= \frac{B_{142}^4}{(\Lambda_{14}^4)^2} \vec{e}_1 + \vec{e}_2 - \frac{\Lambda_{12}^4}{\Lambda_{14}^4} \vec{e}_4; \\ \vec{b}_3 &= \frac{B_{143}^4}{(\Lambda_{14}^4)^2} \vec{e}_1 + \frac{\Lambda_{13}^2}{\Lambda_{14}^4} \vec{e}_2 - \frac{\Lambda_{13}^4}{\Lambda_{14}^4} \vec{e}_4 + \vec{e}_3; \\ \vec{b}_4 &= \frac{B_{144}^4}{(\Lambda_{14}^4)^2} \vec{e}_1 - \frac{\Lambda_{14}^2}{\Lambda_{14}^4} \vec{e}_2. \end{aligned} \quad 8)$$

$\omega^i, f(\omega^i) = \bar{\omega}^i$ сызыктары f бөлүктөп чагылтуусунун кошмок сызыктары деп аталышат, эгерде алардын тиешелеш $X, f(X)$ чекиттериндеги жанымалары параллель болушса, же кесилише [7].

$\vec{e}_2, \vec{b}_2 = f_1^4(\vec{e}_2), \overline{XF}_1^4$ векторлорунун компланардуулук шартынан төмөндөгүнү алабыз:

$$\Lambda_{12}^4 = 0. \quad 9)$$

Бул барабардыктын геометриялык маныси төмөндөгүдөй болот.

$$d_2 \vec{e}_1 = \Lambda_{12}^2 \vec{e}_2 + \Lambda_{12}^3 \vec{e}_3 + \Lambda_{12}^4 \vec{e}_4 = \vec{0}.$$

Мында

$d_2 - \omega^2$ сызыгы боюнча дифференцирленүүнүн символу.

Жыйынтык:

Демек, $\omega^2, \bar{\omega}^2 = f_1^4(\omega^2)$ сызыктары f_1^4 бөлүктөп чагылтуусунун кошмок сызыктары болушу үчүн (9) шарттын орун алышы зарыл жана жетиштүү.

Төмөндөгүдөй теорема далилденди. **Теорема.** $\omega^2, \bar{\omega}^2 = f_1^4(\omega^2)$ сызыктары f_1^4 бөлүктөп чагылтуусунун кошмок сызыктары болушу үчүн (9) барабардыктын орун алышы зарыл жана жетиштүү.

Колдонулган адабияттар:

1. **Рашевский, П.К.** Риманова геометрия и тензорный анализ [Текст] / П.К. Рашевский.- М.: Наука, 1967. – С. 481-482.
2. **Базылев, В.Т.** К геометрии плоских многомерных сетех [Текст] / В.Т. Базылев // Ученые записки. Т.243. – М.: МГПИ им. В.И. Ленина, 1965. – С. 29-37.
3. **Фиников, С.П.** Метод внешних форм Картана в дифференциальной геометрии [Текст] / С.П. Фиников.- М.: Гостехиздат, 1948.- 432 с,
4. **Матиева, Г.** Геометрия частичных отображений, сетей и распределений евклидова пространства [Текст] / Г. Матиева // Монография. – Ош, 2003. – С. 212-219.
5. **Папиева, Т.М.** Геометрия частичного отображения евклидова пространства, порожденного заданным семейством гладких линий [Текст] / Г. Матиева, Т.М. Папиева // Исследования по интегро-дифференциальным уравнениям, вып. 42. – Бишкек: Илим, 2010. – С. 180-184.
6. **Алымкулов, К.** Метод униформизация для решения сингулярного возмущенного уравнение второго порядка с регулярной особой точкой в случае иррациональной особенности [Текст] / К.Алымкулов, Ч.Абдуллаева // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2015. - С. 106 - 111.
7. **Абдуллаева, Ч.** Применение метода проекта при проведении самостоятельной работы по дискретной математики для развития креативности студентов [Текст] / Ч.Абдуллаева, Х.С.Сабирава // Наука.Образование.Техника.- Ош:КУУ, 2015 - С.111-114.

Кожошев А. О.

д.э.н., профессор Кыргызского экономического университета им. М. Рыскулбекова

Максумов Н.Б.

соискатель Кыргызского экономического университета им. М. Рыскулбекова

Абарбекова А.М.

аспирант Кыргызской национальной аграрной академии им. К.И.Скрябина

РАЗВИТИЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ БАЗЫ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ПРОДВИЖЕНИЯ ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье рассматриваются проблемы создания либеральных условий и совершенствования законодательной базы Кыргызской Республики в области международной торговли. Выявляется необходимость развития институциональной инфраструктуры поддержки и расширения экспортного потенциала Кыргызской Республики путем создания институтов анализа внешних рынков, обучения потенциальных экспортеров и сопровождения торговых операций отечественных товаров за рубежом. Даны рекомендации по созданию институтов продвижения экспорта и повышения потенциала предпринимательской среды в Кыргызской Республике.

Ключевые слова: экспортный потенциал, поддержка экспорта, повышение потенциала, потенциальные экспортеры, анализ внешних рынков, продвижение товаров, зарубежные рынки.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИНСТИТУТТУК БАЗАНЫ ӨНҮКТҮРҮҮ ЭКСПОРТТУК ПОТЕНЦИАЛДЫ АРТТЫРУУЧУ НЕГИЗГИ ФАКТОР

Бул макала Кыргыз Республикасынын мыйзам базасын жакшыртуу жана либералдуу жагдайларды түзүү менен бирге, азыркы убакта Кыргызстандын экспорттук мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү жана экспортторду колдоо боюнча институционалдык инфраструктураны түзүүнүн керектигин негиздейт. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгында тышкы базарларды анализдөө, потенциалдуу экспортторду окутуу жана тышкы соода операцияларын колдоо иштерин алып баруучу мекемелердин керектиги көрсөтүлгөн. Кыргыз Республикасында экспортту жана ишкерликтин потенциалын өнүктүрүүчү институттарды түзүү сунуштары берилген.

Негизги сөздөр: экспорттук потенциал, экспортту илгерилетүү, потенциалды жогорулатуу, потенциалдуу экспорттор, тышкы базарларды талдоо, буюмдарды өткөрүү, тышка базарлар.

DEVELOPMENT OF THE INSTITUTIONAL BASE AS AN IMPORTANT FACTOR FOR PROMOTING THE EXPORT POTENTIAL OF THE KYRGYZ REPUBLIC

The article considers the problems of creating liberal conditions and improving the legislative framework of the Kyrgyz Republic in the field of international trade. The necessity of developing the institutional infrastructure for supporting and expanding the export potential of the Kyrgyz Republic is revealed by creating institutions for analyzing foreign markets, training potential exporters and accompanying trade operations of domestic goods abroad. Recommendations are given on the creation of export promotion institutions and enhancing the potential of the business environment in the Kyrgyz Republic.

Key words: export potential, export support, capacity building, potential exporters, analysis of foreign markets, promotion of goods, foreign markets.

Внешняя торговля Кыргызстана играет значительную роль для экономики страны. Ухудшение торгового баланса приводит к снижению темпов экспорта. В экспорте Кыргызской Республики преобладает сырьевая направленность. Доля экспортных сырьевых и промежуточных товаров составляет более 2/3 всего экспорта. Учитывая падение экспорта и отсутствие в функциональной структуре заметных изменений можно сказать, что проблемы

экспорта только подчеркивают структурные проблемы национальной экономики.

В рамках ЕАЭС основными направлениями экспорта Кыргызстана по-прежнему остаются Казахстан и Россия. Но, несмотря на положительную тенденцию, даже представители комиссии ЕЭК признают, что в настоящее время существует более 60 различных барьеров для взаимной торговли между государствами-участниками Евразийской интеграции. И это без учета внутренних проблем для производителей-экспортеров, которые усугубились после вступления в силу тех регламентов ЕАЭС.

Так, ключевыми проблемами, с которыми сталкиваются экспортно-ориентированные предприятия, являются: отсутствие качественной информации, отсутствие централизованных логистических центров по сбору, хранению и экспорту сельхозпродукции, низкий уровень маркетинга, недостаточное количество ветеринарных и санитарно-гигиенических лабораторий для получения сертификатов соответствия. Многие производители отмечают, что не имеют возможности получения долгосрочных льготных кредитов с низкими процентами.

Однако, вопрос уже не в том, какие проблемы мешают отечественному экспорту, а существуют ли для этого верные пути решения?

На фоне высокой конкурентной борьбы за экспортные рынки между странами как во всем мире, так и в рамках Евразийского экономического союза, для экономики Кыргызской Республики на сегодняшнем этапе важно оперативно запускать институциональные механизмы по повышению экспортного потенциала страны путем выхода на зарубежные рынки с качественной и востребованной продукцией.

В этой связи, одной из важных составляющих для диверсификации экспортного производства и продвижения отечественных товаров на зарубежных является создание комплекса конкурентоспособных на внешнем рынке стратегических секторов экономики путем повышения потенциала хозяйствующих субъектов в деле продвижения выпускаемой продукции на зарубежные рынки. Это обусловлено огромной ролью внешнеэкономических отношений как средства стимулирования экономического роста страны, повышения устойчивого роста и создания новых рабочих мест.

В этой связи, в настоящее время условия конкуренции на мировом рынке обуславливают необходимость развития институтов по проведению аналитических исследований по осваиванию экспортных рынков кыргызских товаров, организацией профессионального, качественного и ориентированного на экспортные преимущества Кыргызстана практического обучения потенциальных участников внешнеэкономической деятельности в области экспорта и международной торговли, а также сопровождения экспортных поставок за рубеж.

Данное институциональное развитие может иметь форму какого-либо центра по подготовке анализов и выявления внешних рынков для отечественной продукции, оказанию содействия по продвижению кыргызских экспортных товаров и услуг на внешние рынки, а также оказанию консультационных услуг кыргызским экспортерам по усилению конкурентоспособности на внешних рынках, и поиска потенциальных экспортных рынков и продвижения их товаров и услуг на внешние рынки.

Помимо аналитических центров, для стран необходимо создание обучающих тренинговых центров по систематичному проведению практических тренинговых программ для широкой массы потенциальных экспортеров, представляющих фермерские хозяйства, переработчиков и других представителей малого и среднего бизнеса в следующих секторах:

- плодоовощная отрасль;
- мясная отрасль;
- молочная отрасль;
- швейная отрасль;
- бутилированная вода.

Тренинговые программы будут направлены на две основные блоки: экспорт и международная торговля; таможенные и логистические процедуры.

По блоку «Экспорт и международная торговля» слушатели тренингов смогут получить базовые знания по:

- введению экспортных операций,
- разработку и планированию экспорта,
- проведению рыночных исследований,
- поиску и ведению переговоров по поставке товаров за рубеж,
- брендингу и упаковке товаров по требованию международных стандартов,
- внедрению международных стандартов качества для повышения экспортных возможностей предприятий,
- эффективному участию на международных выставках для продвижения кыргызской продукции.

Кроме этого, кыргызские потенциальные экспортеры получают знания по правовым аспектам ведения бизнеса за рубежом, требованиям получения необходимой документации такие как международные сертификаты признания качества, сертификаты происхождения и т.д.

По блоку «Таможенные и логистические процедуры», кыргызским экспортерам необходимо получить знания в области:

- таможенных процедур,
- процедур доставки и оформления соответствующей документации,
- эффективного управления логистикой и управления цепочками поставок,
- управлению затратами и рисками в международной торговле.

Кроме этого, обучение отечественных экспортеров также должно охватывать навыки участия в закупках на территории стран ЕАЭС, условиям и особенностям работы с торговыми сетями на российском, казахстанском и других зарубежных рынках, оказывать ценные практические консультации экспортерам по выходу на рынок Европы, а также по другим вопросам при экспорте продукции.

Программы обучения будут основаны на базе законодательства Кыргызской Республики, а также законодательств потенциальных стран, на экспортные рынки которых кыргызские экспортеры имеют возможность выйти. Это:

- Страны ЕАЭС
- КНР
- Европейский союз
- Турция
- Узбекистан,
- Япония
- Корея
- Пакистан

- Индия
- др.

Помимо проведения рыночного анализа и обучения потенциальных экспортеров, в Кыргызской Республике необходимо создавать условия для организации безвозмездной поддержки и сопровождения пилотных экспортных сделок. К примеру, специализированная организация отбирает несколько потенциальных фирм в различных секторах экономики и оказывает отобранным предприятиям все необходимое консультационное и институциональное содействие, а также понесет все прямые расходы по их участию (кроме авиаперелетов и гостиниц) в международных выставках, аренде выставочной площади поиску и нахождению потенциальных покупателей продукции за рубежом, получению соответствующих сертификатов качества и оформлению экспортной документации, и заключению договора о поставке и оформлению первой сделки. Данная поддержка будет проведена на начальных этапах на безвозмездной основе до заключения первого контракта на поставку продукции за рубеж. Финансирование такого рода институтов анализа, обучения и продвижения торговли, с учетом ограниченности бюджета КР, возможно, на первых этапах становления института, через донорские организации, которые придают значимость в своей деятельности на повышение устойчивого экономического роста КР через развитие экспортного потенциала, такие как АБР, Всемирных Банк, ЮСАИД, GIZ и др.

Выводы:

1. Исследованы проблемы создания либеральных условий и совершенствования законодательной базы Кыргызской Республики в области международной торговли;
2. Выявлено необходимость развития институциональной инфраструктуры поддержки и расширения экспортного потенциала Кыргызской Республики путем создания институтов анализа внешних рынков, обучения потенциальных экспортеров и сопровождения торговых операций отечественных товаров за рубежом;
3. Даны рекомендации по созданию институтов продвижения экспорта и повышения потенциала предпринимательской среды в Кыргызской Республике.

Список литературы:

1. Кыргыз Республикасында бажылык жөнгө салуу [Текст]: Кыргыз Республикасынын Мыйзамы 2014-жылдын 31-декабры № 184. - Бишкек, 2014.
2. Доклад министра экономики об итогах социально-экономического развития КР за первое полугодие 2019 года и задачах до конца года [Текст]: заседание Правительства Кыргызской Республики.- Бишкек, ПКР, 24 июля, 2019.
3. **Борисова, А.** Проблемы экспорта: решение существует?! [Электронный ресурс].- А. Борисова.- 28/08/217 - Режим доступа: http://www.region.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=2454:2017-08-28-14-10-42&catid=6:ekonomika&Itemid=11.
4. Стратегия развития страны на 2007-2010 годы [Текст]: утверждена Указом Президента Кырг. Респ. от 16 мая. 2007г. №249. – Бишкек, 2007.
5. **Шакиев, Ш.О.** Особенности становления и развития малого и среднего предпринимательства в Кыргызской Республики [Текст] / Ш.О. Шакиев // Наука.Образования. Техника.- Ош: КУУ, 2016.- С.62-67.

Кадыров А.А.
аспирант Кыргызского экономического университета им. М. Рыскулбекова
Кожошев А.О.
д.э.н., профессор Кыргызского экономического университета им. М. Рыскулбекова
Абарбекова А.М.
аспирант Кыргызской национальной аграрной академии им. К.И.Скрябина

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ОРГАНИЧЕСКОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Статья описывает необходимость наращивания природных ресурсов для обеспечения базы выращивания безопасной продукции, которое является актуальной в настоящее время. Основная часть посвящена развитию органического сельского хозяйства, при котором будут соблюдены все принципы и задачи производства органической продукции, соответствующие международным требованиям, для обеспечения конкурентоспособности органической продукции отечественных сельскохозяйственных товаропроизводителей. Выявлено, что на современном этапе органическое земледелие во всём мире признаётся как эффективный путь восстановления естественных биоценозов, обогащения естественного биоразнообразия на основе поиска новых технологий, которые опираются на научные знания и законы природы.

Ключевые слова: органическое сельское хозяйство, экологические нагрузки, законы природы, альтернативные пути, системы земледелия, восстановление, естественные биоценозы, биоразнообразие.

ОРГАНИКАЛЫК АЙЫЛ ЧАРБАНЫ ӨНҮКТҮРҮҮДӨГҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАР

Бул макала коопсуз азыктарды өндүрүүдөгү база менен камсыздоо үчүн жаратылыш булактарын өстүрүү зарылдыгын баяндайт. Негизги бөлүгү, атамекендик айыл чарба өндүрүүчүлөрдүн органикалык азыктарынын атаандаштыгын камсыздоо үчүн эл аралык талаптарга ылайык келүүчү органикалык товарларды өндүрүүдөгү бардык принциптер жана тапшырмалар аткарыла турган органикалык айыл чарбаны өнүктүрүүгө арналган. Азыркы мезгилде дүйнө жүзүндө жаңы технологияларды, илимдин жана жаратылыштын закондорунун негизинде органикалык айыл чарбасын өнүктүрүү табигый биоценозду калыбына келтирүүчү эң бир майнаптуу жол катары каралып жатат.

Негизги сөздөр: органикалык айыл чарба, экологиялык жүк, жаратылыш закондору, альтернативалык жолдор, жер иштетүү системасы, калыбына келтирүү, табигый биоценоздор, биоартүрдүүлүк.

ORGANIC AGRICULTURE DEVELOPMENT TRENDS

The article describes the need to increase natural resources in order to provide a base for growing safe products that are relevant today. The main part is devoted to the development of organic agriculture, in which all the principles and tasks of the production of organic products that meet international requirements will be observed to ensure the competitiveness of organic products of domestic agricultural producers. It has been revealed that at the present stage, organic farming around the world is recognized as an effective way to restore natural biocenoses, enriching natural biodiversity based on the search for new technologies that rely on scientific knowledge and the laws of nature.

Key words: organic agriculture, environmental pressures, laws of nature, alternative paths, farming systems, restoration, natural biocenoses, biodiversity.

В настоящее время в сельских территориях многих стран мира наиболее отчетливо проявляется сокращение количество населения. Домашние хозяйства, в постоянной заботе о физическом выживании (из-за сокращения возможностей занятости, «отдаленности» медицинского обслуживания, коммунальных услуг, школьного образования и т.д.), в

большинстве своем теряют осознание ценности и невосполнимости живой природы, воспринимают ее преимущественно как источник жизнеобеспечения, не ощущая потребности сохранять. Городские районы, особенно пригородные сельские территории, в свою очередь, испытывают антропогенный пресс активного использования земель под расширяющееся жилищное строительство, коттеджные и дачные поселки.

Поэтому охрана окружающей среды и воспроизводство природных ресурсов в селе не могут рассматриваться в отрыве от социальных и экономических проблем.

Следует отметить, что термин «органическое сельское хозяйство» был введен в научный обиход в 1940 году лордом Нортборном, в книге «Взгляд на землю». Его синонимами являются «биологическое», «экологическое», «биодинамическое», «низкозатратное (устойчивое)» сельское хозяйство.

Как отмечает известный учёный-экономист Б.А. Черняков, одним из первых терминов, вошедших в научный и практический оборот, стало органическое сельское хозяйство, которому Министерство сельского хозяйства США дает следующее определение: «Органическое сельское хозяйство представляет собой производственную систему, которая избегает или исключает использование искусственных удобрений, пестицидов, регуляторов роста и химических кормовых добавок. Оно базируется на использовании севооборотов, растительных остатков, органических удобрений, азотфиксирующих бобовых культур, зеленых удобрений, вне фермских органических отходов, механической обработки почв, биологических методов борьбы с сельхоз вредителями, и все это с целью поддержания плодородия почвы и её пахотного слоя, снабжения растений питательными веществами и для борьбы с вредителями и сорняками».

Органическое сельское хозяйство - это экологическая система производства, которая поддерживает и увеличивает биоразнообразие, биологические циклы и биологическую активность почвы. Она основана на минимальном использовании ресурсов вне фермы и на технологиях, которые сохраняют, поддерживают и улучшают экологическую гармонию.

В системе органического производства запрещается использование методов генной инженерии, радиации, а также использование сточных вод для удобрения».

Главная задача - это сохранение окружающей среды и повышение плодородия почвы. Как уместно предостерегал Тимирязев К.А., «... владение землей - не право лишь или привилегия, а трудная обязанность, которая угрожает ответственностью перед судом потомков» [3]. В целом органическое земледелие позволит решать задачи на экологическом, агротехническом, микро- и макроэкономическом уровнях.

В микроэкономическом плане - это способность сельской экономики без ущерба для национальной экономики перейти с одного способа производства на другой, в частности, с «затратной», капиталоемкой экономики на капиталоемкую и ресурсосберегающую, на новый способ ведения земледелия как экономико-экологической системы.

В макроэкономическом плане - способность всего сельского хозяйства обеспечить население полноценным питанием, создание базы продовольственной безопасности, расширение его позиций на мировых аграрных рынках экологически чистой продукции и т.д.

Во всем мире пока нет простой формулировки перехода к органическому земледелию. Это объясняется невозможностью отделения принципов агрономии от экономических принципов и целей отдельных фермерских хозяйств, так как при адаптации технологий наилучшие результаты получают сначала несколько хозяйств. Поэтому переход будет охватывать долгосрочный период, т.е. несколько лет. Естественно, переход от традиционного

земледелия к органическому в Кыргызстане означает изменение системы ведения хозяйства.

Эффективное сельскохозяйственное производство зависит от сбалансированного, хорошо организованного и экономически обоснованного метода его ведения. Критерием его деятельности является не только увеличение объёма производства продукции, но и сохранение естественных ресурсов, так как в современном мире происходит возрастание экологических нагрузок на природу: почву, живые организмы, водные ресурсы - и вследствие этого нарушение равновесия в природе.

Чрезмерное увеличение доз вносимых минеральных удобрений, применение ядохимикатов против сорняков и вредителей растений, интенсивная вспашка земель тяжёлой техникой стали отрицательно влиять на среду обитания людей.

Специалисты продовольственной и сельскохозяйственной Организации Объединённых Наций (ФАО), проанализировав мировые тенденции развития сельского хозяйства, пришли к выводу, что почти во всех странах интенсивное использование пахотных земель, увеличение объёмов применения химикатов и ядов способствуют усилению водной и ветровой эрозии, вымыванию питательных веществ из почв и увеличению числа стихийных бедствий, вызванных самим человеком.

В единой аграрной политике стран Евросоюза разработка программ поддержки органического земледелия занимает ведущее положение. Эти программы охватывают стандарты экологически чистой продукции, обучение фермеров, финансовую помощь при переходе от традиционной технологии к органической.

По оценке экспертов ООН, при внедрении методов органического производства продуктивность малых форм сельского хозяйства повышается до 116 %, доходы фермеров увеличиваются в 2–3 раза. Кроме того, благодаря тому, что производственные процессы не зависят от поставок пестицидов, удобрений и т.п. сельхоз предприниматели становятся более устойчивыми и конкурентоспособными по отношению к более крупным сельхозпроизводителям.

В целях обеспечения безопасного потребления сельхозпродуктов в странах национальным законодательством устанавливаются технические требования. При внедрении системы менеджмента качества исключается допуск на производство сырья, не соответствующего установленным требованиям. Технологическими и техническими службами прорабатываются мероприятия по минимизации степени риска. Указанное направлено к максимальному снижению выпуска бракованной продукции, что тоже снизит затраты предприятия на переработку и уничтожение продукции.

В Кыргызстане примером значительных затрат бюджетных средств для государства может явиться возникновение, расследование и проведенные противоэпидемические мероприятия, в связи со случаем массового пищевого отравления среди школьников г. Майлусуу. Причина отравления – нарушение технологии приготовления блюд. Число пострадавших было зарегистрировано 170 учащихся, их них госпитализировано – 68. Для расследования данной вспышки был создан штаб, направлены консультанты и эксперты в количестве 10 человек. Территориальная больница была обеспечена запасом лекарственных средств, изделиями медицинского назначения, круглосуточно осуществлялся прием пострадавших с оказанием необходимого объема медицинской помощи. На содержание и лечение больных было затрачено более 1 млн.сомов, командировочные расходы экспертов и консультантов составили более 80 тыс.сомов, на проведение лабораторных исследований для

обнаружения возбудителя (кровь, рвотные массы, испражнения и др.) – более 57 тыс.сомов.

Итого – более 1 млн. 137 тыс.сомов. Кроме того, в данную сумму не вошли затраты на круглосуточное пребывание и консультации со стороны медицинского персонала. Данный инцидент, должен быть сигналом государству для выработки против защитных мер.

Для оценки органического сельского хозяйства страны, региона необходимо вести учет данных, своего рода основных показателей ведения органического сельского хозяйства:

1. Площадь сертифицированных сельскохозяйственных земель.
2. Количество сертифицированных производителей органической продукции, виды проходимой сертификации.
3. Объем рынка органических продуктов (в натуральном и денежном выражении).
4. Ассортимент или виды сертифицированных органических продуктов питания (молоко, молочные продукты, мясо, мясопродукты, крупы и пр.).

Учет данных показателей сможет определить реальную ситуацию по производству органической продукции на отечественном рынке, выявить долю сельскохозяйственных товаропроизводителей занятых производством органической продукции, с целью их стимулирования и поддержки со стороны государства, понять какие виды продуктов питания органического производства (растениеводства или животноводства) более востребованы на отечественном и мировом рынках, какой вид сертификации более приемлем и доступен для наших товаропроизводителей – это позволит выделить сильные и слабые стороны в ведении и развитии органического сельского хозяйства и отечественных органических продуктов.

Переход к органическому земледелию не означает отказа от всех принципов современного сельскохозяйственного производства. Фермерские хозяйства будут иметь свободу выбора самим определить уровень использования минеральных удобрений и ядохимикатов, чтобы повысить доходы. При этом свобода выбора должна опираться на личные способности фермеров к ведению хозяйства, т.е. от того, каким образом они будут ориентировать производство на спрос и конкуренцию производимой продукции. Определяющим фактором является адаптация хозяйства к наилучшему использованию 4-х основных элементов системы земледелия: севооборота, вспашки, удобрений, защиты во взаимосвязи с особенностями почв, климата и рыночных условий, которые будут гарантировать им доходы от производства различных культур.

Выводы:

1. Выявлено необходимость наращивания природных ресурсов в Кыргызской Республике для обеспечения базы выращивания безопасной продукции, развитию органического сельского хозяйства с учетом международных требований;

2. Определено, что на современном этапе органическое земледелие во всём мире признаётся как эффективный путь восстановления естественных биоценозов, а обогащение естественного биоразнообразия следует развивать на основе поиска новых инновационных технологий.

Список литературы:

1. **Черняков, Б.А.** Альтернативное земледелие: аграрный сектор США в конце XX века [Текст] / Б.А.Черняков. - М.,1997. – 353 с.
2. **Горчаков, Я.В.** Мировое органическое земледелие XXI века [Текст] / Я.В. Горчаков, Д.Н. Дурманов. - М., 2002. – С. 9.

3. **Тимирязев, А.К.** Избранные сочинения в 4-х томах [Текст] / А.К. Тимирязев.- М.: Сельхозгиз, 1949.
4. Dostizhenie ustoychivogo prirosta v sel'skom khozyaystve [Achieving sustainable growth in agriculture]: <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/011/i0765r/i0765r08.pdf>
5. **Шамшидинов, У.Т.** Кыргызстандын кичи шаарларынын социалдык, экономикалык жана экологиялык көйгөйлөр [Текст] / У.Т.Шамшидинов, Т.Ш.Шарипбаева // Наука.Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2014. – С.176 - 176.

УДК 330.1:378.1

Ибрагимова Р. С.

ст. преподаватель КНУ имени Ж. Баласагына

Саманчиева А. С.

ст. преподаватель КНУ имени Ж. Баласагына

ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА В СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ВУЗА

В статье представлен подход к инновационной деятельности современного университета как ключевому фактору его конкурентоспособности. Авторы делают акцент на необходимости ориентации образовательной и научной деятельности университета на потребности инновационного развития региона. Рассмотрены проблемы и механизмы построения в вузе эффективной инновационной системы, интегрированной в региональную экономику. Решение проблемы подготовки профессиональных кадров, владеющих методами формирования эффективных инновационных стратегий, сможет во многом способствовать активизации процессов внедрения новых технологий в реальном секторе экономики. Именно поэтому в настоящее время все большее внимание уделяется вопросам инновационного развития вузов, как ключевых элементов системы образования, а также разработке и внедрению в вузах эффективных систем управления качеством предоставления образовательных услуг.

Ключевые слова: инновационный подход, инновации в сфере образования, инновационные технологии, экономическая инновация, механизмы инновационной системы.

ЖОЖДОРДУ ӨНУКТУРУУ СТРАТЕГИЯЛАРЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫК МАМИЛЕНИ КОЛДОНУУ

Бул макалада азыркы университеттердин инновациялык иштеринде атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн негизги факторлору болуп инновация көрсөтүлгөн. Билим берүү жана илимий ишмердүүлүк университеттин муктаждыгына багытталган инновациялык өнүгүүсүнүнө жана зарылдыгына авторлор басым кылат. Жогорку окуу жайларында натыйжалуу, инновациялык системаны региондук экономикага интеграцияланган механизмдерди куруу жана башка проблемалар каралды. Көп жагынан өбөлгө активдештирүү процесстерине, экономиканын реалдуу секторундагы жаңы технологияларды киргизүү, кесипкөй кадрларды даярдоо, билген ыкмалар менен калыптандыруу натыйжалуу инновациялык стратегияларды колдоп берүү көйгөйлөрү каралган. Мына ошондуктан, азыркы кезде улам көбүрөөк көңүл бурулууда, окуу жайлардын инновациялык өнүгүү маселеси, билим берүү системасы бул негизги элементтердин бири, ошондой эле иштеп чыгуу жана ишке киргизүү жогорку окуу жайларда башкаруунун натыйжалуу тутумун сапаттуу билим берүү кызматтарын көрсөтүү.

Негизги сөздөр: инновациялык мамиле, билим берүү чөйрөсүндөгү инновациялар, инновациялык технологиялар, экономикалык, инновациялык системасынын механизмдери.

APPLICATION OF AN INNOVATIVE APPROACH TO THE DEVELOPMENT STRATEGY OF A UNIVERSITY

The article presents the approach to the innovative activities of a modern university as a key factor in its competitiveness. The authors emphasize the need to orient the educational and scientific activities of the

39

Экономические науки

university to the needs of the region's innovative development. Problems and mechanisms of building an effective innovation system integrated into the regional economy at the university are considered. The solution to the problem of training professional personnel who are skilled in the formation of effective innovative strategies will be able to greatly contribute to enhancing the implementation of new technologies in the real sector of the economy. That is why, at present, more and more attention is paid to the innovative development of universities, as key elements of the education system, as well as the development and implementation in universities of effective quality management systems for providing educational services.

Keywords: *innovative approach, innovations in the field of education, innovative technologies, economic innovation, mechanisms of the innovation system.*

Заманбап коомдун бирден бир атрибуту болуп динамикалуу жана модернизация эсептелет, андыктан туруктуу өнүгүү үчүн баардык тармакта инновациянын зарылчылыгы келип чыгат. Бул албетте, өндүрүшкө, экономикага жана билим берүүдөгү баардык кызматтардын өндүрүүчүсү катары ЖОЖдорго да тиешелүү. Билим берүүчү кызматтар рыногундагы ЖОЖдордун атаандаштыкка туруктуулугу билим берүүнүн сапатынан жана процесстеги жана анын жыйынтыгындагы сапатынан улам аныкталат. Бул бир гана билим берүү стандартына ылайык келүү дегендикти эмес, коомдун муктаждыгына жана жогорку окуу жайын бүтүрүүчүсүнүн эмгек рыногундагы атандаштыкка туруктуулугун камсыздоого ылайык келиши аркылуу мүнөздөлөт.

Эмгек рыногуна багытталбаган абстрактуу билимдүүлүк инсандын билим берүү жаатындагы гана муктаждыгын канааттандырганы менен ал анын жеке каржылык абалын камсыздай албайт жана коомдун өнүгүшүнө таасирин тийгизе албайт. Бир гана эмгек рыногу билимдин критерийлерин жана сапатын аныктай алат. Бул эмгек рыногундагы кырдаалдын тенденцияларын жана алдын ала божомолдоону анализдөөгө карата жогорку окуу жайларынын убактылуу параметрлерин, инновациялык тенденцияларды, конъюнктуралык өнүгүү динамикасын эске алуу менен олуттуу иликтөө ишмердүүлүгүн жүргүзүп туруу зарылдыгын шарттайт.

Ошентип, инновациялык экономиканын калыптанышы жана экономикалык өнүгүштүн жогорку темпин камсыздоо билим берүү жаатынын тынымсыз өсүп туруусун, адистерди даярдоодогу сапаттык жогорулоону жана өлкөдөгү билим берүүнүн деңгээлин бир кыйла жакшыртууну талап кылат. Мындай өсүштүн түпкүлүгүндө билим берүү технологияларын башкаруунун инновациялык комплексин түзүүчү катары каралган билим берүү системасы жатат.

Инновациянын диффузиясы (diffusion of innovation) – бул жаңылануулардын коомго таркатылыш процесси, жаңы продукциянын, технологиянын, идеялардын пайда болушунан тартып потенциалдуу керектөөчүлөрдүн (колдонуучулардын) арасында жайылтылышынын мыйзам ченемдүүлүктөрү [1].

Жогорку окуу жайларына колдонууга сунуштала турган инновация алды менен экономикалык жана социалдык процесс катары каралууга тийиш. Ал процесс өз ара байланыштагы, айырмалап бөлүп кароодо кыйынчылыкты жараткан бир түзүмдүк мүнөздөгү окуу жана илимий ишмердүүлүк элементтеринен турат. Кандай гана мекеменин болбосун, анын ичинде жогорку окуу жайынын инновациялык процесси өз алдынча инновациялык цикл катары мүнөздөлөт.

Теориялык аспектиден алып караганда инновациянын диффузиясы жана инновациялык, ошондой эле экономикалык өнүгүүнүн циклдүүлүгү маселеси бүгүнкү күндө ата мекендик жана чет элдик окумуштуулардын көңүл борборундагы турган объект болуп саналат. Немис окумуштуусу Г. Менш экономиканын циклдүүлүгү менен ишкананын өнүгүш

фазасына ылайык табылган жаңы киргизилүүлөрдүн циклдүүлүгүн байланышта карайт. Ал экономикалык өнүгүүнүн темпи менен базистик жаңы киргизүүлөрдүн циклдүүлүгүн байланыштырып иликтеген. Ошону менен катар ал эгерде базистик жаңы киргизилүүлөр жаңы деңгээлдерге көтөрүлө албаса анда экономикалык өсүштө токтоп калуу күтүлөөрүн да белгилеген.

Коомдогу инновациялык өнүгүш маселесин кароодо көпчүлүк окумуштуулар менен адистер инновациялык программаларды иштеп чыгуу жана аны ишке ашыруу алды менен өзүнө ылайык келген чыгармачыл адистерди тандап алуу, аларды даярдоо жана аларга уюштуруучулук жана экономикалык ар тараптуу шарттарды түзүп берүү аркылуу жүргүзүлөрүн белгилешет.

Рынок шартында иштелип чыккан илимий продукциянын жана инновациялык технологиянын сатылышы билимдин кеңири спектрине ээ болууну талап кылып турат. Жаңы продукцияга же технологияга сатып алуучуну табууда жаңылануулар жаатында адис үчүн сатыла турган товар туурасында баардык маалыматтарга ээ болуусу, корпоративдик каржы тармагында атайын даярдыгынын болуусу, ошондой эле маркетинг жана коммерция жаатындагы заманбап инструментарийлерди мыкты өздөштүргөн болуусу зарыл. Мындай жаңычылдыктарды жогорку окуу жайынын системасына киргизүү жана аны пайдалануу билим берүүдөгү менеджерлерден стратегиялык башкаруу жана маркетинг багытындагы терең билимди талап кылат.

Ошентип, инновациялык стратегияларды натыйжалуу калыптандыруу методдоруна ээ болгон атайын даярдыгы бар адистерди даярдап чыгуу көйгөйүн чечүү ошол жаңы технологияларды экономиканын реалдуу секторуна киргизүү процессин активдештирүүгө жол ачат. Мына ушул үчүн учурда билим берүү системасындагы негизги элементтер катары жогорку окуу жайларындагы инновациялык өнүгүшкө, аны билим берүү кызматтарын сунуштоодогу сапаттык башкарууну иштеп чыгууга жана жогорку окуу жайларынын натыйжалуу системасына киргизүүгө барган сайын тереңден көңүл бурулуп келе жатат.

Билим берүү тармагындагы инновациялык процесстин өзүнө түздөн-түз илик жүргүзө турган болсок, анда аны окутуу жана тарбиялоодогу окуу программаларын, методдорду, ык-жолдорду, ыкмаларды камтыган билим берүү концепцияларынын жаңылануусу жана өзгөрүүсү катары кароого болот. Билим берүүдөгү инновациялык процесстин максаты катары билим берүү системасындагы же алардын өз ара катышындагы калыптанган салттуу элементтерге түп-тамырынан бери өзгөртүү киргизүү жана системанын жаңы сапаттык жеткендигин камсыздоо болуп эсептелет.

Билим берүү жаатындагы инновациялык процесстин бир өзгөчөлүгү болуп политүзүмдүк түшүнүгү эсептелет. Көйгөйдү тереңден деталдаштырып кароо үчүн билим берүүдөгү инновациялык процесстин төмөнкү түзүмдөрүн эске алуу керек: субъектилик, деңгээлдик, мазмундук, башкаруучулук, уюштуруучулук.

Субъектилик түзүм билим берүү системасын өнүктүргөн баардык субъектилердин инновациялык ишмердүүлүгүн өз ичине камтыйт. Бул түзүм инновациялык процесстин ар бир этабындагы катышуучулардын ролдук жана кызматтык алакасын эсепке алат. Субъектилик түзүм инновациялык процессти алып жүрүүчүлөрдүн социалдык базасын мүнөздөйт.

Деңгээлдик түзүм субъектилердин өз ара карым-катыштагы инновациялык ишмердүүлүгүн эл аралык, мамлекеттик, областтык, райондук, шаардык деңгээлдерде чагылдырат. Инновациялык ишмердүүлүк ар бир деңгээлде бири-бирине өз ара таасир берип

турат. Мындагы таасир максималдуу жыйынтык көрсөтүшү үчүн алар туруктуу, жалпы биргеликте аракеттенүүгө тийиш.

Билим берүүдөгү инновациялык процесстин башкаруучулук түзүмү башкаруу иш-аракетинин төрт түрүнүн карым-катышын камтып турат. Ал: пландоо – уюштуруу – жетекчилик – көзөмөл. Жаңчылдыкты ишке ашыргандар жана жетекчилер алды менен инновациялык программа башкаруунун объектиси катары окуу-тарбиялык процесстен олуттуу түрдө айырмалана аларын жана ошого жараша башкаруу функцияларын ишке ашырууда өзүнө гана ылайык келе турган ыкманы талап кылып турарын көңүл борборунан сыртка чыгарбоого тийиш. Негизги объекти тууралуу терең түшүнүк болбосо натыйжалуу башкаруу да болбой турганын дайыма алдыңкы планга коюшубуз керек.

Билим берүүдөгү инновациялык процесстин уюштуруучулук түзүмү адатта, эки негизги учурду камтыйт. Биринчиден, инновация аркылуу гана чечиле турган кайсыдыр бир окуу жайынын көйгөйлөрүн иликтөөдөн улам инновациялык саясатты негиздөө. Экинчиден, билим берүү тармагындагы жаңы институционалдык форманы (виртуалдык университеттер, аралыктан окутуу), ошондой эле окуу процесстин уюштуруудагы жаңы механизмдерди киргизүү.

Билим берүүдөгү инновациялык процесстин мазмундук түзүмү төмөндөгү негизги этаптарга бөлүнөт:

- инновацияга болгон зарылдыктын келип чыгышы жана бул инновацияга зарылдыктын жаралышын шарттаган идеянын аныкталышы;
- тандоо, моделди, программаны иштеп чыгуу жана инновацияны алгачкы өздөштүрүү; инновациянын киргизилиши жана аны кеңири колдонуу;
- инновацияны колдонуунун масштабын кыскартуу жана анын мында да алда канча натыйжалуу жаңы нерсе менен алмаштыруу;

Ошондой эле билим берүүдөгү инновациялык процесстин төмөнкү өзгөчөлүктөрүн белгилөөгө болот:

- белгилүү бир коомдук мамилелер, маданият менен болгон тыгыз карым-катыш;
- субъектинин топтук жана инсандык сапаттарынын таасири жана инновациялык ишмердүүлүктүн объектиси;
- реалдуу билим берүү процесинин шартында эксперименттик текшерүү жүргүзүү;
- инновация процессин түзүүнү тездеткен долбоорлоо менен сиңишип кеткен даярдоо стадиясынын жоктугу;
- материалдык, каржылык каражаттын аз жумшалышы;
- инновациялык ишмердүүлүктө субъективдүү фактордун ролунун жогорулашы [2].

Ошентип, билим берүү тармагындагы инновациялык процесс – бул окуу программаларынын, ыкмалардын, ык-жолдордун маңызын, окутуу жана тарбиялоонун ыкмаларын, билим берүү концепцияларын жаңылоо жана өзгөртүү. Билим берүүдөгү инновациялык процесстин максаты – билим берүү системасындагы калыптанып калган салттуу элементтерге өзгөртүү киргизүү же системанын сапаттык жаңы деңгээлин өздөштүрүүдөгү алардын өз ара карым-катыш аракети.

Жогорку окуу жайларында инновациялык стратегияны иштеп чыгуу жана аны ишке ашыруу жаатында мындан бөлөк дагы бир көз карашы бар. Ал атаандаштыкка туруктуулук, билим берүүнүн сапаты, окутуунун активдүү методдору, лидерлик, Болония процессии ж.д.у. сыяктуу түшүнүктөрдү негиз кылып алууну сунуштайт. Ошону менен катар инновация жана инновациянын диффузиясы түшүнүгү көптөгөн башка автордук трактоолорго да ээ.

Инновациялык стратегияларды иштеп чыгуу бир жагынан өнүгүүнүн стратегияларын түзүү жана инновациялык продукцияны жакшыртуу максаты менен түзүп чыгууну негиздейт. Инновация өз кезегинде учурда колдонулуп жаткан салттуу система менен алардын элементтеринин байланыштарынын ажырымынан улам болгон тең салмактуулуктун бузулушу менен да ар дайым байланышта болот. Бул ажырым же өзгөчөлүк кокусунан эле келип чыкпайт, ал инновациянын ушуга окшогон топтордун максаты тууралуу түшүнүктү өзгөртүүгө жөндөмдүү кубулуш катарындагы мүнөзүн ачып берип турат. Инновация келечек менен ошол системанын бүтүндүгүн жана ал системанын субъектисинин гармониясын буза турган азыркы учурдун аралашуусун өз ичине камтып турат.

Инновациялык стратегияны иштеп чыгуунун негизги максаты катары алдын ала аныкталган багыттар боюнча технологиялык модернизацияга таянуу менен ЖОЖдордогу каражатты үнөмдөө болуп эсептелет. Ушуга байланыштуу инновациялык стратегияларды иштеп чыгууга карата объективдүү жана субъективдүү негиздеги анализ жүргүзүүнүн зарылдыгы белгиленип, олуттуу илимий жана практикалык кызыкчылык келип чыгат да инновациялык өнүгүүнүн төмөндөгү векторлору аныкталат:

- адам капиталын өстүрүү;
- билим берүү программалары;
- илимий изилдөөлөр;
- билим берүү сервис;
- ЖОЖдордун жаңы уюштуруу-укрук формасы.

Мындан улам инновациянын экономикалык натыйжалуулугу маселесинин объективдүү натыйжалары күтүлөт. Көптөгөн ата мекендик ЖОЖдордун иш тажрыйбасында төмөндөгүдөй көйгөйлөр бар экендиги байкалат, түзүлгөн билим берүү продукцияларында инновациялуулуктун жогорку даражасы болгонуна карабай коммерциализация этабынан тартып ийгиликтүү ишке ашыруу күмөн туудурат.

Дал ушул инновациялык продукцияны өнүктүрүүдө анын келечегине карата ниетти, амбициясын жана максатын аныктоого болот, ал өз ичине ЖОЖдун менеджментинен инновациялык өнүктүрүүнүн бирден-бир зарылдык экенин талап кылып турган негизди камтыйт [3].

Ошентип, ЖОЖдордогу инновациялык системаны куруу алкагында бир эле мезгилде төмөндөгүдөй багыттарда иш алып баруу муктаждыгы белгиленет:

1. Инновациялык продукциянын рынок шартында атаандаштыкка туруштук бере турган мүмкүнчүлүгүнө негизделген окуу-илимий-инновациялык комплекс түрүндөгү ички уюштуруучулук түзүмдү кайра иштеп чыгуу;
2. Инновациялык ишмердүүлүктү колдоп, коштой турган инфраструктура базасын түзүү;
3. Заманбап учурдагы билим берүү технологияларынын рыногундагы атаандаштыкка туруштук бере ала турган билим берүү жана илимий изилдөө ишмердүүлүгүнүн айкалышынан турган түзүмдү иштеп чыгуу.

Өз ичине инновациялык билим берүү технологияларын камтыган инновациялык продукцияны өндүрүүчү катары ЖОЖдордун ролу ошол жогорку окуу жайларынын инфраструкцияларын өстүрүү боюнча төмөндөгү маселелерди чечүү милдетин аркалайт:

- инновациялык ишмердүүлүктү ЖОЖдордун миссиясынан жана стратегиялык максаттарынан бөлүп кароо;
- активдүү инновациялык бөлүктөр негизги институциялык элементтери болуп эсептелген

ЖОЖдун ички инновациялык системасын түзүү;

- ЖОЖдордун стратегиялык жана ыкчам инновациялык менеджментинин инфраструктурасын калыптандыруу;
- улуттук жана трансулуттук деңгээлдеги ири компаниялар менен биргелешкен тармактык изилдөө лабораторияларын жана изилдөө борборлорун, инновациялык процеске багытталган жогорку техникалык кластерлерди жана экономиканын реалдуу секторундагы ишканаларды түзүү;
- улуттук деңгээлдеги ири инновациялык долбоорлорду ишке ашырууда ЖОЖдордун инновациялык ишмердүүлүгүн интеграциялоо үчүн координациялоочу инфраструктуралык элементтерди (кеңештерди, жумушчу топторду ж.б.) түзүү.

Стратегияны ишке ашыруудагы негизги этаптардын бири катары өлкөдө ушундай экономикадагы жана социалдык чөйрөдөгү баардык инновациялык кайра түзүүлөрдү, өзгөртүүлөрдү ишке ашырууга жөндөмдүү, даярдалган жаңы генерациясын берүүгө багытталган билим берүү системасын калыптандыруу болуп саналат.

Коомдук муктаждыкка жана алдын ала күтүүлөргө мүмкүн болушунча ылайыкташуу үчүн ЖОЖдордо түп-тамырынан бери өзгөрүү болушу керек, ал өзгөрүү ЖОЖдордун баардык тарабы, атап айтканда: мыйзам чыгаруучу, илимий-методикалык, окуу, каржылык, административдик, социалдык тармактары аркылуу жүргүзүлүшү керек.

Инновациялык билим берүүнү өнүктүрүү мазмундук жактан, ошондой эле окуу процессин уюштуруу жагынан да өзгөрүүнү талап кылып турат. Окуу пландарына инновациялык ишмердүүлүктүн теориялык негизин калыптандыра турган атайын дисциплиналарды киргизүү зарылдыгы келип чыгат. Бул жерде кеп окулуучу курстардын мазмунуна ишкерчилик идеясынын киргизилиши тууралуу болуп жатат. Ал эми жаңы инновациялык технология студенттердин инновациялык ишмердүүлүгүндөгү методологиялык маданиятты калыптандырууга багытталышы керек.

Жыйынтыктар:

1. Факторлордун таасиринен улам башкаруу милдеттерин калыптандырууга басым жасалат: жаңы билим берүү идеологиясына ыңгайлашуу, инновациялык ишмердүүлүктү ишке ашырууга карата чыгармачыл шарт түзүү керек;
2. Ушундан улам баардык билим берүү системасын инновациялык жактан кайра өзгөртүп түзүүнү ишке ашыруу максатына кызмат кыла турган илимий экспертиза, кеңеш берүү, изилдөө ишмердүүлүгүн уюштуруу ж.д.у.с. башкаруунун жаңы функциялары келип чыгат.

Колдонулган адабияттар:

1. **Куликова, О. В.** Особенности инновационной модели высшего образования [Текст] / О. В. Куликова, И. А. Гулей // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 6.
2. **Горбачева, О.В.** Особенности инновационного процесса в сфере образования [Текст] / О.В.Горбачева.- URL: www.isrfas.ru/abstract_bank -3 с.
3. **Данько, Т. П.** Инновации в экономическом образовании [Текст] / Т.П. Данько, А.В. Клягин .- URL: www.rea.ru/portal/departaments.nsf -12 с.
4. **Гыязов, А.Т.** Взаимоотношение бизнеса и высшего образования в независимом государстве [Текст] / А.Т. Гыязов // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУУ, 2014 - С. 142 - 146.
5. **Жусупов, Б.А.** Кыргыз республикасындагы билим берүү ишмердүүлүгүндө жоопкерчилик институтун жөнгө салуунун кээ бир көйгөйлөрү [Текст] / Б.А. Жусупов, Д.С. Эркинбаева // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУУ, 2015 - С. 166-169.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УПРАВЛЕНИЯ ПЕНСИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ С УЧЕТОМ РЕГИОНАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ

В этой статье рассмотрены механизмы улучшения эффективности системы управления пенсионного обеспечения и разработаны теоретические положения в южных регионах Кыргызской Республики. Целью исследования особенности регионального пенсионного обеспечения, определение резервов улучшения пенсионной системы, определение путей улучшения пенсионного обеспечения, учитывая региональных особенностей. Сделана попытка подробно остановиться на проблемах, которые имеют место в процессе назначения пенсии, а также предложены решения проблем по пенсионному обеспечению и рекомендованы пути улучшения пенсионного обеспечения с учетом региональных особенностей.

Ключевые слова: пенсия, пенсионное обеспечение, персональная пенсия, труд, прибыль, прожиточный минимум, социальное обеспечение, демографическая ситуация.

АЙМАКТЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРДҮ ЭСКЕ АЛУУ МЕНЕН ПЕНСИЯЛЫК КАМСЫЗДАНДЫРУУНУ БАШКАРУУНУ ЖАКШЫРТУУНУН ЖОЛДОРУ

Бул илимий макалада базар экономикасынын шартында Кыргыз Республикасынын түштүк аймактарындагы пенсиялык камсыздоо системасын башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу механизмдери иштелип чыкты жана теоретикалык жоболор тастыкталды. Изилдөөнүн максатына ылайык макалада төмөндөгүдөй маселелер коюлду: пенсиялык камсыздоонун аймактык өзгөчөлүктөрүн тактоо; аймактардагы пенсиялык камсыздоонун азыркы абалына баа берүү жана анын негизинде пенсия системасын жакшыртуунун резервдерин аныктоо; аймактык өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен пенсиялык камсыздоону жакшыртуу жолдорун сунуштоо. Пенсияны дайындоо процессиндеги орун алган көйгөйлөргө кеңири токтолууга аракет жасалды. Ошондой эле пенсиялык камсыздоодогу орун алган көйгөйлөрдү чечүүнүн жана пенсиялык камсыздоону жакшыртуунун жолдору сунушталды.

Негизги сөздөр: пенсия, пенсиялык камсыздоо, атайын пенсия, эмгек, пайда, жашоо минимуму, социалдык камсыздоо, демографиялык абал.

WAYS TO IMPROVE PENSION PROVISION GIVEN REGIONAL FEATURES

This scientific article describes the mechanisms for improving the effectiveness of the pension management system and theoretical charters in the south regions of Kyrgyz Republic. For the purposes of research the following tasks are considered in this article: clarification of regional pension benefits; assessment of regional pension provision in nowadays and on the basis of this the determination of reserves for improving the pension system; ways to improve pension provision taking into account regional characteristics. An attempt is made to elaborate on the problems that occur in the process of pension assignment. Also solutions of problems on provision of pensions are offered and ways of improvement of provision of pensions are recommended.

Key words: pension, pension provision, personal pension, labor, profit, subsistence minimum, social security, demographic situation.

Азыркы учурда иштеп жаткан экономикада пенсиялык реформа жүргүзүү өтө эле татаал маселелердин бири болуп саналат. Анын натыйжасыз жүзөгө ашырылышы бүтүндөй реформага болгон элдин ишенимин төмөндөтөт. Ошондуктан, реформаланган пенсиялык системанын каржылык бекем негизге ээ болушу, бузулууга кайрадан жол берилбеши, ага катыштыгы болгон баардык тараптардын жыргалчылыгын бийиктетүү – пенсиялык реформага коюлган негизги талап болуп саналат.

Бөлүштүрүү жана керектөө чөйрөсүндөгү мамлекеттин социалдык саясатынын негизин турмуш жыргалчылыгынын кепилденген минимуму түзөт. Ошондуктан, программалардын

иштелип чыгуу шартында жана пенсиялык системанын мындан наркы артыкчылыгын оптималдаштырууда – бирдиктүү базалык пенсия минималдык каржыны күчөтүү бөлүгүндө социалдык кепилдик ролун аткарат. Ал эми пенсионерлердин киреше негизин, пенсиялык укукка – алардын эмгектик активдүү учурунда топтогон каражаттары түзөт. Пенсия чегерүүнүн алдындагы эмгектик пенсиянын ченемин аныктоо учурунда камсыздандырылган жалпы сумма чектелбейт. Ал эми иштеп тапкан кирешесин эсептөөдө бүтүндөй эмгек ишмердигине көңүл бурулуп, чечим кабыл алынат.

Пенсиялык системаны реформалоодогу түрдүү принциптердин ичинен учурда иштеп жаткан ар кандай курактагы жарандардын когорту үчүн бирдей мүмкүнчүлүк камсыз болгондугун бөлүп кароого болот [6, 216-б.]. Бул маселенин салыштырмалуу пайдалуулугу жана топтом принциптеринин колдонулушунун масштабы боюнча адистердин арасында, тилекке каршы, бирдиктүү пикир жок. Адистердин айрымдары: “Реформаланган пенсиялык системанын келечектеги топтом принцибинин күчөтүлгөн багыты так аныкталгандыктан, анын келечегинен күмөн саноого болбойт. Себеби, өткөөл экономикадагы баардык өлкөлөр ушул багыт менен иш алып барышкан. Кыргызстандын ал өлкөлөрдөн эч кандай айырмачылыгы жок,” - деп ишенишет [5, 148-б.]. Бул учурда тереңдетилген илимий жана практикалык иштелмелердин зарылдыгы белгиленет (мисалы, пенсиялык реформаны, анын ичинде адистештирилген пенсиялык системанын реформасын күчөтүү стратегияларын иштеп чыгуу учурундагы факторлордун кенен чөйрөсү эске алынышы керек. Ошону менен катар эле макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн динамикасын эске алуу менен көп фактордуу алдын ала божомолдоо курулушу зарыл). Пенсиялык системанын белгиленген моделдерин айрым адистер: “Иштеп жаткан пенсиялык системаны акырына чейин кыйратып, жаңы системаны түзүү жолу менен мамлекет социалдык курч маселелерди – пенсионерлердин негизги массасынын пенсиялык камсыздандыруусунун реалдуу деңгээлин кечиктирбей көтөрүүнү, пенсиялык камсыздандыруудагы элементардык социалдык адилеттүүлүктүн камсыз болушун жолго кое албайт,” - деген сын көз карашты карманышат. Пенсиялык камсыздандыруу түп тамырынан бери өзгөртүлгөндө, анын бир топ аспектилери боюнча ар кандай мүнөздөгү, баарынан мурда психологиялык мүнөздөгү көйгөйлөр келип чыгышы күтүлгөндүктөн, анын ордун жаңы система менен алмаштырылышы камсыз болушу шарт.

Ошондуктан, биздин изилдөөбүздө - учурда иштеп жаткан мыйзам чегинде пенсиялык камсыздандыруунун кайсыл деңгээлдеги системасы сунуш кылынышы жөндүү болуп саналгандыгы жана бул учурдагы пенсиялык системасынын өзүндөгү тең салмактуулук кандай камсыздалгандыгы каралды. Натыйжада, маселелердин ушундай түзүлүшүндө иштеп жаткан пенсиялык системанын баардык параметрлери өзгөрүүсүз калат:

- камсыздандыруу төлөмдөрүнүн көлөмүнүн: - тилектештик бөлүгү – 3%, шарттуу топтом бөлүгү – 20%; топтом компоненти – 2%;
- эркектердин (аялдардын) пенсияга чыгуу курагы – 63 (58) жаш;
- топтомдордун жалпы коэффиценти – 0,65.

Иштеп жаткан мыйзамдарга ылайык, пенсиянын базалык бөлүгүнүн индексацияланышы республика боюнча орточо айлык акынын өсүү темпин эске алуу менен каралат. Ошондуктан, пенсиянын камсыздандыруу бөлүгү эки учурда тең акыркы жылдардагы жогорулоо динамикасына ылайык каралып индексацияланган. Ал эми топтом бөлүгү - инвестициялардын реалдуу кирешелеринин наркынан келип чыккан 2-3%га барабар. Бул жерден – моделдештирүү учурунда активдүү демографиялык (1-таблица) жана макроэкономикалык

орточо талаптагы сценарийлер пайдаланылгандыгын белгилей кетишибиз керек.

2035-жылга чейинки убакыт аралыгына карата жүргүзүлгөн демографиялык алдын ала болжолдоодо бүткүл дүйнөлүк адамзат коомунун өнүгүү тенденциясына ылайык, ферилдүүлүктүн төмөндөө коэффициенти жана республиканын түштүк облустарындагы калктын санынын келечектеги өсүү темпи алдын ала болжолдонот.

Таблица 1 – Кыргыз Республикасынын түштүк аймагындагы калкынын демографиялык көрсөткүчтөрү

Жылдар	2005- 2010- ж.	2010- 2015- ж.	2015- 2020- ж.	2020- 2025- ж.	2025- 2030- ж.	2030- 2035- ж.
Көрсөткүчтөр						
Калк санын өсүү темпи	1,10	1,01	0,82	0,60	0,43	0,35
Төрөлүүнүн жалпы коэф. (1000 адамга)	21,8	20,7	18,4	16,0	14,4	14,0
Өлүм коэф. (1000 адамга)	8,1	7,9	7,7	7,5	7,7	8,2
фертилдүүлүк коэф.	2,48	2,31	2,12	1,96	1,86	1,85
Төрөлгөндөн баштап өмүрдүн узактыгы						
эркектер	62	63,1	64,3	65,7	66,9	68,1
аялдар	69,9	70,9	72	73,1	74,1	75
баары	65,9	66,9	68,1	69,4	70,5	71,6

Кыргыз Республикасынын түштүк облустарындагы калктын саны келечекте өсөт. 2020-жылга карата орточо көрсөткүч 3 миллиондон көбүрөөк адамды түзөт. Алдын ала болжолдоонун жыйынтыгына караганда 2035-жылга карата орточо көрсөткүч 3,2 миллион адамга жетет. Ушул эле учурда калктын курак -жашы да жогорулашы күтүлөт. Башкача айтканда, 2005-жылга караганда 34,5 жашка көтөрүлөт (2-таблица).

Турмуш агымына ылайык, жүргүзүлгөн алдына ала болжолдоонун мындай жыйынтыктары демографиялык басымдын жана өздүк колдоо коэффициентиин көрсөткүчүнө таасирин тийгизет. Тагыраак айтканда, төрөлүүнүн кыскарышындагы демографиялык басымдын коэффициенти – балдарга карата болгон камкордуктун кыскарышынан улам калк улгайган куракта да эмгекке жарамдуу болуп саналат (1сүрөт). Социалдык-экономикалык өнүгүүнүн бүткүл дүйнөлүк тенденциясы – билимдүүлүк деңгээлинин жана калктын жалпы турмуш деңгээлинин жогорулашы менен көпчүлүк өлкөлөрдө төрөлүү саны кыскарганын көрсөттү.

Эгемендүүлүк алган жылдардан бери бүткүл Кыргызстанда жана анын аймактарында төрөлүү санынын кыскарганын жана өмүр жашынын бир аз жогорулаганын биздин изилдөөбүз көрсөттү [1,67-б.]. Ошондой эле дүйнөлүк социалдык тенденциялар бүтүндөй калктын турмуш деңгээлине жана биздин республиканын жашоочулары үчүн да кенен таркаган болушу мүмкүн. Албетте, бул өз кезегинде демографиялык басымдын коэффициентине таасирин тийгизет.

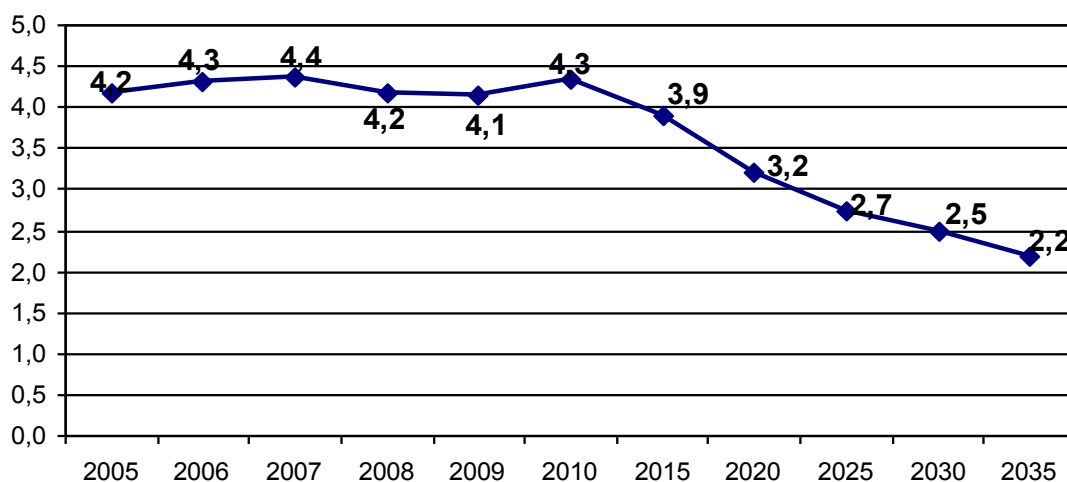
Демографиялык алдын ала болжолдоого ылайык, өздүк колдоолор келечекте төмөндөйт жана 2035-жылга карата анын өз ара катышы ½ көрсөткүчүнө жетет. Көрсөткүчтөрдүн мындай төмөндөшү бүтүндөй пенсиялык системанын каржылык туруктуулугун келечекте кедергисин тийгизет.

Таблица 2 - Кыргыз Республикасынын түштүк аймагындагы калктын жынысы жана курак-жашы боюнча көрсөткүчтөрдүн динамикасы

Миң адам						
Калктын курак - жашы	2005	2010	2015	2020	2030	2035
	2602	2748	2891	3012	3172	3228
эркектер	1283	1355	1425	1484	1558	1582
аядар	1319	1393	1466	1528	1614	1646
эркектер 100 аялга карата	97	97	97	97	96	96
Калктын курак-жашы боюнча чени						
0-14 жаш	31,0	28,5	27,3	26,6	22,0	20,3
15 - 59 жаш	61,7	64,2	64,5	63,6	65,0	64,9
60,андан жогору	7,3	7,3	8,2	9,8	13,0	14,8
65,андан жогору	5,9	5,0	5,1	5,9	9,1	10,2
80,андан жогору	0,7	1,0	1,0	1,1	1,1	1,5
Калктын орточо курак-жашы						
	23,9	25,3	27,0	28,9	32,8	34,5

Булак: БУУнун алдын ала болжолдонгон маалыматы боюнча түзүлдү

Макроэкономикалык маалыматтарга алдын ала болжолдоо жүргүзүү үчүн экономиканын өнүгүшүнүн айрым орточо сценарийлерин тандап алдык. Мында 2025-жылга чейин ИДПнын өсүү темпи орточо 4,5-5 %ды түзсө, андан соң 2035-жылга чейин 3,5-4% тенденциясы сакталышы мүмкүн.

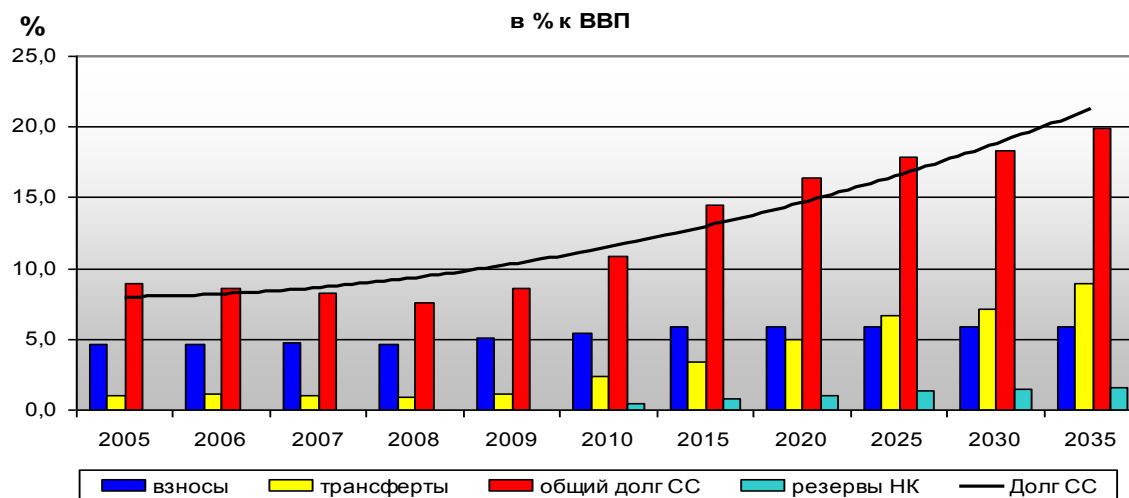

1- сүрөт - Кыргыз Республикасынын түштүк аймагы боюнча өздүк колдоолордун коэффициенттери

Топтом компонентинин администрациялык кызматтын айлык акысынын көлөмү - топтом компонентине жүргүзүлгөн төлөмдөрдүн жалпы суммасынан 2 %, пенсиялык активдерди башкаруусу үчүн инвестициялык кирешеден 10 % болушу сунушталат.

Тилектештик системаларынын жана республиканын түштүк аймагына республикалык бюджеттен бөлүнгөн трансферттордун жалпы карызы биздин эсепке карата, келечекте

белгилүү деңгээлде өсөт. Ошол эле учурда ИДПга карата тилектештик системасындагы топтом компонентинин каражаты жана камсыздандыруу төлөмдөрү бир кылка сакталып калат (2 -сүрөт).

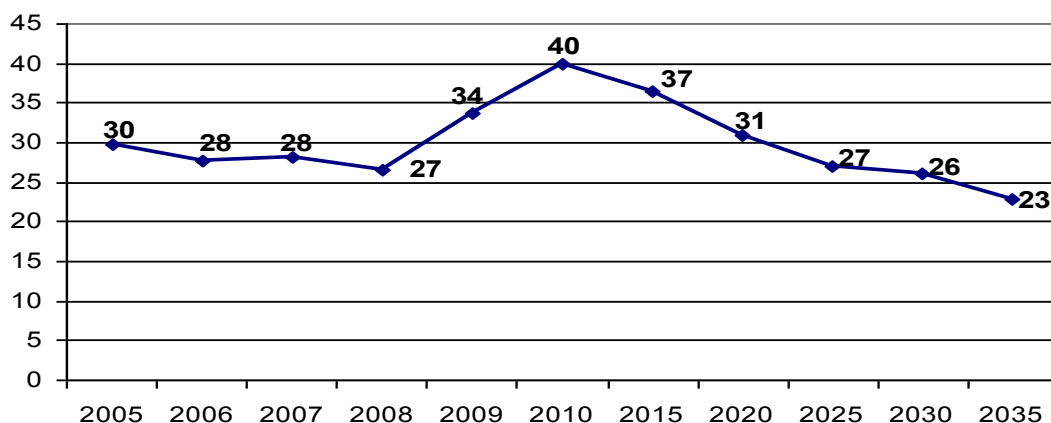
2- сүрөт - ИДПга пайыздык катыштагы социалдык-экономикалык көрсөткүчтөр

Келечекте республикалык бюджетке түшкөн мындай жүк мамлекет үчүн өтө эле оор болушу мүмкүн. Ошого байланыштуу камсыздандыруу төлөмдөрүн жогорулатуу, пенсия көлөмүн жогорулатууга багытталган чыгашаларды кыскартуу, пенсиялык курак-жашты жогорулатуу, ж.б.у.с. көпчүлүккө жага бербеген чечимдердин кабыл алынышы мүмкүн.

Мындан тышкары дүйнөлүк жана аймактык мүнөздөгү эл аралык окуялар болуп турат. Мисалы, 2008-жылы башталган экономикалык кризис Евразия мейкиндигиндеги өлкөлөрдүн баарына таасирин тийгизген. Мына ушуга окшогон окуяларга Кыргызстандын ЕврАЭСке киришин, Кыргызстан мүчөсү болуп саналган ШКУга мүчө болгон өлкөлөрдүн көбөйүшү аркылуу анын аймагынын кеңейиши сыяктуу окуяларды кошууга болот [3,95-б.]. Мындай өзгөрүүлөрдү алдын ала болжолдоо оңойго турбайт. Ошондуктан, экономикалык ал же бул блоктун же социалдык көрсөткүчтөрдүн алдын ала болжолдонгон маалыматы катарында кабыл алуу мүмкүн эмес. Ошого карабай кызыкчылыгын ачык көрсөткөн ал же бул окуялардын жыйынтыгы (мисал катары пенсиялык системаны салыштырып көрсөк) пайдалуу болуп эсептелгендигинен шек саноого болбойт.

Биздин байкашыбызча, жергиликтүү бюджеттин республикалык бюджетке ылайык өзгөрүшүн өз алдынча тенденциялар катары кароого болот. Анткени, логика боюнча өзүн-өзү каржылоо жолу менен аймактардын деңгээлин көтөрүү максатында - республикалык бюджеттин жүгүн жеңилдетүүгө болот [2, 126-б.]. Бирок турмушта негедир акыл-эс менен децентрализириүү жүргүзүлбөгөндүгү өкүнүчтүү.

Азыркы кездеги толуктоо катары эсептелген коэффициент, учурда иштеп жаткан пенсиялык система, тилекке каршы, өзүнүн катышуучуларына пенсияга чыгуу боюнча камсыздандыруунун жупуну деңгээлин уланта бере тургандыгын айгинеледи. 3 сүрөттө берилген маалыматтан пенсиянын көлөмү өтө эле жай темпте өнүгүп, ага ылайык толуктоо коэффициенти 2015-жылдагы 37 %дан 2035-жылга карата 23%га чейин төмөндөй турганын көрүүгө болот. Учурда пенсиянын базалык бөлүгү орточо айлык акыга байланыштуу болгондуктан, анын жалпы көлөмүндөгү пенсиянын базалык бөлүгүнүн үлүшү өсөт да, камсыздандыруу

3- сүрөт- Кыргыз Республикасынын түштүк аймагы боюнча орточо толуктоо коэффициенттери

Учурда пенсиянын базалык бөлүгү орточо айлык акыга байланыштуу болгондуктан, анын жалпы көлөмүндөгү пенсиянын базалык бөлүгүнүн үлүшү өсөт да, камсыздандыруу бөлүгү кыскарат.

Ош, Жалал-Абад жана Баткен облустары боюнча моделдештирилген пенсиялык системасынын өнүгүшүн эки сценарий боюнча каралып чыкты. Эки сценарий тең Кыргыз Республикасынын түштүк аймагындагы учурдагы пенсиялык системасы үчүн келечекте чечилиши мүмкүн болгон айрым маселелерди алып жүрөт.

Бул натыйжалар менен таанышып чыккандан кийин тандоого зарыл болгон мамлекет пенсиялык камсыздандырууда эл аралык стандарттын минималдык деңгээлин карманышы мүмкүн. Андай учурда мамлекеттик бюджетке оор жүк артылат. Пенсиялык камсыздандыруунун мындай варианттагы өнүгүүсү келечектеги демографиялык жана экономикалык туруктуу өнүгүү учурунда гана ордун табышы мүмкүн. Андай болбой турган учурда пенсиялык камсыздандыруу системасы мамлекеттик бюджет үчүн чексиз маселелерди жүктөй турган тобокелчиликке барат.

Пенсиялык системанын келечектеги моделдештирилген өнүгүүсүнүн жыйынтыгын чыгарып, анын учурда иштеп жаткан мыйзамдык, демографиялык жана экономикалык контекстен алып караганда, эл аралык эмгек уюму (ЭЭУ) болжолдогондой – пенсиялык система ордун алмаштыруу коэффициентин камсыз кыла албайт деген бүтүмгө келүүгө болот [4,126-б.]. Себеби, акыркы жылдары бир тарабынан иш берүүчү-камсыздандыруу төлөмдөрүн жүргүзүүчүлөрдүн жүгүн кыскартууга аракет жасаган. Экинчи тарабынан алып караганда, пенсиянын базалык бөлүгүнүн индексациясын тездетүү жолу менен пенсионерлердин материалдык абалын жакшыртууга багытталган – пенсиялык системага тиешелүү жүргүзүлгөн карама-каршы маанайдагы саясат бюджетте көлөмдүү дефицит жаратат. Анын натыйжасы Кыргыз Республикасынын Социалдык фонддогу татаал шартты андан нары чиелеништирет. Бул эки маселенин туура жолго коюлушу үчүн – пенсиялык бюджеттин тең салмактуулугун камсыз кылып, пенсиянын көлөмүн пенсионерлердин турмуш кечирүү минимумуна жакындатып, пенсиялык камсыздандыруу деңгээлин жогорулатуу, ошондой эле пенсиялык системанын киреше бөлүгүнүн жогорулашын камсыз кылуу зарыл

экендиги түшүнүктүү. Бул маселени чечүүгө пенсиялык системага кошумча каражат тартуу жолу менен жетүүгө болот.

Ушуга байланыштуу жарандарды пенсиялык камсыздандыруудагы мамлекеттин монополиялык ролун өзгөртүп, ага жүктөлгөн жоопкерчиликтин бир бөлүгүн мамлекеттик эмес институттарга өткөрүп берүү жөнүндө чечим кабыл алынса, бир топ келечектүү болгондой көрүнөт.

Жыйынтык:

Азыркы учурдагы параметрлердин жана иштеп жаткан мамлекеттик пенсиялык системанын структураларынын азыркы кездеги өнүгүү темпинин сакталышы - келечек үчүн көйгөйлүү маселелерди жаратышы шексиз. Тагыраак айтканда, өз жарандары үчүн өз алдынча татыктуу пенсиялык камсыздандыруу багытында мамлекеттин мүмкүнчүлүгү, биздин байкашыбызча, чакталуу. Мындай татаал маселелердин чечилишинин бири катары - мамлекет тарабынан Кыргыз Республикасынын түштүк аймагында мамлекеттик эмес пенсиялык кызмат рыногунун өнүгүшү боюнча кечиктирилгис чаралар кабыл алынып, акырындык менен алардын топтом компонентинен түшкөн каражаттардын айрым бөлүгүн же толук бойдон акырындап башкармалыкка өткөрүп берилиши зарыл. Ошондой эле мамлекеттик пенсиялык камсыздандырууга толуктоо катары пенсиялык камсыздандыруунун ыктыярдуу түрүн өнүктүрүлүшү шарт.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргызстан в цифрах-Бишкек: Нацстатком, 2015
2. **Бобков, В.** Адресная поддержка населения: первые итоги осуществления плотных программ [Текст] / В.Бобков //Человек и труд.- 2000.- №6.
3. **Купуев, П.К.** Население и уровень жизни [Текст] / П.К. Купуев. - Бишкек, 2010.
4. **Саякбаева, А.А.** Социальная защита населения, теория, практика, проблемы и решения [Текст] / А.А. Саякбаева. - Бишкек, 2006.
5. **Райымбаев, Ч.К.** Кыргызстандагы пенсиялык системаны жакшыртуунун жолдору [Текст] / Ч.К. Райымбаев. - Бишкек: Экономический вестник.- 2011.- №4.
6. **Райымбаев, Ч.К.** Развитие пенсионного обеспечения- один из путей улучшения уровня жизни населения [Текст] / Ч.К. Райымбаев, В.К. Токторова. - Бишкек: Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, 2017. -№11.- С. 248-250.
7. **Райымбаев, Ч.К.** Анализ динамики развития социального обеспечения населения в регионах Кыргызской Республики [Текст] / [Ч.К. Райымбаев, Т.Ч.Ташибеков, В.Токторова] // Наука.Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2018. - С. 63 - 74.

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: 821:82:3(575.2)(043-3)

Жусуева С.К.

кандидат филологических наук, ст. преподаватель Кыргызско-Узбекского университета

Исмаилова Б.Т.

кандидат филологических наук, доцент Кыргызско-Узбекского университета

ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ОЧЕРКОВ КАК ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЖАНР В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье исследуется жанровая природа в историческом очерке, которая в кыргызской литературе ещё не подвергалась анализу и исследованию. Жанр очерка в кыргызской литературе сформировалось под влиянием русской литературы в 30-е годы XX века, и развивалось в жанровой, структурно-типологической стороны исполняя пропагандистские обязанности советского правительства, но в 80-90-ые годы ослабевает и не подвергалось художественно-научному исследованию. Независимость и 2200 летие Кыргызской Государственности обусловили развитие исторического очерка в кыргызской литературе, отреклась от идеологии, которую навязывала литература и встала на путь обновления, если сказать точнее, раскрылись образы исторических личностей, искаженных принципами социалистического реализма, партийности и классовых взглядов. В статье анализируется исторические очерки которое написано опираясь на исторические факты.

Ключевые слова: исторический очерк, социалистический реализм, исторический личност, художественный анализ, образ, эпический род.

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ ТАРЫХЫЙ ОЧЕРКТЕРДИН АДАБИЙ ЖАНР КАТАРЫ КАЛЫПТАНЫШЫ

Аталган макалада кыргыз адабиятында толук изилдөөгө алына элек тарыхый очерктердин жанрдык табияты талдоого алынды. Очерк орус адабиятынын таасиринде XX-кылымдын 30-жылдарында калыптанып, структура-типологиялык жактан өкмөттүн үгүт кызматын аткарып, бирок 80-90-жылдары солгундап, илимий көркөм изилдөөгө алынбай, четте калган. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгы жана өлкөнүн көз карандысыздыгы улуттук идеологияны социалисттик реализм принцибинде талдап, бир топ тарыхый инсандардын образына адабиятта айкын ачылып, натыйжада тарыхый очерктердин жаңы толкуну адабиятка келди. Макалада тарыхый фактыларга таянуу менен жазылган тарыхый очерктерге адабий талдоо жүргүзүлдү.

Негизги сөздөр: тарыхый очерк, социалисттик реализм, тарыхый инсан, адабий талдоо, образ, этикалык тек.

THE FORMATION OF HISTORICAL ESSAYS IN KYRGYZ LITERATURE

The article investigates the genre nature in the historical essay that was not undergone to the analysis and investigation in the Kyrgyz Literature yet. An essay genre in the Kyrgyz Literature was formed by the influence of the Russian literature in the 30th of the XX century and it was developed in genre, the structural and typological party fulfilling the propaganda duties of the Soviet government, but in the 80-90th it becomes weak and it wasn't exposed to artistic and scientific research. Independence and 2200 anniversary of the Kyrgyz Statehood cased the development of a historical essay in the Kyrgyz Literature, denied the ideology which was imposed by the literature and followed the way of updating, if to tell more exactly the images of historical personality were opened, which were misrepresented by the principles of socialist realism, party membership and class views.

Keywords: historical essay, socialist realism, historical personality, artistic analysis, form.

Тарыхый очерк – хронологиялык жана илимий жактан тастыкталган изилдөөлөрү бар, такталган окуяларды камтыган көркөм баян. Тарыхый роман, повесттерден айырмаланып,

ойдон чыгарып жазууга, фактыларга “беллетристикалык чапан” кийгизүүгө ашкере кызыккандык тарыхый очерктин табиятына туура келбейт. Тарыхый инсандардын өмүр-таржымалы, басып өткөн жолу, жасаган эмгеги, сүйлөгөн сөзү, насааты кеңири маалыматы бар адам үчүн өзү эле бүтүндөй чыгарма. Очеркист өз каарманына иликтөөгө алган тарыхый окуяга тиешеси бар факты, цифраларды алдын-ала топтоп алып, аны көркөм-публицистикалык талдоодон өткөрөт. Тарыхый очеркте көркөм адабияттагыдай эле автор тарыхый турмуш чындыгын окурманга элестүү жеткирүү үчүн көркөм фантазияга, ойдон чыгарып кошууларга жол бериши мүмкүн. Реалдуу тарыхый адамдардын жана окуялардын негизинде жазылып, көркөм ойлоодон өткөрүп, коомдогу көйгөйлүү маселелерди козгойт [2]. Очеркист көркөм ойдон чыгарууну тарыхый көрүнүштүн маңызын ачып, тигил же бул фактынын коомдук саясий маанисин ачуу үчүн колдонот. Бирок ошол эле учурда очерктин башка түрлөрүндөгүдөй эле ал ойдон чыгарып кошуу фактылардын бурмалашына алып келбегендей болуш керек, башкача айтканда ар бир көркөм деталь реалдуу факт менен бир бүтүндүктү түзгөндөй болуусу керек.

Тарыхый очерк жанрындагы чыгармалар менен таанышуунун жыйынтыгында очерктин мындай түрү совет мезгилинде өтө солгун өнүккөндүгүн байкоого болот. “Тарыхый очерк” деген жанрдык аныктама менен жарык көргөн бирин-экин чыгармалар дагы жакынкы тарых, тагыраак айтканда, совет бийлигинин алгачкы мезгилиндеги саясий күрөш маселелерине арналган. Советтик идеология, ХХ кылымдын жыйырманчы жылдардын аяк ченинде саясат, адабият, маданият тармагында жүргөн улуттун алдыңкы кадрларына тагылган “улутчул”, “бай-манапчыл”, “эскичил же эски заманды көксөөчүл” деген коркунучтуу жалаалар улут тарыхы, улуттун маданий баалуулуктары жөнүндө сөз кылууну узак мезгилге токтотту. Хрущевдук “жылымдоо” мезгилинде саясий айыпкерлерге карата болгон айрым бир реабилитациялык кыймылдардан кийин гана улут тарыхына кайрылуу тартынчаак кылчактоолор менен азыраак жандана баштаган. Тарыхка кайрылуу, тарыхый роман, очерктердин заманы чындап эгемендүүлүк доорунан башталган.

Тарыхый очерктердин башатында У. Абдукаимовдун “Суусамыр окуялары” очерки турат. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарындагы бул чыгармасы “тарыхый очерк” деген жанрдык аныктама менен жарыяланган. Чыгарманын жазылыш деңгээлине жана тематикасы, турмуштук материалына караганда автор бул очеркин отузунчу жылдардын башында эле жазгандыгы маалым болгон, бирок очерк согуш жылдарында гана жарыкка чыккан. Автор “Суусамыр окуяларынан” очеркинде 1928-жылы эл арасына саясий-агартуу ишин жүргүзүү үчүн Суусамырга барган атайы экспедиция жөнүндө кабарлайт. Мына ошол экспедициянын мүчөлөрүнүн бири Алымкул деген адамдан уккан окуяны баяндайт. Мында алыскы тоо арасында эски манап Ыскак мурдагысындай эле өкүм сүрүп, өзүнө каршы чыккандардын “көзүн тазалап”, жаңы турмушка каршы ар кандай иштерди жүргүзгөндүгү жөнүндө айтылат. Маселен, айылдын жаш активи Жапар чогулган акчаны өкмөткө төгүш үчүн Нарынга жөнөгөндө, артынан Жекшемби, Сыдык дегендерди кошо жөнөтүп, жолдон мыкаачылык менен өлтүртөт. Очерк мына ушул окуяны сүрөттөйт. У.Абдукаимов очеркинде көрсөтүлгөн 1928-жылдан кийин көп узабай эле жазылган болушу мүмкүн. Ага чыгарманын стили жана жазуу ишине али машыга элек мазмун айгинелейт. У.Абдукаимов бул очеркинде айылдык менен шаардык адамдын ортосундагы мамилени атайлап, бөлүп сүрөттөгөн. Ушунун өзүнөн авторду шаар менен айыл адамынын ортосундагы карым-катыш маселеси кызыктыра баштаганы байкалат [3, 6-т. 251-б.]. К. Рыскуловдун “Кыргыз дивизионунун кызыл

атчандары” аттуу (“Ленинчил жаш”, 1966, 5-август, №93, 3-б.) тарыхый очерки Түштүктөгү Совет бийлиги үчүн жүргүзүлгөн күрөштү, М. Ашырбеков “Адам жанынан жаралган тагдыр” У.Салиева жөнүндө тарыхый очерк (“Колхозчу” (Ноокат), 1966, 28-октябрь, №129, 2-б.), А. Идирисовдун “Талас” аттуу тарыхый жана лингвистикалык очерк деген жанрдык аныктамадагы чыгармасын (“Кыргызстан маданияты”, 1970, 27-май, №22, 11-б.) кошууга болот.

Кыргыз адабиятында тарыхый жанрды негиздөөчүлөрдүн бири Т.Касымбеков республиканын чекисттеринин 50 жылдыгына арнап “Ак кызмат” аттуу тарыхый очеркин жазган, очерк 1980-жылы өзүнчө китеп болуп басылып чыккан. Көлөмү жагынан повестке тете бул очерк Совет өкмөтүнүн Кыргызстандын түштүгүнө орношу, андагы карапайым кыргыз элинин түшүнүгү, “орустар десе эле жан алгычты, каапырды” элестеткен түштүк кыргыздарынын, анын ичинен Өзгөн элинин коркунучу, тоо-талаалап качышы бир топ жандуу берилген. Очеркте салттуу түрдө тарыхый даталар, окуялар, инсандар жана окуя өткөн жай так сүрөттөлөт. Композициялык жактан жазуучу көркөм чыгарманын курулушун толугу менен тутунган, т.а., каармандардын диалогу, каттар камтылып, телеграмма, телефонограммалардын так адреси, күнү, жылынын көрсөтүлүшү менен тарыхыйлуулугу тастыкталып, өзгөчөлөнүп турат. Албетте, орустардын келиши кыргыздарды көп жагынан кооптонгон, ал коркунуч чындыгын кийин тарых өзү далилдеди. Очерктеги Совет өкмөтүнө каршы келген каармандар очеркте эл душманы, каракчы, басмачы деп аталып көрсөтүлүп, ал эми Совет өкмөтүнө берилип кызмат кылгандар кызылдар, большевиктер, эл баатырлары деп аталышкан. 1926-жылы ОГПУКнин Орто Азиядагы Полномочиелүү Өкүлүнүн сунушу менен Өзгөн шаарына Жаныбек Сагымбаев учурдагы кырдаалды жөнгө салып, турукташтыруу максатында жөнөтүлөт. Жаныбек Сагымбаев очеркте баштан аяк Совет өкмөтүнө каршы чыккан басмачылар менен ачык, бетме-бет да жана тымызын да жүргүзгөн максаттуу, жеңиштүү күрөшү баяндалат.

Тарыхый очерктердин келкели өлкө эгемендүүлүгүндө келди, б.а. эгемендүүлүк жана Кыргыз Мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгы кыргыз прозасында тарыхый очерктердин жандануусуна негиз болду, адабият таңууланган идеологиядан баш тартып, жаңыланууга бет алып, т.а., социалисттик реализмдин принциптерине, партиялуулук жана таптык көз караштардын призмасына ылайык бурмаланып келген тарыхый инсандардын бейнеси ачылып, кайрадан тарыхый фактылардын негизинде көркөм иликтөөгө алынып, очерктик чыгармалардын жаңы этабы түзүлдү. Эзелтен бери көркөм адабияттын “чапчаң чалгынчысы” аталып келген очерк жанры азыркы күндөгү ал-абалы, өсүп-өнүгүүсү, өлкөнүн маданий-социалдык, саясий-экономикалык турмушунда ар кандай түп тамырынан өзгөрүлгөн кырдаал-шарттарда, ачык пикир, же демократташтыруу мезгилинде совет адабияты учурундагыдай жанрдык көп түрдүүлүктө өнүгө албаса да көркөм-идеялык сапаты жогору очерктер жазылып, жарык көрүүдө [4].

Тарыхый очерктер кыргыз элинин атактуу, же татаал тагдырлуу тарыхый инсандарынын бейнеси менен тааныштырат. Чынында реалдуу инсандын эмес, ойдон чыгарылган адабий каармандын психологиясын ачуу, ички сезимин аңдоо канчалык машакатты талап кылат. Ал эми тарыхый инсандардын бейнесин, тарых-таржымалын адабияттын оперативдүү жанрында иштеп чыгуу, образын факт-материалдардын, уккан-көргөндөрдүн негизинде кайра жаратуу зор адабий жоопкерчиликти талап кылат. Тарыхый чыгармаларды жазууда авторлордун милдети өткөн санжыраларды, документтерди, факты-материалдарды тизмектеп коюуда эмес, алардын нугунда таланттын, көркөмдүктүн күчү аркылуу мезгилдин, инсандардын ачык

алардын нугунда таланттын, көркөмдүктүн күчү аркылуу мезгилдин, инсандардын ачык образдарын түзүү, так портреттерин тартуу, ички дүйнөсүн терең ачуу, ыйман, адеп-ахлактыгын көрсөтүү, кыймыл-аракеттерин, мүнөздөрүн жандуу сүрөттөө болуп саналат [1, 7-б.]. Мезгил өтүп, доор алмашып, көз караш жаңыланып, бир убактагы кынтыксыз делген ойлордун жүзү ачылып, өзөгүнөн өнгөн тарыхый инсандардын тагдыр таржымалына эгемендүүлүк жылдарда очерк жанры аркылуу адабий эстелик тургузулду. Кыргыз улутун, анын элдүүлүгүн, тилин, маданий мурастарын сактап калууга керт башы, гүлгүн өмүрү менен жооп берген кыргыз эл баатырлары жана алгачкы интеллигент уулдары жөнүндө бир топ тарыхый очерктер, романдар, повесттер жарык көрүп, эгемендүүлүк жылдардан кийинки кыргыз прозасынын этабын түздү. Ошентип мезгилдин жана тарыхтын образын ишенимдүү жана таасирдүү жаратууга болгон далалаттар адабий чарбанын көпчүлүк көрүнүштөрүнө айлана баштады [1,61-б.]. Атап көрсөтсөк Т.Өмүрбековдун “Жантай жана Жангарач”, С.Станалиевдин “Ай нурунан аккан жаш”, И.Абдуразаков “Жусуп Абдурахманов”, А.Көчөрбай уулунун “Бердике Баатыр”, А.Кызаевдин “Атаке баатыр”, “Жантай хан”, К. Жусуповдун “Барсбек каган”, Г.Абдалиеванын “Куйручук”, А.Койчиевдин “Мухаммед-Кыргыз”, Ж.Токтоналиевдин “Ормон хан”, А.Беделбаевдин “Шабдан баатыр”, Т.Өмүрзакованын “Алымбек датка”, “Курманжан датка”, Ш.Бейшеналиев “Тайлак баатыр”, Ө.Осмонов “Манап бий деген ким болгон?”, К. Ачикеевдин “Тилекмат. Акылман башчы, даанышман, кеңешчи, баатыр элчи” аттуу тарыхый очерктери жана А.Молдаалы уулунун “Байзак баатыр” даректүү баяны жана башкалар Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына карата сериялуу түрдө жарык көргөн. Көркөм историзмдин эстетикалык мазмундуулугу, эргиткен, толкундаткан күчү көбүнчө тарыхый фактыларга жан киргизип, “тирилтип” сүйлөтүп бергендигинде [5, 168-б.], же болбосо “... тарыхый чыгармаларда адамдын сырын тарых ачпайт, адам тарыхтын сырын ачат, тарыхты изилдөөгө арналган илимий эмгектерден адамдардын ишмердүүлүгү аркылуу окуяны тааныйбыз” деп, окумуштуу Л.П.Александрова белгилегендей бул чыгармаларда тарыхый изилдөөлөр, илимий булактар, эл аралык келишүүдөгү документалдык материалдар, каттар толугу менен камтылып, очерктердин идеялык-нравалык, социалдык-философиялык маңызын ачып, сюжеттик-композициялык структурага ээ бүтүн чыгарма экендигин айтууга болот.

С.Станалиевдин “Ай нурунан аккан жаш” тарыхый очерки композициялык жана сюжеттик курулушу, образдуулугу жагынан көркөм чыгармага түспөлдөш. Бирок, андагы факт-материалдарга, цифраларга таянган окуялары аны накта көркөм чыгармадан айырмалантат. Мында кадимки Сарыбагыштын тынай элинен чыккан Атаке баатырдын (Тынай уулу Атаке баатырдан тарагандыгы үчүн “тынай эли” деп аталган – С.Ж.) тукуму, хан Жантайдын аталаш тууганы Сооронбай уулу Дүрдүн (Атакенин Карабегинен Жантай, Солтоноюнан Сооронбай, Сооронбайдан Дүр - С.Ж.) тарыхтын татаал мезгилине, т.а., Үркүн жана Совет өкмөтүнүн орношуна карата чыккан көтөрүлүш учуруна туш келген катаал тагдыры жазуучулук чеберчилик менен кылдат баяндалат. Жазуучулук чеберчилик очерктеги окуянын башталышы, чиелениши, өнүгүшү жана кульминациясы, окуянын чечилишинде даана байкалат. Сооронбай уулу Дүр кыргыз жергесинин маданий-агартуу ишине чоң салым кошкон, 1916-жылкы Үркүндө 400 түтүндүү айылын бөөдө кыргындан аман сактап калган, өрнөктүү өмүрү, ишмердиги жана прогрессивдүү көз карашы бар белгилүү инсан. Атасы Сооронбай казактан алган эрке токолунан Дүрдү көрөт. “Аялыңыз уул төрөдү” деген кабарга кубангандын ордуна “... денем дүрр деп кетти” деген сөзү үчүн, илгерки салтты улай Дүр деп

бата тартылган [7; 21-б.]. Сооронбай уулу Дүр 1866-жылы төрөлүп, эки айлык ымыркайында казак апасынан ажырап, Сооронбайдын келини багып чоңойтот. 1885-жылы Верныйдагы гимназиядан билим алып, көкүрөгүндө кыргыз жергесинде мектеп ачуу тилеги уялайт. 1889-жылы уезддин бийлигинен кайра-кайра суранып жүрүп, ар бир түтүндөн жети сомдон топтоп, Чүй боорундагы азыркы Сайлык айылына атайын усталардын кеңеши, жардамы менен терезелери чоң, үч негизги бөлмөлүү жана кенен коридору бар, орус тилдүү мектеп салдырып, Тынай наамын ыйгарган. 1889-1890-алгачкы окуу жылына 60 окуучу катталып, кийинки окуу жылдарда ар дайым 15тен окуучу кабыл алынып турган, бирок алгачкы бүтүрүүчүлөрү 4 гана окуучу болгон, Дүр бул жылдардагы кубанчынын жашыра алган эмес [7; 29-б.]. Ал 54 жылдык өмүрүндө элдин бейпилдигине, агартуучулук маселелерине көп маани берип, илгерилеген ишке балача кудундап кубанып, орус төбөлдөрү менен жакшы мамиледе болгон. Анын кыска өмүрүнө себепчи өз мектебине кароолчу кылып, жашоосуна камкордук көргөн “бүкүр Павлов” орус төбөлдөрүнө жалгандан каралап сөз жеткирип (козголоң уюштуруп, бир топ орус жоокеринин өлүмүнө себепкер деп айыпталган), натыйжада офицер Соколов тарабынан атууга буйрулган. Кароолчу Павловдун бүкүрлүгүн көзүнчө айтышса да, Дүрдүн жанында айтышкан эмес, себеби адамды басынтуу, кордоо, кемсинтүүнү таптакыр четке какчу. Очерктеги сюжеттин өнүгүүсү, ойдун бышыктыгы, калемдин жана көз караштын курчтугу, турмуштук түшүнүктүн бекемдиги, атуулдук ариет-намыстын, мекенчилдик, кайра эле интернационалдык көз караш талаптагыдай жана көп түстүү чагылдырылат. Атуулдук сезимдин сергектиги, көркөм жалпылоонун терендиги, проблемалуулук, психологизм жана форманын жаңылыгы менен өзгөчөлөнүп турат. “Алар төрт адам эле” деген фраза окуянын башталышынан өнүгүшүнө жана аякташына чейин коштоп, алардын өмүрү “бирде күйгөн шам болуп балбылдап, бирде бүлбүлдөп турду”, мына азыр шам сымал жалп өчөт, бирок “балбылдап-бүлбүлдөп” турган көз ирмемде Сооронбай уулу Дүр бүткүл өмүрүн көз алдына келтирет. Очерктин көркөм-идеялык максатына ийгиликтүү жетишинин себеби – каармандын сырткы келбетине, ички дүйнөсүнө үнүлүп, негизги каармандын тегерегинде башка каармандардын образдарын ачат, башталган поэтикалык ойду жоготуп жибербейт, аны логикалык байланышта өстүрөт, ретроспективдүү сүрөттөөсү чыгарманын сюжетинен ажырап калбайт, эпикалык формада баяндоосу, көркөм сөз каражаттарды пайдалануусу, лирикалык чегинүүлөрдүн бардыгы жалпысынан өз ордунда сүрөттөлөт [1; 31-б.]. “Алар төрт адам эле” фразасы окуянын бардык сюжеттик тутумунун чиелениши катары келип, окуяга түзүлүшүнө себепкер болуп, акыркы чечилүүчү учурда да ошол тагдыры кыйылып жаткан төрт адам менен автор адам тагдырындагы бурулуш учурдун кандай башталганын жана эмне менен бүткөнүн баяндайт. Сооронбай уулу Дүр кат-сабаттуу жана динден илими бар инсан, ал өлүм алдында акыркы сөзү катары эки ирекет намазга жыгылууну сурайт. Эки ирекет намаз учурунда Дүр намаздын узактыгын, башкача айтканда, узактык чен-өлчөмү бүткүл бир өмүргө тетелигин “Кудайдын кенендигин кара. Намаз дегенди ушунчалык узак кылган экен, ыракмат. Эгер эки ооз сөз менен бүтчүдөй кылып койгондо өткөн өмүргө кыял жетет беле” деген ою менен берет. Ошентип, намаз учурунда Дүр басып өткөн тагдыр жолунун тарыхын саресепке салышы очерктин образдуулугу жана поэтикалык табылгасы болуп эсептелинет. Залкар жазуучу Ч.Айтматовдун “Кылым карытар бир күн” романында Борондуу Эдигей басып өткөн өмүр жолун Казангапты акыркы сапарга узатуу жөрөлгөсүндө баштан аяк эскерүүсү менен окуя өнүксө, аталган көлөмү чакан тарыхый очеркте башкы каарман автор белгилегендей “балбылдап-бүлбүлдөгөн” өмүрдү эки ирекет намаз учурунда эскерүүсү, очерктин көркөмдүгүн арттырат. Очерктеги окуянын өнүгүшүн

тарыхый фактылар, цифралар коштоп, улуу элдин санжыра учугу чубалып, урук-уруу такталып, аңгемеден изилдөөгө өтүп, тарыхыйлуулук принцибин сактаган. Очерктерде келтирилген сандык көрсөткүчтөр, официалдуу маанидеги фактылар чыгармага материал жана анын документалдык, фактылык пайдубалын бекемдеп гана турбастан, очерктик баяндоонун башталышы менен өнүп-өөрчүп отурушун жана аякташын бириктирип, очеркти уюштургуч түйүн катары да кызмат аткараарын баса белгилеп көрсөтө алат.

Жыйынтыктап айтканда, тарыхый очерк:

- майда эпикалык жанрдын бир түрү;
- историзм принцибине ээ;
- тарыхый, реалдуу, фактылуу, документалдуу булактар;
- эмоционалдуу, образдуу, көркөм идеялуу;
- типтүү образ жана расмий инсандар;
- баяндоо, сүрөттөө;
- эмоционалдуу, образдуу, көркөм идеялуу;
- типтүү образ жана расмий инсандар;
- баяндоо, сүрөттөө;
- көркөм тилдик каражаттарга бай, натыйжада прозадагы өзүнчөлүк каситине ээ чыгарма.

Жыйынтык:

Очерк күндөлүк турмуштун стерженин жогорку талаптуулукта бошондотпой кармап, ар убактагы жана күн тартибиндеги коомдук маселени кашкайта көрсөтүү принцибине бекем турат.

Колдонулган адабияттар:

1. **Акматалиев, А.** Көркөм чыгарма жана тарыхый инсандар [Текст] / А. Акматалиев. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2015. - 174 б.
2. **Байжигитов, К.** Аңгеме жөнүндө айрым ойлор [Текст] /К. Байжигитов.– Фрунзе: 1979. - 176-б.
3. **Жусуева, С.** Адам жана коом маселеси согуштан кийинки жана 1960-1980-жылдардагы очерк жанрында [Текст] / С.Жусуева // Наука.Образование.Техника. – Ош: КУУ, 2018. - № 2. - С. 56-62.
4. **Акматалиев, А.** Кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст] / А. Акматалиев.– Бишкек: Полиграфбум ресурсы, 2012. - 9-т. -720 с.
5. **Култаева, Ү.** Кыргыз тарыхый романы: типологиясы жана жанрдык өзгөчөлүгү [Текст] / Ү. Култаева // электрондук ресурс: <http://arch.kyrlinet.kg/uploads>
6. **Исмаилов, О.** Тарых чындыгынын көркөм чагылышы [Текст] / О. Исмаилов. - Фрунзе, 1979. - 176 с.
7. **Станалиев, С.** Ай нурунан аккан жаш [Текст] / С.Станалиев. – Бишкек: Учкун, 2004. - 72 с.
8. **Сакиева, С.С.** Адабий окууга үйрөтүүнүн методикасына арналган изилдөөлөр: проблемалары жана келечеги [Текст] / С.С. Сакиева // Наука. Образование.Техника. - Ош: КУУ, 2014 – С. 113-117.

УДК 821.51.0.

Исмаилова Б.Т.*кандидат филологических наук, доцент Кыргызско-Узбекского университета***ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ**

В данной статье рассмотрено значение и место некоторых художественных статей полемического характера в профессиональном литературоведении в период формирования кыргызской художественной науки и критики. Наряду с этим отмечены некоторые статьи нормативного и субъективного характера. Выявлено, что представители субъективной критики, в противоположность объективной критики, основанной на методах, научных положениях исследования, при оценивании произведения не обращают внимание на такие проблемы как стилистические особенности, авторская концепция и как читатель считались только со своей точкой зрения, делиться своими первыми впечатлениями при прочтении произведения. Нормативная критика, руководствуясь определенными требованиями, положениями, определенными, доказанными, проверенными опытом, традициями, направлена на проведение итогов, шаблонных формул при оценивании художественного произведения.

Ключевые слова: объективно, субъективно, ораторская концепция, нормативная критика, читатель, профессиональная художественная критика, дискуссия, догматическая.

**КЫРГЫЗ АДАБИЙ СЫНЫНЫН КАЛЫПТАНУУСУНДАГЫ
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Аталган илимий макалада кыргыз адабий илими жана сынынын калыптануу доорундагы айрым полемикалык мүнөздөгү адабий макалалардын профессионал адабият таануу илиминдеги орду, маанисине токтолдук. Муну менен катар адабий сындагы айрым нормативдүү жана субъективдүү мүнөздөгү макалаларды белгилөөгө аракеттер жасалды. Изилдөөнүн илимий жол-жобо, ыкмаларына негизделген объективдүү сындын карама-каршысындагы субъективдүү сындын өкүлдөрү чыгармага баа берүүдө автордук концепция, стилдик өзгөчөлүк маселеси деген сыяктуу көрүнүштөргө көңүл бурбастан, окурман катары жалгыз өзүн гана эсепке алгандай, чыгарманы окуганда алган өзүнүн алгачкы таасирлери боюнча пикирлерин бөлүшүүнү туура деп эсептешет. Нормативдик сын мурдагы тажрыйбага, салттар тарабынан тастыкталган, далилденген, аныкталган белгилүү бир талаптар, жоболорду жетекчиликке алып, көркөм чыгарманы баалоонун шаблондук формулаларын, жыйынтыктарын чыгарууга багытталат.

Негизги сөздөр: объективдүү, субъективдүү, автордук концепция, нормативдик сын, окурман, профессионалдык адабий сын, талкуу, догматикалык.

VIEWS IN FORMATION OF KYRGYZ LITERARY CRITIC

In the given article underlines the meaning, place of some artistic articles of polemic character in professional literature study, in formation period of Kyrgyz artistic science and critic. Together with this was mentioned some articles of normative and subjective character. Considered that representatives of subjective critic, in contrary to objective critic, based on methods, scientific resolutions of research, in evaluation of work is not taken into account such problems as stylistic peculiarities, author's conception and as a reader considers only with their own view point, share their own first impressions after reading the novel. Normative critic, following the definite demands, regulations, defined, proved, checked by experience, traditions, directed to hold results, pattern formulas in evaluation of artistic work.

Key words: objectively, subjectively, oratorical conception, normative critic, reader, professional artistic critic, discussion, dogmatic.

Субъективизм жана догматизм – адабий сында кезигүүчү терс көрүнүштөрдөн. Изилдөөнүн илимий жол-жобо, ыкмаларына негизделген объективдүү сындын карама-каршысындагы субъективдүү сындын өкүлдөрү чыгармага баа берүүдө автордук концепция, стилдик өзгөчөлүк маселеси деген сыяктуу көрүнүштөргө көңүл бурбастан, окурман катары жалгыз өзүн гана эсепке алгандай, чыгарманы окуганда алган өзүнүн алгачкы таасирлери боюнча пикирлерин бөлүшүүнү туура деп эсептешет. Догматикалык – нормативдик сын, тескерисинче, окурмандык таасир маселесине көңүл бурбастан, ал түгүл аны эсепке албастан, көркөм адабият жөнүндө алдын-ала түзүлгөн калыптуу көз караштарга негизделет. Нормативдик сын мурдагы тажрыйбага, салттар тарабынан тастыкталган, далилденген, аныкталган белгилүү бир талаптар, жоболорду жетекчиликке алып, көркөм чыгарманы баалоонун шаблондук формулаларын, жыйынтыктарын чыгарууга багытталат.

Ошондой эле, жогорудагы сындын түрлөрүндөгү эреже, жобо, нормативдик талап, сынчылык өзүмдүк ишеним деген сыяктуу түшүнүктөрдү, деги эле өзүнө гана белгилүү, ошол эле убакта адабий кызыкчылыкка тиешеси дээрлик жок максаттар менен эч кандай принциптерди сыйлабаган, демагогдук “сындар” да, тилекке каршы, болушу мүмкүн. Мындай сындарга советтик адабият таануу илиминде “вульгардык-социологиялык” деген эпитет ыйгарылып келген. Профессионалдык адабий сын өнүккөн жерде, сынчынын адистик, моралдык-этикалык, коомдук милдети, жоопкерчиликти такталган, адабий-сындык маданият, этика, эстетика чындап калыптанган жерде, мындай демагогиялык-вульгардык сынга орун деле калбайт. А кокус орун алып калган күндө мурдагыдай таасирге ээ боло албайт. Бирок, тарых тастыктап тургандай, жазма, басма маданият жакшы калыптана электе, жазма адабият деген эмне экендиги жөнүндө түшүнүк жаңыдан пайда болуп келе жатканда адабий сын жөнүндөгү түшүнүк деле чектелүү болот. Ал эми чектелүүчүлүк ар кандай жаңылууларга кыртыш болуп берээри анык. Айрым учурда коомдо бөлүп жаруучулук саясатка негизделген атмосфералык абал түзүлгөн учурлар да сында ушундай терс көрүнүштөрдүн болушуна шарт түзөт. 1920-30-жылдары “Касым ырларынын” айланасында жүргөн сындарды “нормативдүү” же “субъективдүү” деп аныктоого мүмкүн эмес. Себеби аларда концептуалдуу деңгээлде атайын карманылган идеялык-көркөмдүк нормативдик принциптер да, өз пикиринин тууралыгына ишенген субъективдүү көз караштар да жок, болгону курулай демагогия, жаатчылык, ар ким өзүнүн кыйын экенин далилдөө убаракерчилиги гана болгон. Болбосо, К.Тыныстановдун ыр жыйнагына сын айткандардын бири Айткулу Убукеевдин акынды “Таң” аттуу ыры боюнча: “Эрик таңы” Күн чыгыштан эмес, кайта Күн батыштан, орус жумушчуларынан атты го? Мына жеринде акындын ырынын табигый таң менен эрик таңынын кайсы жактан атканын ажырата айта албагандыгы бар” [4, 152-б.] деген сыяктуу “сынын” кандай атоого болот? Бул жерде А.Убукеевди калем карматып, сын жаздырып жаткан максат – акындын кемчилигин айтып, жол көргөзүү же окурмандын кызыкчылыгын көздөп ырдын ийгилик кемчиликтерин талдап, окурмандын табитин тарбиялоо аракети эмес. Ал түгүл чыгармада камтылган социалдык-идеологиялык маани-мазмундун чын-төгүнүн талдап ачып берүү да эмес. Ыр да, аны жазган акын да

“сынчынын” жогорудагыдай жол көрсөтүүлөрүнө муктаж эмес. К.Тыныстанов акын катары замандаштарынын алды болгон. Аны А.Убукеев деле жакшы түшүнүп турса керек. Ал түгүл балким, өзүнүн айтып жаткан оюнун тууралыгына караганда, акындын ырынын тууралыгына болгон ички ишеними күчтүүрөөк болгондур. А бирок жеке өчөгүштүк кекпи же кимдир бирөөгө кызмат көрсөтүүчүлүк жагынуучулукпу же активист комсомол катары көзгө көрүнүүгө умтулуучулукпу, айтор, ушундай сындар улуттук адабий сындын тарыхында боло келгендиги чындык.

“Критические суждения о литературе возникли одновременно с самим ее рождением, первоначально как мнение наиболее уважаемых, умудренных читателей. Первый читатель был по существу и первым критиком. Выделившись уже в эпоху античности как особое профессиональное занятие, литературная критика еще долгое время сохраняла в ряду иных видов творчества скромное “прикладное” значение – общей оценки произведения, поощрение или осуждения автора, рекомендации книги другим читателям. С ходом времени, в результате развития дифференциации литературных жанров, прогресса художественного и научного мышления, цели и характер литературной критики становятся сложнее, а сами требования к ней разнообразнее и ответственнее. (...) С течением времени литературной критики обособились в отдельные отрасли знания теория и история литературы. Но и критика в узком смысле слова удержала те свойства, какие сопутствовали возникновению различных сторон литературной науки – историзм, теоретическая основательность, общеэстетические критерии”, - деп энциклопедиялык маалымдамаларда [6, 254-255-б.] белгиленгендей, кыргыз адабияты өнүгүп-өскөн сайын, жанрдык жактан көп түрдүүлүккө өткөн сайын адабий сын да жанрдык жактан байып, татаалданып, илимий жактан терендей баштады. 1948-жылы Т.Саманчин, 1950-жылы Б.Керимжанова, 1953-жылы К.Асаналиев, 1955-жылы Ш.Үмөталиевдер адабият таануу багытында кандидаттык диссертацияларын коргошту. Улуттук адабият таануу: адабият теориясы, адабият тарыхы, адабий сын болуп жиктеле баштады. Адабий сын окурмандык сын деңгээлинен көтөрүлүп, профессионалдык сындын жол-жоболорун өздөштүрүп, чыгармаларга тарыхый, теориялык контекстен баа берүү аракеттери байкала баштады. Бирок, кандай гана коомдук демократиялык эркиндиктер берилип, ыңгайлуу шарттар түзүлбөсүн, илимий өсүштөрдүн жалпы деңгээли канчалык жогору болбосун оң көрүнүштөр менен катар жеке адамдык факторлорго байланыштуу терс көрүнүштөр да ар качан боло келген. Бул учурда “демократиялык сын” мурдагыдай көз көрүнө акты “кара”, аксакты “күлүк” деп айтпаса да, заманга ыңгайлаша “илимийлүүлүк” түс алууга аракеттенет.

Чектөө, тыюу, саясий идеологиялык көрсөтмөлүүлүктүн ашкере кийлигишүүсүнөн жадаган, чыгармачылык эркиндик жөнүндө түшүнүгү бар, анын болуусунун зарыл экендигин, баркын түшүнгөн чыгармачылык чөйрө постсталиндик эркиндик желаргысынан кененирээк дем алуунун көксөп турган чакта кыргыз адабият чөйрөсүндө бир чоң окуя болду. Бул тууралуу ошол окуянын тарыхын түп тамырынан жакшы билген, анын каармандары менен замандаш адабиятчы, белгилүү окумуштуу К.Асаналиевдин “Чыңгыз Айтматов: кечээ жана

бүгүн” (1995) аттуу китебинде маалымат жакшы берилген. Мезгилдин духун, элесин жандуу чагылдырган бул баян илимий иште каралчу маселеге түздөн-түз тиешеси болгондуктан, эпизоддук үзүндүнү келтире кетүүнү туура таптык. “1956-жылы кыргыз адабиятында ... демографияга негизделген макала экени оңой эле көрүнөт” [1, 57-58-б.].

Мына ушул “эки дөөнүн кармашынын” ортосунда, ошол эле Ала-Тоо журналында студент-автор Камбаралы Бобуловдун “Окуучунун каты” (1956, №11) аттуу бир топ эле көлөмдүү макаласы жарыяланды. К.Бобуловдун макаласы жазуучулук сынга сын иретинде жазылып жаткандыктан анын полемикалуу мүнөздө болушу табигый нерсе. А.Токомбаевдин талкууга чакырган (“айтылган пикирлер коомчулук тарабынан сөзсүз талкууланышы керек” деген) макаласынын негизги пафосу кыргыз сынында буга чейин орун алып келген көнүмүш боюнча идеялык каталарга байланыштуу болуп, сөз негизинен каармандардын образдарынын айланасында жүрөт. Жаш сынчы Камбаралы Бобулов макаласын: “Урматтуу Аалыке! Сиз “Ала-Тоо” журналынын 11-санындагы “Бетме-бет кененирээк кеңешели” деген макалаңызда жазуучуларды, сынчыларды жана окуучуларды кыргыз прозасынын өсүш темпи жөнүндө объективдүү өз сөздөрүн айтууга чакырдыңыз. Бул пикириңизди чын жүрөктөн кубаттайбыз. Адабият – жазуучулардын менчиги эмес, жалпы элдик иш. Жазуучу чыгармаларын окуучуга тартуу кылып, анын күнөөкөрү катарында өзүн сезет (...). Сиз Түгөлбай Сыдыкбековдун “кол тийбей жаткан дыңы” – “Биздин замандын кишилери” жөнүндө өз пикириңизди айтып, башкаларды да бетме-бет келүүгө чакырдыңыз. Мен, окуучу катарында, бул роман менен сиздин макалаңыз жөнүндө өз пикиримди айтууну туура таптым” - деп баштап, Токомбаевдин кыргыз поэзиясында, ал эми Т.Сыдыкбековдун улуттук прозанын калыптанышында көрүнүктүү орундары бар экендигин белгилеп өтөт. Андан соң улуттук адабияттагы биринчи жазуучу таасирлүү авторитет болуп жүргөн А.Токомбаев бекем ишеним менен жазган тезистерди бир чекесинен жокко чыгара баштайт. Маселен, Токомбаев жазат: “Замандын герою болушу үчүн, заманга жооп бериш керек. Китептин атына караганда советтик элдерге эл аралык мааниге ээ боло турган үлгүлүү, билимдүү, жосундуу, советтик доордун алдыңкы кишилерин элестеткибиз келет жана ошону күтөбүз. Мына “Биздин замандын кишилери” деп үлгү кылып, ошолордун сонун сапаттары менен сыймыктанууга тийишпиз. Менин оюмча “Б” колхозунун кишилери менен сыймыктанууга болбойт”. А.Токомбаевдин талдоосунда: партия комитетинин өкүлү Нуркасым – “барып турган тарбиясыз, көпкөлөң, сылаңкороз”, “мактанчаак”, “эски замандагы жел өпкө” Касейин – “обу жок мылжың”, Акия – “шайкелең, эрке өскөн обу жок, кашка келин”, алардан “үйрөнө турган”, “үлгү болорлук” биздин замандын кишилеринин образы дегеле көрүнбөйт.

К.Бобулов Токомбаевдик талдоолорго карата төмөндөгүдөй жооп берет: “Урматтуу Аалыке! Мен бул пикириңиз менен түк келише албайм. Кийинки жылдарга чейин биздин замандын кишилеринде кемчилик жок, бардыгы дүйнөгө “үлгүлүү адамдар” деген теорияга таянып, адабиятыбыздын деңгээли төмөндөп кеткенин мага караганда сиз жакшы түшүнө бүт совет элине, сүз. Түгөлбай Сыдыкбеков чыгармасын жазып жаткан учурда, бүт каармандардын бүт дүйнөгө

белгилүү кылам деп ойлобосо керек. Антип ойлоо мүмкүн да эмес. Жөн гана согуш мезгилиндеги биздин замандын жөнөкөй кишилерин максат кылып койсо керек...

Кеп, биздин замандын кишилери жөнүндө бара жатат. Менимче, биздин замандын кишилери деп жалаң гана алдыңкы интеллигенттерди, студенттерди эсептөөгө болбойт. Алар кичинекей бөлүгү. Биздин замандын кишилери – кийим-кече, машиналар, транспорт жана башка менен камсыз кылган балбан билек жумушчулар, бизди дан менен тоюндурган колхозчулар. Сиз Нуркасымды адепсиз деп айыптайсыз. Нуркасымдын “адепсиздиги” эмнеде? Менин оюмча, анын “адепсиздиги” жүрөгүндө кири жоктугунда, “боюн көтөрбөгөндүгүндө”. Андан ары Токомбаев тарабынан көркөм образ катары жактырылбаган Чаргын, Касеин, Акман, Акиянын образдары боюнча алардын “оң” экендигин дадилдеген пикирин билдирет. К.Бобулов образдарга байланыштуу эки учурда гана А.Токомбаев менен толук жана жарым жартылай макул болот. “Сиздин жана Асаналиевдин Шамбет жөнүндөгү пикириңер туура, Шамбет жасалма образ. Ага караганда Чаргын, Акия, Элебес, Гүлнар, Батыштар окуучуга жандуу адамдардай сезилип турат.

Ырас, Аалыке, Сиздин Касейиндин энесине колукту жөнүндө тартынбай кат жазышы улуттук мүнөзгө сыйбайт дешиңиз туура. Улуттук мүнөз жыл өткөн сайын өзгөрүшү да мүмкүн”[7, 11-б.]. Өзү байкаган кемчилик катары К.Бобулов төмөндөгүлөрдү белгилейт: “Биздин замандын кишилери” классикалык чыгарма деп жаткан жерим жок. Анын кемчиликтери да бар. Бул роман согуш мезгилиндеги кыргыз элинин башынан өткөргөн улуу трагедиялуу оор турмушун, ал мезгилдеги социалдык к\рөштөрдү кучагына кеңири ала албагандай сезилет мага. Согуш совет элине жеңил-желпи гана нерсе болгон жок. Романды окуп мен ошол мезгилдеги толук турмушту даана сезбейм. Кайгыга караганда юмор көп. Автор кайгылуу жерге келгенде аттатып өтүп кетет”.

“Токомбаев-Сыдыкбеков” талашы боюнча К.Асаналиев (“Ыңгайлуу учур күткөн кеңеш”, Ала-Тоо, 1956, №10), С.Алманбетов (“Окуучунун пикири”, Ала-Тоо, 1956, №10), К.Иманалиев (“Сөз бир колхоздун кишилери эмес, биздин замандын кишилери жөнүндө” Ала-Тоо, 1956, №12) талкууга катышкан. Талкуунун “күнөөкөрлөрү”, башкача айтканда, аны баштаган жана жыйынтыктаган А.Токомбаев, Т.Сыдыкбековдор негизинен өз ара мамиле такташуунун “кызыгына” берилип кетишип, жазуучулук чеберчиликке таандык негизги маселелерди көңүлдөн сырт калтырышканы менен талкууга катышкандардын ичинен К.Асаналиев менен К.Бобулов өздөрүнүн макалалары менен каралып жаткан маселеге профессионалдуулук, принципалдуулук түс берген олуттуулугу менен айырмаланышты. Алар макалалары аркылуу адабий чыгарма-көшөкөрлөнө мактап көккө чыгарып жиберчү же көз көрүнө жамандап көмөлөтө түртүп салчу, өң-түссүз, туруксуз нерсе эмес, аны курулай мактоого да, жамандоого да баш ийбей турган өз чындыгы, салмагы боло тургандыгын окурманга жакшы далилдеп бере алышкан.

Жыйынтык:

Кыргыз адабий сынынын калыптануу мезгилинде адабият таануучулар менен сынчылардын сандан сапатка өтүү процессинде профессионалдуулуктун бир топ эле калыптана баштаганына күбө болубуз.

Колдонулган адабияттар:

1. **Асаналиев, К.** Чыңгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн [Текст] / К.Асаналиев.- Бишкек,1995.
2. **Асаналиев, К.** Кыргыз совет прозасынын очерки [Текст] / К.Асаналиев. –Фрунзе,1957.
3. **Бобулов, К.** Адабият жана мезгил [Текст] / К.Бобулов. – Фрунзе,1973.
4. **Даутов, К.** Адабий сын кантип жаралган [Текст] / К.Даутов.- Бишкек, 2002.
5. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы.-Ф,1987.
6. **Тилекова, Н.Д.** Роль литературы в процессе формирования профессиональной культуры студентов[Текст] / Н.Д. Тилекова // Наука. Образование. Техника.- Ош, КУУ, 2018 - №3- С.44-52.
7. **Сакиева, С.С.** Адабий окууга үйрөөтүүнүн методикасына арналган изилдөөлөр: проблемалары жана келечеги [Текст] / С.С. Сакиева // Наука. Образование. Техника.- Ош, КУУ, 2014.- №3 - С.113-117.

УДК: 881(575.2) (043.3)

Алиева Р.В.

кандидат филологических наук, доцент Кыргызско-Узбекского университета

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ НЕОЛОГИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ТИПЫ

Целью статьи является исследование проблемы возникновения в языке неологизмов и их определенные виды в русском языке. Для определения причин их возникновения были применены научные методы анализа газетной лексики, метод выборки употребляемых новых слов в языке программистов, техников. В результате исследования были определены пути вхождения в язык новых слов, представлены группы неологизмов, характерных для современного русского язык. Полученные результаты имеют практическую значимость для изучения лексики русского языка студентами. На основе данного анализа можно сделать вывод, что словарный состав языка постоянно пополняется новыми лексическими единицами, из-за стремительных изменений в обществе, развития науки и техники.

Ключевые слова: *заимствования, неологизмы, словарный состав языка, номинативная функция, термин, пассивный запас, активный запас, лексема.*

АЗЫРКЫ ОРУС ТИЛИНДЕ ЖАҢЫ СӨЗДӨРДҮН КАЛПТАНЫШЫ ЖАНА АЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ

Макаланын максаты жаңы сөздөрдүн тилде пайда болуусун карап чыгуу жана алардын орус тилиндеги негизги түрлөрүн аныктоо. Алардын пайда болуу себептерин аныктоо, газета лексикасын талдоо үчүн илимий методдорун колдонулган жана программисттердин, техниктердин тилинде колдонулуучу жаңы сөздөрдү тандоо методу колдонулган. Изилдөөнүн натыйжасында тилге жаңы сөздөрдүн кирип келүү жолдору аныкталып, алардын орус тилине мүнөздүү болгон тайпалары белгиленген. Алынган натыйжалар студенттер тарабынан азыркы орус тилинин лексикасын үйрөнүүдө практикалык мааниге ээ. Талдоонун негизинде тилдин сөздүк түзүмү коомдогу өзгөрүүлөрдүн, илим жана техниканын өнүгүүсүнүн натыйжасында ардайым толукталып, өзгөрүп турат деген жыйынтык жасалат.

Негизги сөздөр: *башка тилден алуу, неологизмдер, тилдин сөздүк курамы, атын атаган милдети, термин, иштетилбеген курамы, активдүү курамы, лексема.*

WAYS OF FORMATION OF NEOLOGISMS IN MODERN RUSSIAN LANGUAGE AND THEIR TYPES

This article examines certain types of neologisms in Russian language, formed as a result of changes in social life and their causes in our days under specific conditions. The purpose of the article is to consider the problem of the emergence of neologisms in the language and their specific types in the Russian language. To determine the causes of their occurrence, scientific methods of analysis of newspaper vocabulary, the method of sampling used new words in the language of programmers and technicians were used. As a result of the research, the ways of entering the language of new words were determined, groups of neologisms characteristic of the modern Russian language were presented. The results obtained are of practical importance for the study of the vocabulary of the Russian language by students. On the basis of this analysis, it can be concluded that the vocabulary of the language is constantly updated with new lexical units, due to rapid changes in society, the development of science and technology.

Keywords: *neologisms lexical composition, nomination, term, borrowings, vocabulary, nominative function, term, passive stock, active stock, lexeme.*

Жизнь не стоит на месте: вокруг нас постоянно происходят различные изменения, развивается наука, появляются новые идеи, новые понятия, новые предметы, новые технические устройства. Язык – саморазвивающаяся единица, которая отражает все изменения в обществе и адаптируется к ним. И каждое новое явление, новый процесс требуют своего названия – нового слова. Это новое слово и будет **неологизмом** (от греч. *neos* новый и *logos* слово) [1, 54-с.]. Понятие неологизма относительное: слово считается неологизмом, пока говорящие чувствуют в нём эффект новизны и свежести. С течением определённого периода времени неологизмы могут быть полностью освоены языком и перестают быть неологизмами, становятся обычными словами основного запаса языка.

Словарный состав языка постоянно пополняется благодаря образованию новых слов-неологизмов, созданные для обозначения новых предметов, лексическими единицами, действий, признаков, которые зависят от стремительных изменений в обществе, большинство из которых связано с развитием науки, техники, культуры, экономики, производственных отношений, банковской сферы, компьютерных технологий.

Неологизмы – новые слова, для обозначения новых предметов и понятий; сначала входят в пассивный словарь, когда переходят в общеупотребительные – перемещаются в активную лексику и перестают быть неологизмами. Не так давно казались непривычными такие слова как: принтер, теракт, аудитория, спонсор. Однако коренные преобразования в экономике страны и государственном управлении привели к утрате оттенка новизны, слова стали часто употребляться носителями языка.

По источнику происхождения различают: языковые и индивидуально — авторские неологизмы. Языковые неологизмы не имеют авторства, образуются чаще продуктивными способами, входят в синонимические, антонимические, тематические ряды, регистрируются словарям и находятся в пассивном запасе до широкой актуализации обозначаемого явления. Индивидуально — авторские неологизмы имеют авторство, могут образовываться продуктивными и непродуктивными. Новая лексика постепенно укореняется в нашем языке, теряет новизну и становится единицами активного словарного состава.

Так, в 60-е гг. в связи с развитием космонавтики появилось много новых слов, связанных с космосом: космонавт, космодром, ракетодром, луноход и др. Конечно, в настоящее время их уже нельзя считать неологизмами, поскольку они давно вошли в язык, широко в нем употребляются.

Сейчас в связи с активным развитием науки и техники мы часто слышим такие слова, как бонус, дедлайн, тренд, креатив, мерчендайзер, копирайтер, супервайзер, коуч, ликомбез (ликвидация компьютерной безграмотности), кварки (элементарные частицы), хромодинамика (раздел физики). Это примеры неологизмов настоящего времени [2, 64-с.]. В языке существуют общезыковые неологизмы (лексические и семантические) индивидуально-стилистические (индивидуально-авторские).

Лексические неологизмы появляются в языке с возникновением новых реалий в жизни людей. Это слова мерчендайзер, копирайтер, супервайзер, коуч, Интернет.

Семантические неологизмы – это широко известные старые слова из активного запаса лексики русского языка, которые получили новое значение или оттенок значения. Например, аура-окружающая обстановка, магистр -титул, почетное звание или квалификационная степень в науке.

Помимо общезыковых в речи могут встречаться авторские (индивидуальные, индивидуально-стилистические) неологизмы. Они создаются писателями, поэтами для придания особой выразительности и образности художественному тексту. Они редко выходят за пределы контекста, не получают широкого распространения, как правило остаются принадлежностью индивидуального стиля, так что их новизна и необычность сохраняются. Иван Гончаров написал роман «Обломов» и подарил нам всем слово «обломовщина». Оно стало синонимом застоя, лени и рутины.

А благодаря Ивану Тургеневу и его роману «Отцы и дети» мы узнали, что такое «нигилизм», а именно философия, которая отрицает любые общепринятые ценности и идеалы. И хотя само слово придумал не Тургенев, до него в русском языке оно не использовалось.

А некоторые наиболее яркие герои книг стали словами нарицательными, что также можно считать неологизмами. Например, Шерлок Холмс (умный, делающий непростые выводы), Левша (умелый, мастеровитый), Вини-Пух (обидное прозвище толстяков), и так далее. Большинство из них были попросту заимствованы из других языков (в основном из английского) [3, 73-с.].

Для каждого времени характерны свои неологизмы. То есть, до середины 18 века их в русском языке вообще не существовало. Ломоносов прочитал много иностранных трудов по физике, химии, астрономии, геологии, а потом переводил их. И для простоты восприятия придумывал новые слова. Но и сегодняшний день нам постоянно дарит новые термины. Например, с развитием мобильной связи в русском языке прочно закрепились слова: смайл, приложение, гаджет, сэлфи. Или, к примеру, возьмем финансовую сферу. Самые последние неологизмы в русском языке – это *КРИПТОВАЛЮТА* (виртуальные деньги) и *МАЙНИТЬ* (добывать криптовалюту), а слово *ФЕРМА* приобрело еще одно значение. Раньше это было предприятие для производства сельскохозяйственной продукции, а сейчас это еще и компьютерная сеть для «разведения» виртуальных денег.

Поэтому «новые слова» можно условно разделить на три категории:

К первой категории относятся неологизмы, которые возникают сами собой в устной речи. Они звучат, как правило, один раз и больше не повторяются.

Вторая категория — это неологизмы, которые возникли, как правило, по воле различных писателей. При этом они не пошли в народ, но сохранились на страницах книг.

Третья категория – это слова, которые уверенно вошли в русский язык и со временем стали его частью.

Рассмотрим некоторые примеры применения лексических инноваций в разных областях жизни общества.

Общественно-политическая лексика является наиболее динамичной сферой образования и применения неологизмов. Она может быть распределена на группы по сферам возникновения в той или иной области общественной деятельности.

Так, например, номенклатурные наименования чиновников, административных единиц, территорий: *мунициполитет* – местное самоуправление; *премьер* (премьер-министр); *импичмент* (лишение полномочий высших должностных лиц в связи с допущением ими грубых нарушений закона);

Интерес к общественно-политическим и социально-экономическим наукам находит свое отражение в широком распространении определенного числа понятий и терминологических выражений: *гуманность*, *действительность*, *реальность*, *существенность* [4, 112-с.].

Правовая лексика. К правовым неологизмам можно отнести слова: *прайвеси* (англ. privacy) – право на частную жизнь, *легитимный* – законный, правомочный; общественно признанный (о выборной власти).

Техническая лексика. В среде технических неологизмов на данный момент преобладают лексические единицы из области коммуникации и информационных технологий. Это явление обусловлено возникновением новых устройств или явлений, нуждающихся в номинации. Данный вид лексики развивается наиболее динамично, что обусловлено непрерывным процессом обновления материальной базы в области инфокоммуникации. К таким явлениям будет справедливо сегодня отнести следующие понятия: *Интернет* – всемирная информационная компьютерная сеть; *флешка* – устройство для хранения данных; *мэйл* – электронная почта; *пост/репост* – публикация (в том числе повторная) в соцсетях; *лайк* – отметка понравившейся публикации; *блог* – интернет-дневник; *гуглить* – искать в интернете; *фэйк* – обманка, подделка; *сервер* – компьютер, выполняющий функции обслуживания пользователей, а также управляющий распределением ресурсов [5, 139-с.].

В бытовой жизни англицизмы стали тоже преобладать, по приезду в гостиницу или в любое другое учреждение клиент обращается на *ресепшн* (англ. Reception — приём). При выходе в общество мы соответствуем выглядеть заявленному *дресс-коду* (англ. Dresscode — кодекс одежды). Стремимся соответствовать тренду (англ. Trend — это направление, течение, тенденция) [4, с.103-962].

Также стоит отметить, что к неологизмам могут относиться слова, которые давно уже были в языке, но у них появились абсолютно новые значения. Например, **КРЫШЕЙ** стали называть охрану, **МЫШКОЙ** – компьютерный аксессуар, **ЧАЙНИКОМ** – неумелого новичка.

Рассмотрим некоторые примеры применения лексических инноваций в разных областях жизни общества. Так, например, определенный пласт неологизмов начала нашего столетия к сегодняшнему дню уже утратил достаточную долю своей новизны, что позволило данной лексике адаптироваться к нормам русского языка. К таким явлениям будет справедливо сегодня отнести следующие понятия: *Интернет* (от англ. *inter* – «меж» и *net* – «сеть») – всемирная информационная компьютерная сеть; *лэптоп* (от англ. *lap* – «колени», *top* – «верх») – портативный персональный компьютер, который может уместиться на коленях пользователя; *декодер* – устройство, служащее для расшифровки цифровых кодированных

данных; синхронный дешифратор; *дисплей*–устройство отображения текстовой и графической информации, монитор; *хакер* (от англ. *hack* – «ломать») – программист или пользователь компьютерной сети, занимающийся поиском незаконных способов преодоления систем защиты данных; *сервер* (от англ. *server*) – компьютер, выполняющий функции обслуживания пользователей, а также управляющий распределением ресурсов; *чипсет* (от англ. *chip* – «чип, микросхема» и *set* – «набор») – набор микросхем; *меню*– список программ и функций, предоставляемых пользователю компьютера на выбор[5, 143-с.].

Таким образом, в фонд современного русского языка входят многие заимствования, некоторые из них забываются, переходят из активного словарного запаса в пассивный, а другие же наоборот вытесняют исконную лексику языка, становясь наиболее употребительными. В погоне за современностью, мы используем иностранные слова — сначала в предназначенной для явления сфере, а потом и в быту. Усиление глобализации, интернет технологий отражаются на жизни общества, а значит и на языке. Языковая система русского языка становится ближе к другим культурам, и в этом нет ничего плохого, если это касается нормы и меры. Новые лексемы необходимы фонду каждого языка, они способствуют многообразию и обогащению языковой системы, но не стоит забывать, что не только жизнь создаёт язык, но и он формирует нашу жизнь.

Выводы:

1. Лексические инновации стали необходимым условием существования современного языка. Без неологизмов невозможно представить нашу сегодняшнюю коммуникацию. Это обусловлено тем фактором динамичности, которую придают языку новые слова;
2. Лексический состав претерпевает изменения, пополняется за счет новых номинаций, а устаревшие понятия переходят в пассивный вокабуляр. Необходимо сделать акцент на общественной необходимости как ключевом факторе появления неологизмов, возникающих для номинации новых реалий и сохраняющих чувство новизны для носителей языка;
3. В эпоху общественно-политических изменений, экономических преобразований, а также глобального прогресса в сфере коммуникации общественное сознание развивается, приобретая черты динамизма и мобильности, что отражается в интеграции реалий сегодняшнего дня в лексическом составе языка.

Список литературы:

1. **Брагина, А. А.** Неологизмы в русском языке [Текст] / А.А. Брагина.– М.: Просвещение, 2000.– 310 с.
2. **Диброва, Е. И.** Современный русский язык. Часть I. [Текст] / Е.И. Диброва.– М.: Слово, 2003. - 189 с.
3. **Мюллер, В. К.** Англо-русский словарь [Текст] / В.К. Мюллер.– М.: Рипол Классик, 2014. — 210с.
4. **Максимов, В.И.** Типы неологизмов в современном русском языке [Текст] / В.И. Максимов.- Санкт-Петербург, 2012.– 234с.
5. **Фомина, М. И.** Современный русский язык. Лексикология [Текст] / М.И.Фомина.– М.: Просвещение, 2010. — 259 с.
6. **Джусуева, А.А.** Язык как средство хранения культурно-исторической информации [Текст] / А.А. Джусуева, А.М. Шерматова // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2013 - С. 4-7.

УДК 82.1(575.2)

Кадырбек к. Н.

старший преподаватель Ошского государственного университета

ФИЛОСОФСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ ТЕМЫ ПОЭТА И ПОЭЗИЯ В ЛИРИКЕ С.ЭРАЛИЕВА

В данной статье отражен период поэзии Суйюнбая Эралиева, анализированы особенности философских понятий, категорий. Отображено, каким образом художник смог выразить эти категории посредством поэтических художественных средств, искусство анализа. Философская лирика поэта очень широкого диапазона, ее можно разделить на романтическую, пейзажную. Подчерк поэта и его стиль в лирике, в каждом творении чувствуется философия жизни, особенная жизненная манера восприятия окружения и мира. Новизна статьи в том, что до этого не было совокупного анализа его лирики. Именно это позволило поэту занять особое место в литературе народов Содружества независимых государств. В данной работе анализирована типология и взаимоотношение его произведений с писателями и поэтами других стран. Богатое воображение поэта позволило в полном объеме раскрыть тему изнутри. Тему времени, вечности он пишет с позиций фольклорного ракурса. Такой же профессиональный подчерк можно встретить в творчестве великих поэтов - Пушкина, Межелайтеса.

Ключевые слова: поэт, судьба поэта, лирика, поэзия, песня и ораторство, обязанность, ответственность, творчество.

С.ЭРАЛИЕВДИН ЛИРИКАСЫНДА АКЫН, ПОЭЗИЯ, ТЕМАЛАРЫНЫН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ ЖАНА ФИЛОСОФИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Макалада философиядагы негизги категориялар болгон убакыт, мезгил түшүнүктөрү акын Суйюнбай Эралиевдин поэзиясында кандай даражада жана кандай чагылдырылганы, сүрөткердин бул категорияларды көркөм сөздүн жардамы менен туюндуруудагы чеберчилиги талдоого алынган. Акындын философиялык темадагы лирикасы өзү абдан кеңири спектрде жазылган. Анын лирикаларын шарттуу түрдө гана махабат, пейзаждык деп бөлүнгөн менен дээрлик ар бир ыры локализмге сугарылган. Макалада анын кыргыз адабиятынын айлампасынан чыгып, кошуна жана тектеш элдер адабияттын алкагындагы таанымал акын- жазуучулар менен окшоштуктары, байланышы тууралуу иликтөө жүрөт. Иштин жаңычылдыгы ушунда. Ушул өзгөчөлүгү менен Суйюнбай Эралиев мурдагы Союз элдеринин адабиятында орду бар акын катары тарыхта калды. Элдик чыгармачылыктан азыктанып, элдин, ар бир адамдын дилинде жашаган маселелерди көркөм сөздүн жардамы менен ачып берүүгө аракеттенген акын С.Эралиевдин поэзиясындагы жеткилең иштелген темалардын бири - поэзия, акындык чеберчилик тематикасы. Дал ушул тематиканын үстүндө иштөө аркылуу акын өз чыгармачылыгынын жаңы кырларын ача алган жана кыргыз адабиятында өзүнчө мектеп түзө алган. Андыктан бир топ ырлар жазылып, бирок, аз иликтенген акындын бул темадагы лирикасы дагы бир топ илимий эмгектерге негиз болмокчу.

Негизги сөздөр: акын, акындык тагдыр, поэзия, сөз өнөрү, ыр, сөз, милдет, жоопкерчилик, вазипа, чыгармачылык.

PHILOSOPHICAL FEATURES AND ARTISTIC REFLECTION OF THE THEME OF THE POET AND POETRY IN THE LYRICS OF S. ERALIEV

The publication analyzes the features of philosophical concepts, categories, how the period and time reflect the poetry of Suyunbai Eraliev, to what extent and how, the artist was able to express these categories using poetic artistic means, the art of analysis. The philosophical lyrics of the poet are written in a very wide range. His lyrics are classified only conditionally as romantic, landscape. but each verse feels a philosophy of life, a special way of life, the perception of the world and the environment. By this, the poet was able to occupy a special place in the literature of the peoples of the CIS. in addition, the typology and the relationship of his

works with other writers and poets of the CIS countries are analyzed in this work. The rich imagination of the poet helped reveal the theme from within. He writes the theme of time and eternity from a folklore perspective, as well as a professionalist emphasis where he is found in the works of Pushkin and Mezhelaites.

Keywords: *poet, fate of the poet, lyrics, poetry, song and oratory, commitment, responsibility, creativity.*

“Көркөм адабият өзү - коомдун турмун чагылдыруучу прожектор”-, деп В.И.Лениндин айтканынан улам Совет мезгилинде, кийинчерээк Улуу Ата Мекендик согуш учурунда да акын- жазуучулар коодо негизги идеолог катары кызмат кылышкан. Доорлор алмашып, баалуулуктар өзгөргөн мезгилде деле калемгерлердин ошол орду өзгөргөн жок. Бирок, көркөм адабиятты кабылдоо, колдонуу чөйрөсү, идеология башка өңүткө бурулган учур. Ошондуктан, адабиятчыларда коомдук кыз карашты калыптандыруу, ага таасир этүү жана моралдык климат жасоо, эгер башка фактор менен нравалык боштук же тайкылык пайда болсо, аны жаңы нукка буруу жоопкерчилиги тагылган. Ушул өңүттөн алып караганда улуттук изденүү, глобализация менен өзүн таануунун ортосунда турган биздин коомдо адабий жанрлар менен калемгерлердин арасынан “*поэтикалык идеологияга*” каарман табуу зарылдыгы чоң. Биздин баамыбызда бул маселеде кыргыз профессионал адабиятында прозада да, поэзияда да, тардициялуу ыкмада да жаёбычылдык багытта татыктуу чыгармаларды жарата алган Сүйүнбай Эралиев иликтөөгө татыктуу акын. Адабий сынчы К.Даутов белгилегендей, “акындык тагдыр күтүп” жашаган С.Эралиев бир кылымга жакын сүргөн өмүрүнүн “тээ алгачкы ыр көлүнөн суу ичкен” мезгилинен бери эсепке алганда 70 жылга чукулдай убакыт ыр менен алышкан, үзөңгүлөш өмүрү анын бир нече жолу кайрылган ыр, сөз, акындык темасындагы ырларынан ачык байкалат.

Мамлекеттик тилди сактоо менен жайылтууда акындарды артырган жүгү оор ушул багытта акындын типологиялык ойлоо манерасы менен жашоо кабылдоосун “*поэтикалык идеология*” катары терең изилдеп, жайылтуу – биздин илимий ишибиздин *негизги максаты*

Чынында, акындын адамды тамшанта турган бийиктиги жана таң калтыра турган түйшүгү дүйнөлүк күчтөрдүн эң күчтүүсү болгон адам сезимдеринин тескөөчүсү катары кабатырланып, коомдогу жана табийгаттагы ар бир көрүнүшкө кылдат, жоопкерчиликтүү, дыкат мамиле жасоо менен чыгарма жараткандыгында жатат. Албетте, ушул нерсени ишке ашырууда акын эч качан жалган айтпоосу керек. Муну залкар акын А.Осмонов: “Кудайга миң мертебе калп айтсам да, ырымда бир да жолу калп айта албайм”,- деп куштун кош канатындай ыр саптары менен өзүнүн сезим-туйгусу жөнүндө айтып жаткандай болгон менен, түпкүлүгүндө ар бир акынга акындыктын алтын эрежесин айтып жатканын байкоо кыйын эмес. Демек, акын адам жашоосун, аны курчаган кубулуштарды жана сезимдерди кандай кабылдаса, ошондой топтоп төгүп ырга айлантышы шарт. Көркөм адабият, анын ичинен да окурманга бат таралчу лирикалуу жанры катары поэзия жалпы элге, көпчүлүккө жакын болушу шарт. Антпесе окулбаган ырдан көрө жаралбаган ырдын тагдыры кыйла эле артык эмеспи. Ошондуктан окурманды ынандырып, өз ордун таба алган кош канат ыр саптары гана жашайт, коомдо арзуу таап, авторго аброй алып келген ырлар гана акындын окурманга, коомчулукка жакындыгын шарттайт. Ушул жерден акын жөн салды эле чынчыл болуп көргөнүн жобурай берсе, тантык акын деген шакаба тагдыр күтөөрү бештен белгилүү. Бул маселеге өз позициясын акын төмөнкүчө туюндурат:

Күндөр учат дарактардан кулаган
Күзгү саргыч жалбырактар сыяктуу
Канча жакын калган сайын улагам,

Мага кымбат бул бир дүйнө “ыр” аттуу (“Мен турмуштан сабак алгам”).

Акын ааламды бүркүт сымал бийиктен кайкып учуп, алаканга салгандай анализдеп чыгууга көркөм ой жүгүртүү менен айкалыштыруу зарылчылыгы турат. Мындан улам, акын чыгармачыл, романтик, эрудициялуу, сезимтал деген талаптарга катар аналитик болуу деген талап коюлуп, жоопкерчилиги көтөрүлөт. Ушунча жоопкерчиликти алып, анын баарын бир мезгилде колдонуунун формуласы же жазылуу эрежеси да жок. Аны акын Сүйүнбай мынтип жазат:

Кунт коюп карап турсан, сырты калып,
Мазмууну бат өзгөргөн биздин кезде,
Кылымдын тузун гана татып алып,
Сен кетип баратасын эскирбеске. (“Акынга”)

Көрсө, биздин турмуш ар күнү эмес, мүнөт сайын өзгөрүп турган дүнүйө экен... Кечээгиң бүгүн жок, азыркың анан жок... Ошол үчүн акынга бүгүнкүнүн тузун таткан менен өз ою, артыңан жүгү менен күнүмдүктөн бийик туруп, “эскирбес”, өлбөс болуу шыбагасы буюрган. Бул жерде Алыкулдун жогорудагы ырынын стилине салып, акынга кайрылып жаткандай абалда, ага анын жоопкерчилигин баяндап олтурат же “эскирбес” болууга чакырат. Акындын мындан башка да “АКЫН” тууралуу айтчу сөзү арбын. Анткени ар бир нерсени жон териси менен сезген адам башканы мыкты түшүнгөн сымал, акын болуу, калыптануу казанында узак кайнаган адам катары акындыктын арыбас жолу менен, ырахатынан кууралы көп түйшүгү менен жакындан тааныш:

Бардык суулар, булуттагы жердеги,
Келген окшоп жалан мага тартылып.
Көл- шал болуп басса, чылгый тер менен,
Бактым турат үстү-үстүнө артылып.

Арийне, бул жерде акын эргип, ашырып жибергени көрүнүп турат. Мындай учурлар анын чыгармачылыгында көп кездешкени тууралуу А.Садыков, Ж.Малдыбаевалардын белгилеген жайы бар (Садыков, Малдыбаева, 2006). Себеби калем кармап ыр жазып, кара күч жумшап, кара терге түшөт деген акылга сыйбаган көрүнүш. Бирок үнүлүп тиктесең, ыр дубанасы болуп, 2 сабак ыр издеп, кесибинин тынымсыз мээнеткечтиктин аркасы менен ар күнү, керек болсо ар мүнөт адамды, анын жан дүйнөсүн сүйүү, үнүлүү, аспиеттөө аркылуу гана өтөөсүнө чыкчу касиетин белгилегиси келгендей аракетин байкоого болот. Акын бул жерде Алыкул Осмонов сымал ырында жалган айта албай, чоң түйшүктүү кесибинин ой-кырын жазып, түйшүгүн бөлүшүп жаткандай. Бул жерде бир жагынан сөз тандоонун чоң түйшүгүн ааламдын апаатында калган абалда кабылдаса, экинчи тараптан ырдагы “бардык суулар” кыргыз тилиндеги “Манасты” жаратып сактаган, үч күн айтса түгөнбөгөн кыргыз тилиндеги бай сөздүн корун сырдуу туюнтат. Анан кийинки сапта ошол суулар “шар деп” төгүлөрү айтылат. Мындан ыр үчүн кыйналууга болгон чексиз каалоодон, өзүн чектеген аскетизмге чейин түбөлүктүүлүк астындагы чексиз кайгыруу менен сулуулук үчүн көз кайкыган суктанууну жараткан адам гана чыныгы поэзиянын жаратуучусу болот экен. Ошентип, акын деген – жогорудагы эсеп эмес, ой жеткис ар түрдүүлүктүн болжоосуз алыстыгына дайым өзгөрчү нерселерден түбөлүк түшүнүктөр болгон өмүр менен өлүмдү, сүйүү менен касташууну, достук менен жектөөнү, бакыт менен азапты, кубаныч менен ызаны башкысы – көңүл, сезим деген нерселерди турмуштун маңызы кылып умтулуп жашайт экен. Ошол азаптан бакыт тапкан адамдар гана А.Пушкин, Г.Гейне, Ду Фу сыяктуу гений, классик акын болуу шыбагасына ээ болушат.

“Акын тогузунчу валдай буркан-шаркан ташкындаган албуут сезимдерди, эмоцияларды күчтүү интелекттин солк эпес өкүмүнө баш ийдирип, жөнөкөйлүктөн татаалдыкка, татаалдыктан жөнөкөйлүккө, конкретикадан абстракцияга, абстракциядан конкретикага өтүүнүн эң элпек, ийкемдүү, экспрессивдүү жана универсалдуу жолдорун, ыкмаларын тапкан “,- деген философ К.Матиевдин пикири калетсиз (Матиев, 2002). Бул ойдун тууралыгын акындын дал ошол акын темасындагы ырларынан ачык көрүүгө болот:

Сүйөм, бирок, буз азаптуу кесипти,

Сөздүн үнүн, табиятын талдаган.

Ал капыстан мага бир кез кезикти,

Тийген күндөй чыга калп далдадан. (“Акын”)

Александр Блок койгон таанымал 3 талапты өз кесибинин маңызы катары эсептеген лирик акындыкты ушул табияты менен тааныйт жана баалайт:

Артымда жылдар жатат, жолдор жатат,

Чоюлуп чакырымдан- чакырымга.

Көп жүрдүм келечекке долбоор жасап,

Ашыккан сапарымдын акырында ,

Кезиктиң күүлөр ээси – поэзия! (С.Эралиев Тандалмалар. 2 томдук. -Бишкек, 1991, 2-том, 131-бет).

Адам тааныган түйшүктүн оору – адамдын жан дүйнөсүн түшүнүү. Ал эми акындын милдети – ошол жан дүйнөнү түшүнүп гана тим болбой, адам ынанаар деңгээлде кайрадан өз ой жорумун ажаратып, ырга айлантуу. Көрүп тургандай, С.Эралиев багындырган азыркы чеберчилик дароо келбептир. Ал “узун жолдорду” басып өткөндөн кийинки табылга. Ал узун жол адам суктанган 90 жыл эмес, жокчулуктан жабыркап, балалыктын алтын учуру, баткакка жашынган, кыз сүйөр мезгилде селки ордуна кан кечип, атабыз көрбөгөн тээ батышта окопто мылтык кучактаган, ал да аз келгенсип, ошол кылымга тете 4 жыл ичинде колу менен кас өлтүрүп, дос көмгөн, ачкачылык азабына чыдап, Ата Мекенин коргогон жылдар. Баарынан үмүтү үзүлүп, 3 мертебе өлүм сапарына аттанып, бирок, кайра айыгып, 3 мертебе кайрадан өлүм көздөп аттанса да, ошондой апаат согуштан аман келип, жана кылым өмүр сүрүү менен өз жүзү, өз үнү бар акын болуу бактысы буюрган өмүр. Эчен ирээт ыр жазып, ошол азаптуу күндөрдөн калган жүрөгүндөгү моло таштай ызасын ыр кылып төгүүгө аракет жасап, акындыктын тоосуна бет алып, бирок, колотунда бир топ жыл көлөкөлөөгө аргасыз болгон узун жол.

Казак акыны Мухтар Шахановдун: “От болуп жылуу болбоо күнөө болгон сыяктуу, аял болуп сулуу болбоо табиятка болгон чыккынчылык “ (Плач охотника над пропастью, 1996: 56) деп айтканы бар. Анын сыңарындай, акын болгон менен керемет кооздук жана сулуулукту түшүнбөө, баалай албоо да – күнөө. Балким, сулуулук, балким, сулуулуктан алган эргүү акын Сүйүнбай Эралиевди өзү жазган “күүлөр ээси поэзияга” жолуктуруп олтурат. Ошондон бери алар эриш-аркак, тизгиндеш, бири-биринен алыстабай, сатпай келе жатышат.

Адам бардар турмушта, балким, жокчулукта жашайбы, анын тарыхка кошкон салымы эмгеги, өнөрү, өлбөс сөздөрү менен, маданий мурастары менен өлчөнөт. Жалганбы, өлкөбүздө канчалаган колунда бар бардар байлар же жогорку кызматтагылар бар, бирок жалпы эл аларды Таттыбүну, же Ч.Айтматовду, же Алыкул Осмоновду тааныгандай тааныбайт, урматтабайт. Анткени алардын эмгеги, өнөрү жалпыга белгисиз. С.Эралиев өзүнө чоң мансап, казына толо байлык буюрбаганы менен, акындык бакыт, ыр жаратуу бактысы

буюрганына мактанып, сыймыктанат:

Турмуш, сен ачуу белең, таттуу белең,
Кээде жөө, кээде дуулдап, аттуу келем.
Бирок мен башкаларга көз артпастан,
Мактанам ырдан бүткөн бактым менен!

Бул ырында акын болуу ырахаты менен бөлүшүп, А.Пушкиндин акынга койгон талаптарынын акыбети эмне экендигин чечмелегендей болот. Үңүлүп тиктесең, акындык тагдыры ырдан калемче сайылып жетилген, ар бир дарагы мөмөлөп, гүлдөрү тегиз ачылган июль айына окшоп элестейт. Бирок ошол сөздүн “гүлстаны” жөн эле буюрган шыбага эмес да. Ал:

Учуудан анча- мынча талса канат
Өзүндө боздоп турган жүрөк ыйын.
Аргасыз басып, тыйып таштай алат,
Ар качан акын жолу – татаал, кыйын, - экенин эскертет (2-том, 137).

Адам дилин тазарткан ырларды жазуу аракетин, көр пенделиктен жогору көтөрүлүү далалаты түйшүктүү милдет экенин төмөнкүчө туюндурат:

Көп түйшүктүү адабият базары,
Айкалышып ак-каранын назары
Кийимге окшоп, көп кийилип кирдеген
Келдим сага бир ой менен – тазаруу

Көрсө, дал ушул ыры аркылуу акын дагы бир ирет акындыкка болгон чоң сүйүүсүн жана аларды окуй турган адамзатка болгон урматын айта алыптыр. С.Эралиев окурмандын жан дүйнөсүнө шам жагар, өргө жетелер чыгармаларды жаратуу жоопкерчилигин сезет да, табийгаттан:

Чайка мени тунук, таза агымга
Чайкагандай анда бала чагымда
Ойнот мени, оонат мени кулундай
Куюн жорткон адырыңда агымга , - деп суранат.

Чыныгы акындар өзгөчө адамдар болору белгилүү. Алардын дили, сезими өзгөчө сергек, кылдат, башкысы өтө чапчаң болуш талабы бар. Сынчы К.Укаев айткандай, «... акын жөнөкөй суроо берсең, образ менен жооп берип, томуктай таш ыргытсаң, тоо ылдый кулаган шагылдай кылат». Акын муну моюндайт. Ал түгүл, акын да пенде эмеспи, кээде жан дүйнөнүн берген сигнал, айгайларын байкабай, кээде жалкоо болуп, калса, ыр дүйнөсү “аргасыз, басып, тыйып таштай алаарын” да моюндайт. Ушунун баарын сезип, аны кайра чынынан жазбай айта алганы да – акындык чеберчилик. Акында күчтүү чабыттай турган сезим гана эмес, күчтүү дух да болушу абзел. Анткени күчтүү түртүлүү менен чыккан ракета гана жердин тартылуу күчүн жеңип, Айга көтөрүлө алган сымал, күчтүү дух, адамдын көр пенделик талаптарын жеңип, ыр жаратат. Акындыктын азаптуу жыргал экендиги тууралуу С. Эралиев менен чыгармачылыктагы ички маданияты менен ойлоо манерасы жакын болгон А.С. Пушкин да “Единый племень их волнует”, “с младенчестве дух песен нас сгорел” деп жазган жагдай бар эмеспи.

Кандай болгондо да, акын аттуу кесиптин жүзү анын поэзиясынан көрүнөт. Сезим деген ушундай нерсе, мындагы мыкты акын деген наамды башка тармактагыдай сатып алуу мүмкүн эмес. Акын үчүн эң чон трагедия - окумдуу болбой калуу...

Ошол поэзияны Сүйүнбай Эралиев минтип кабылдайт:

Поэзия - бул эски дүйнө баягы,
Бирок жылдар бийиктеп өр таяды
Ал бийикте сыналышып жатышат,
“Акын” аттуу байга аттары аялуу

Акындын акын, поэзия тууралуу сөз кылганда эске алчу дагы 4 сап бар:

Акындар болсок кантет сөзгө сараң,
Акындар, болсокпу дейм, сөзгө кароо
Жиберип кичинеден аздан-аздан
Ыргытпай колдогунун баарын дароо.

Жыйынтык:

Бул саптарга жогору баа берген академик, адабиятчы А.Эркебаев да чакырык айтууга акысы бар адам аны адегенде аткарыш керек болсо, С.Эралиев ошондой акын деген маанайдагы баасын айткан эле. Учурда акын акындык чакыруу жасап эмес, поэзиясынын дарамет-күчү жана алган баасы менен калемгерлердин алдыңкы тобуна үлгү болуп, калганына талап коюуга кадыры да, жашы да жетчү акын болгонун эч бир адабиятчы танбайт деп ойлойбуз. Сүйүнбай Эралиев кыргыз поэзиясында элдик оозеки чыгармачылык менен азыктанып, орус адабиятынын классиги болгон А.Пушкин, А. Блок, Ф.Тютчев сыяктуу жан дүйнөсүндө сөздөн куралган кенен спектрлүү көркөм палитра менен куралданып, кыргыз жан дүйнөсүн ичинен аңтарып жаза алган профессионал акын катары Ж. Мамытов, Т.Кожомбердиев, К.Култегин ж.б.у.с. жоон топ акындардын мектебин түзө алган чебер акын. Бирок, анын адабияттагы орду илимий чөйрөдө тийиштүү өз баасын ала элек. Андыктан, биздин макалада айтылган анын акындык, өнөр темасындагы лирикасы тууралуу бир гана багыттан, ойлоо манерасы менен философиялык жорум- туюму – новаторлугу тууралуу сөз кылдык. Эми анын ушул эле чыгармаларындагы көркөм каражаттар, тилдик өзгөчөлүгү тууралуу кенен иликтенчү жагы али дың бойдон. Бүгүнкү кыргыз адабиятын жана көркөм котормону окутууда Сүйүнбай Эралиевдин чыгармачылыгы адабиятчыларга баалуу курал болуп берер күчү бар.

Колдонулган адабияттар:

1. **Айтматов, Ч.** Плач охотника над пропастью [Текст] / Ч. Айтматов, М. Шаханов. –Алматы: Руан, 1996.
2. **Өмүрканов, А.** Акын Сүйүнбай Эралиевдин дүйнөсү. Кыскача ойлор жана макалалар. [Текст] / А.Өмүрканов. - Бишкек: Бийиктик, 2002.
3. **Даутов, К.** Түркүн дүйнө элестеринен [Текст] / К. Даутов.-Бишкек, 2005.
4. **Жигитов, С.** Нукура талант. Китепте: Акын Сүйүнбай Эралиевдин дүйнөсү [Текст] / С. Жигитов // Кыскача ойлор жана макалалар. -Б.: Бийиктик, 2002.
5. **Жусуев, С.** Сөз чебери [Текст] / С. Жусуев // Мугалимдер газетасы.- 1986, №8.
6. Кыргыз адабиятынын тарыхы. -Бишкек, 2015.
7. **Матиев, К.** Рух кумарынан бүткөн муза [Текст] / К. Матиев // Кыргызстан маданияты.- 1992, №1.
8. **Матиев, К.** Эрөөл. Китепте: Акын Сүйүнбай Эралиевдин дүйнөсү [Текст] / К. Матиев. - Бишкек: Бийиктик, 2002.

9. **Медетбеков, К.** Поэзия ааламындагы эки жылдыз. Китепте: Акын Сүйүнбай Эралиевдин дүйнөсү [Текст] / К. Медетбеков. - Бишкек: Бийиктик, 2002.
10. **Садыков, А.** Сүйүнбай Эралиев [Текст] / А.Садыков, Ж.Малдыбаева. – Бишкек, 2006.
11. **Эралиев, С.** Тандалмалар: Ырлар жана поэмалардын 2 томдугу [Текст] / С.Эралиев. – Ф.: Адабият, 1991.

УДК 811.512.133 - 11

Сайидирахимова Н.С.

кандидат филологических наук, доцент ТГУУЯЛ РУз

СИНТАКСИЧЕСКИЕ АНТОНИМЫ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СЕМАНТИКИ

В статье объектом исследования является синтаксическая антонимия. Основная цель исследования заключается в выявлении специфики и анализа антонимии как многогранного языкового феномена. При изучении синтаксических антонимов использовался метод компонентного анализа, а научные труды изученных антонимов в лексико-семантическом аспекте русских и узбекских лингвистов послужило методологической основой. В результате исследования определено, что антонимия считается не только объектом лексико-семантического аспекта, но и как многоаспектное лингвистическое явление, которое может изучаться и на синтаксическом уровне. Данная статья может послужить методологической и практической основой при создании учебных материалов для средних школ и вузов. В статье делается вывод, что антонимия должна быть рассмотрена на основе антропоцентрической парадигмы и рекомендуются лингвистические критерии для её определения.

Ключевые слова: синтаксическая антонимия, семантическая структура синтаксической антонимии, оппозиционные значения, антропоцентрическая парадигма, антонимия многогранное явления.

СИНТАКТИК АНТОНИМДЕР СЕМАНТИКАЛЫК АСПЕКТ КӨЗ КАРАШЫ БОЮНЧА

Макаланын объекти синтактик антоним болуп эсептелет. Изилдөөнүн негизги максаты тилдин көп кырдуу кубулуш катары өзгөчөлүгү антонимияны аныктоо жана талдоо. Синтактик антонимдерин изилдөөдө компоненти методунан пайдаланылды. Орус жана өзбек тилинде антонимдерин лексика-семантикалык тармагында үйрөнгөн илимий иштерди изилдөө методологиясы катары кызмат кылды. Бул макала орто мектептердин жана жогорку окуу жайлар үчүн материалдарды түзүү боюнча методикалык жана практикалык негиз болуп кызмат кылышы мүмкүн. Макаладан антонимдерин антропоцентрик парадигманын негизинде каратуу, жана аны аныктоо үчүн тилдик критерийлерин сунуш керек деген жыйынтыктоо чыгат.

Негизги сөздөр: синтаксистик антонимдер, синтактик антонимдерин семантикалык структурасы, карама каршы мааниси, антонимия көп кырдуу антропоцентрик бирлик сапатында.

SYNTACTIC ANTONYMS IN TERMS OF SEMANTICS

In the article, the object is syntactic antonyms. The main objective of the study is to identify the specifics and analysis of antonyms as a multifaceted language phenomenon. In the study of syntactic antonym, the method of component analysis was used, and in scientific research, antonyms were studied in the lexical-semantic aspect of Russian and Uzbek linguists. As a result of the study, it was found that antonyms' is considered not only as an object of the lexical-semantic aspect, but also as a multidimensional linguistic phenomenon that can be studied at the syntactic level. This article can serves as a methodological and practical basis for the creation of educational materials for secondary schools and universities. The article concludes that antonyms should be considered on the basis of the anthropocentric paradigm and linguistic criteria for its determination are recommended.

Key words: *syntactic antonymss, semantic structure of syntactic antonyms, oppositional meanings, anthropocentric paradigm, antonyms of a multifaceted phenomenon.*

Многие годы семантическая структура лексем, как синонимия, омонимия и антонимия, а также полисемия рассматривалась объектом лексико-семантического аспекта. Но последние годы выявилось, что данные явления многогранные (многоаспектные) и могут проявляться на разных уровнях языка. И это связано с новым подходом в изучении языковых явлений с точки зрения антропоцентрической парадигмы. Вышеуказанные явления могут рассматриваться вместе с человеческой основой, то есть преобразование в человеческом сознании картины мира как чередование языка, языковых знаний и речи.

В узбекском языкознании выявления антонимии достаточно изучены, но надо отметить, что если в научных трудах З. Мирзаахмедовой [7], М. Равшанова, М. Миртожиева, Р. Шукурова [8,11] антонимия и омонимия рассматривается с точки зрения лексико-семантического аспекта, то М. Джурабаева [6] и Ё. Таджиев [10] изучают их морфологические особенности.

Исходя из этого можно отметить, что в большинстве случаев, когда эти явления были изучены, основное внимание уделяется лексико-семантическому или формально-структурному изучению каждого явления по отдельности. В отличие от исследований, которые мы намереваемся сфокусировать, изучение феномена синтаксической антонимии, омонимии и полисемии происходит на высшем уровне языка.

С этой точкой зрения мы можем отметить, что антонимия и омонимия считается универсальной семантической категорией, которая рассматривается в морфемном, морфологическом и в синтаксическом уровнях языка. Потому на каждом уровне наблюдаются свои особенности антонимии и омонимии. Например, первичной функцией синтаксической антонимии является проявление информации о противоположных сущностях субъекта (адресанта). Н.Б.Боева, изучавшая синтаксическую антонимию на материалах английского языка, утверждает, что оппозиция синтаксических антонимов пренадлежит к высокой степени информативности, через отрицание первичной информации в синтаксических антонимах передаётся новая информация [1]. Подобная прагматическая цель наблюдается и в высказываниях субъектов через синтаксические антонимы эмоциональных отношений (удивление, доверие, восторг, ирония и т.д.) при различных речевых ситуациях. Учитывая вышеизложенное, можно отметить, что проблема синтаксической антонимии является объектом не только синтаксической семантики, но также и прагматики.

В лингвистике, особенно в узбекском языкознании, проблема синтаксической антонимии относительно мало изучена. В этом вопросе необходимо обратить внимание на труды российских учёных Т.Б. Фастовской, Н.В. Галатовой, Н.Б. Боевой, которые проводили исследования на примерах романо-германских языков [1 - 5]. В этих работах охарактеризована лингвистическая сущность явления антонимии, а также проанализирована синтаксическая антонимия в словосочетаниях, простых и сложных предложениях, связанных текстах, и выявляющие её лингвистические единицы. В узбекском же языкознании проблема синтаксической антонимии требует специального исследования как в семантическом, так и в синтаксическом и прагматическом аспектах.

В узбекском языке, как и в других языках, синтаксическая антонимия по структуре относится к единой парадигме, а также по семантике формируется в оппозиционных парах – словосочетаниях, простых и сложных предложениях и между их частями. На основе

наблюдений в узбекском языке можно выделить следующие лингвистические критерии, определяющие синтаксическую антонимию:

1. Синтаксическая антонимия требует противоположного оппозиционного значения, выраженного через синтаксические единицы.
2. По структуре строения синтаксическая антонимия требует, объединяющихся в единую парадигму, единиц.
3. Синтаксическая антонимия требует семантических взаимоотношений парных синтаксических единиц.
4. Синтаксическая антонимия требует отношений, условно связанных между собой, противоположных элементов явления.

На основании указанных критериев можно сделать вывод, что синтаксическая антонимия основана на семантической оппозиционности и по структурному строению формируется между парными единицами, объединяющимися в единую парадигму.

В формировании синтаксических антонимов участвуют лексические, морфологические единицы, некоторые синтаксические конструкции, которые создают противоположные отношения. В источниках также приводятся данные о том, что синтаксическая антонимия возникает и через интонацию.

В узбекском языке в формировании синтаксической антонимии лексические антонимы имеют важное значение. При использовании в синтаксических единицах лексических антонимов, последние создают оппозиционные отношения и образуют синтаксическую антонимию. В данном случае, необходимо различать лексическую и синтаксическую антонимию.

Кроме того, в узбекском языке синтаксическая антонимия создаётся с помощью различных синтаксических конструкций, отражающих противоположные семантические отношения. Например:

- *Неччи килоди, синглим? – важоҳат билан сўради, ўтиб кетаётган киши...*
- *Кўўўп иди ... иди ... болалар насибасидан юлиб опкелгандим.*
- *Қанчайди, деёнман? – бақриб сўради, яна ўша киши.*
- *Кўп эди ... ман санамаган ... бир сиқим эди!..* (М.Дўстмухаммад).

В данном микротексте синтаксическая антонимия сформирована с помощью предложений *кўўп ... иди – анчеди (бир сиқим эди)*.

Қочмас экансан-а! *Чекиниши қанақа бўлишини сенлар ҳам бир кўриб кўй!* (Ў.Ҳошимов).

В данном микротексте синтаксическая антонимия сформирована с помощью предложений **қочмас экансан-а ... – чекиниши қанақа бўлишини** (*чекинишига кўрқасан, қочасан*).

В узбекском языке синтаксические антонимы по структурному составу и семантическому строению можно классифицировать по признаку существования в готовом виде в языке или формирования в речевом процессе.

В формировании синтаксических антонимов участвуют лексические, морфологические единицы, некоторые синтаксические конструкции, которые создают противоположные отношения. В источниках также приводятся данные о том, что синтаксическая антонимия возникает и через интонацию [2].

По признаку существования в готовом виде в языке или формирования в речевом процессе синтаксические антонимы можно разделить на следующие виды:

1. Синтаксические антонимы, используемые в виде штамповых единиц в языке. Например: *Эси чиқди – Эси кирди. Оғзи очилди – Оғзи ётилди. Юраги чиқди – Юраги тушиди. Жони чиқди – Жони кирди. Ииға кирди – Иидан чиқди. Қаддини росталади – Қаддини туширди* ва ҳоказо.

2. Синтаксические антонимы сформированные в речевом процессе. Например: *Қизни ваҳима босди. – Қиз тинчиди. Шамол кўтарилди – Шамол тинчиди* ва ҳоказо.

В узбекском языке синтаксические антонимы также можно классифицировать и по семантической структуре. Семантические виды синтаксических антонимов разделяются на основе семантики предиката, считающимся как грамматическим, так и семантическим центром строения предложения. Авторы книги «Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси» также рекомендуют определять семантически–грамматические модели и обобщенные значения предложений, опираясь на классификацию предикатов [9]. Но в некоторых случаях при определении семантического вида антонимических предложений только основного предиката не достаточно, в этих случаях важное значение имеет отношение аргументов с основным предикатом. Например, в предложениях «*У ваҳимали киши. – У кўнгилчанг киши*». “*Раис саҳоватли одам – Раис ўта зиқна одам*” антонимическое отношение формируется с предикатными образованиями *ваҳимали киши – кўнгилчанг киши; саҳоватли одам – зиқна одам*.

Вывод:

Исходя из вышеизложенного, отметим, что синтаксическая антонимия в качестве особого вида оппозиции отражает взаимоотношения между формой и содержанием синтаксических единиц. Семантический критерий является главным критерием определения синтаксической антонимии и основывается на противоположных смысловых отношениях в семантике синтаксических единиц. В узбекском языке синтаксические антонимы с точки зрения семантики можно разделить на различные смысловые группы. Классификация такого вида имеет важное значение при семантическом анализе синтаксических антонимов.

Список литературы:

1. **Боева, Н.Б.** Грамматическая антонимия в современном английском языке [Текст]: дис... д-ра филол. наук: / Н.Б. Боева. – М., 2001. - 367 с.
2. **Галатова, Н.В.** Антонимичность придаточных предложений в современном английском языке [Текст] / Н.В. Галатова. - Пятигорск, 1989. – 202 с.
3. **Боева, Н.Б.** Антонимичность предложных словосочетаний современного английского языка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: / Н.В. Боева. - Пятигорск, 1989. -25 с.
4. **Фастовская, Т.Б.** Антонимичность в системе сложносочинённых предложений в современном английском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: / Т.Б. Фастовская. - Пятигорск, 1988. – 26с.
5. **Джурабаева, М.** Аффиксальная омонимия в узбекском языке [Текст]: автореф. дис. ...канд.фил. наук: / М. Джурабаева. –Т., 1975. – 37 с.
6. **Мирзаахмедова, З.** Ҳозирги ўзбек тилининг антонимик терминологияси [Текст]: автореф. дис. ...канд.фил. наук: / З. Мирзаахмедова. –Т., 1994. –25 с.
7. **Миртожиев, М.** Ўзбек тилида лексик омонимларнинг вужудга келиши [Текст]: автореф. дис. ...канд.фил. наук: / М.Миртожиев. –Т., 1963. –25с.
8. **Нурмонов, А.** Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси [Текст] / А. Нурмонов. - Ташкент: Фан, 1992. - 49 с.

9. **Таджиев, Е.** Синонимия словообразующих аффиксов со значение «наличие-отсутствие» в современном узбекском языке [Текст]: автореф. дис. ...канд.фил. наук: / Е. Таджиев. – Т., 1974. – 20 с.
10. **Шукуров, Р.** Лексико-семантическая природа антонимов [Текст] / Р. Шукуров. –Ташкент, 1989. –20 с.

УДК: 81442(575.2)

Шаринова Ч.Р.

аспирант Кыргызско-Узбекского университета

ПЕРЕДАЧА КОЛЕРОНИМОВ В ПОВЕСТИ Ч.АЙТМАТОВА «БЕЛЫЙ ПАРОХОД»(НА ПРИМЕРЕ АНАЛИЗА СОПАСТАВЛЕНИЙ)

Целью исследования в данной статье является выявление особенностей цветообозначений в произведении Ч. Айтматова «Белый пароход» на кыргызском, русском и немецком языках. Предметом исследования является лексика со значением цветообозначения. В исследовании, в основном, использован сравнительный метод и метод анализа. Установлено, что цветообозначения в произведении «Ак кеме» имеют специфический характер и поэтому нужно всегда обратить большое внимание на лексические особенности цветообозначений при переводе на кыргызский и немецкие языки. Результаты исследования могут быть использованы при составлении словарей на русском, кыргызском и немецком языках, а также при теоретическо-практическом курсе по сравнительной типологии.

Ключевые слова: перевод, литературная чувствительность, адекватность перевода, семантика, цветообозначение, характер текста, цветолексема, цветовые универсалии, эмоциональное влияние, анализ.

Ч.АЙТМАТОВДУН «АК КЕМЕ» ПОВЕСТИНДЕ КОЛЕРОНИМДЕРДИН БЕРИЛИШИ (САЛЫШТЫРУУЛАРДЫ ТАЛДООНУН НЕГИЗИНДЕ)

Бул макаладагы изилдөөнүн максаты катары, улуу жазуучу Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги колеронимдердин орус, кыргыз жана немис тилдеринде берилиши каралды. Изилдөөнүн каражаттары болуп, «Ак кеме» повестиндеги өң-түс лексикасы алынды. Изилдөөдө негизинен салыштыруу жана анализ жүргүзүү ыкмалары колдонулду. Ч. Айтматовдун бул чыгармасынын орус, кыргыз, немис тилдериндеги котормолорун салыштыруу, анализ жүргүзүүнүн натыйжасында, түстөрдүн берилишинин лексикалык, семантикалык өзгөчөлүктөрүн эске алыш керек экендиги аныкталды. Изилдөөнүн жыйынтыктары негизинен кыргыз, орус, немис тилдериндеги сөздүктөрдү түзүүдө, салыштырмалуу типология боюнча теориялык-практикалык курстарды өтүүдө, колдонууга сунушталат.

Негизги сөздөр: котормо, көркөм сезгичтик, котормонун адекваттуулугу, семантика, түстөрдүн берилиши, тексттик мүнөз, түс лексемасы, түсттүк универсалийлер, эмоционалдык таасир, анализ.

TRANSFERRING COLORONYMS IN CH. AITMATOV'S NOVEL «THE WHITE SHIP» (ON THE EXAMPLE OF THE ANALYSIS OF COMPARING IN RUSSIAN, KYRGYZ AND GERMAN)

The purpose of this article is to identify the features of color in the work of Ch. Aitmatovs "White ship" in Kyrgyz, Russian and German languages. The subject of the study is the color vocabulary with the meaning. The study mainly used the comparative method and the method of analysis. It is established that the meanings in the work "Ak keme" have a specific character and therefore it is always necessary to pay great attention to

the lexical features of color meanings when it is translated into Kyrgyz and German languages. The results of the study can be used in the compilation of dictionaries in Russian, Kyrgyz and German languages as well as in the theoretical and practical course on comparative typology.

Key words: *Translation, literary sensitivity, translation adequacy, semantics, color designation, text character, color lexeme, color universals, emotional influence, analysis.*

Кыргыздын белгилүү жазуучусу, котормочу Э.Турсунов белгилегендей, котормо-бул чыныгы чеберчилик, чыныгы искусство жана чыныгы чыгармачылык. Котормочу тилди гана жакшы билбестен, көркөм сезгичтик жана чоң талантка да ээ болушу зарыл. Котормосуз ар түрдүү маданияттагы элдердин бири бири менен болгон коммуникациясын элестетүү кыйын [1]. Которуу процесси алдыңкы адабият тенденциялары менен таанышууда, бүтүндөй эпоханын көрүнүктүү жазуучуларынын чеберчиликтерин, гениалдуулуктарын даңазалоодо чоң роль ойнойт. Которуу иши б.а. котормочулук ар дайым улуттук өзгөчөлүктөрдү түшүнүү, эске алуу менен жүргүзүлөт. Ошол себептүү ар бир котормонун сапатына терең анализ жүргүзүлүшү шарт [1]. Автордун идеясынын закон ченемдүүлүктөрүн котормочу кандай деңгээлде бере алды, бул да өтө маанилүү. Котормо сынчыларынын көз карашы боюнча, адабий факторлорунун, котормодогу адекваттуулук даражасынын негизги критерийлери, түп нускасы менен дал келүүсү керек. Адабиятчылардын айтымында которууда 3 нерсенин болушу котормонун адекваттуулугуна таасир берет: 1) тексттин мүнөзү жана өзгөчөлүгү; 2) котормодогу жана түп нускадагы мезгил жана географиялык параметрлери; 3) чыгармадагы тексттин жанрдык өзгөчөлүгү.

Которуудагы өзгөчөлүктөр дайыма нечендеген изилдөөлөрдүн көңүлүн буруп келет. Биздин изилдөөбүз да Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестин кыргыз жана немис тилдерине которуудагы өң-түс лексикаларынын берилишине анализ жүргүзүү. Ч. Айтматов бүтүндөй жер шаары таанып, сүйүп окуган улуу жазуучу, анын чыгармалары көптөгөн чет тилдерине которулган. Биз карай турган “Ак кеме” повести, эң алгач «После сказки» деген ат менен, орус тилинде жазылган. Айтматов бул чыгармасынын кол жазмасын “Новый мир” журналына алып барса, басылманын баш редактору Твардовский “Белый пароход” деген атты сунуш кылган. Ошентип 1970-жылдын январь айында, ушул журналдын №1 санында, “Белый пароход” кашаанын ичинде “После сказки” деген аты менен басылып чыккан. Кийинчирээк, 1978-жылы, бул чыгарма кара сөз чебери Ашым Жакыпбеков тарабынан кыргызчага которулуп, “Ала-Тоо” журналынын №12 санында жарык көргөн [2]. Ал эми 1977-жылы Ханс Йоахим Ламбрехт ушул чыгарманы орус тилинен немисчеге которгон. Анализ жүргүзүү үчүн биз “Ак кеме” повестинин так ушул Ламбрехт которгон немисче вариантын “Tschingis Aitmatow “Der weisse Dampfer “Verlag - Volk und Welt. Berlin 1977. Aus dem Russischen von Hans-Joachim Lambrecht”, орус тилинде академик Р. Рахманалиев түзгөн «Айтматов Ч.Т. Собрание сочинений; В 7-ми т. Т.2. Повести. Сост. и ред. акад. Р. Рахманалиев. -М., 1998-512с.», Акматалиев Абдылдажан түзгөн «Ч. Айтматов 8 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы. 3-том. Аңгемелер, повесттер, драма. Бишкек-2008» кыргызча варианттарын алып, салыштырып көрдүк: Колеронимдер өз алдынча турганда конкреттүү бир нерсенин өңү түсүн сүрөттөө милдетин аткаrsa, көркөм тексттерде таптакыр башка маанини туюндуруучу көп кырдуу экендигине ынандык. Үч тилде тең окшош которулуп, бирдей маанини түшүндүргөн колеронимдер да чыгармада жок эмес. Мисалы: Орус тилиндеги түп нускасында “**Черный дермантин**овый портфель с блестящим металлическим замочком-защелка, проскальзывающей под скобу” [3] деген сүйлөм кыргыз тилинде “Оболу **кара дермантин** портфель колго тийди. Боорунда калем-салам салар жамак чөнтөктүү, жылтыраган темир

килити бар, кулпунун тилин тээке салса чырк этип бекип калат” [5] деп которулган. Ал эми немис тилинде “Zuerst wurde eine Schulmappe gekauft.Eine **schwarze Kunstledertasche** mit glaenzendem Metallschloss,das klakkend in eine Klammer geschoben wurde”[4] деп которулган. Бул мисалдарда келтирилген “кара”колороними, үч тилде тең заттын өңү- түсүн белгилөө, сүрөттөө максатында колдонулуп, эч кандай айырмачылык жок. Ал эми төмөнкү сүйлөмдүн которулушуна көңүл бөлсөк:

“И там, **на дороге**, всегда все видно как на ладони- и пеший, и конный, и, конечно машина” [3].

“Кароол дөбө дегенчелик бар, аерден таман алдындагы **кара жолдон** аттуусубу- жөөсүбү, кыбыр эткендин баары алакан отундагыдай көрүнүп турат.”

“Und dort **auf dem Weg** war immer alles wie auf dem Praesentierteller zu sehen-Fussgaenger,Reiter und erst recht ein Auto.” Бул жерде, орус жана немис тилиндеги мисалдарда “жол” деген сөз эч кандай колоронимсиз эле берилген. Ал эми, кыргыз тилинде “**кара жол**” деп берилген. Мунун бирден бир себептери катарында, ошол жолдон жүргүнчү- жолоочулардын тынымсыз, көп санда өтүп турушун карасак болот Анткени кыргыз тилинде “**кара**” деген сөз түстү гана билдирбестен, “көп” дегенди да туюндуруп келет. Мисалы: кара кыргыз, кара калпак авт. обл., Кара -Кулжа ж .б. у. с

“Был у него валун “Седло” **наполовину белый, наполовину черный, пегий** камаень с седловинкой, где можно было посидеть верхом как на коне.”

“Дагы бир корум “Ээр-Таш” аталат. Жерден чыккан **көөдөнү бурул, жону кара**, кайкы бел корумду “Ээр- Таш” дейт.”

“Der Junge hatte auch einen «Sattel» einen **halb weissen ,halb schwarzen** scheckigen Feldstein mit einer Mulde,auf dem er rittlings sitzen konnte wie auf einem Pferd.”

Бул мисалдарда да орус тили менен немис тилиндеги түстөрдүн берилиши дал келип, окшош. А бирок ,кыргыз тилинде “ак” түстүн ордуна “буурул” деген түс колдонулган. Негизинен эле кыргыз тилинде “ак” түстүн ордуна “куу”, “боз” деген колороним сөздөрдү колдонуп келишет. Мисалы: “ак ит” дегендин ордуна “куу ит”, “ак ат”тын ордуна “боз ат” деп айтышат.

“И главное -они **не заслоняют неба**. Надо лечь на спину и смотреть в небо.”

“Чалкалап жатып алып,асманды тиктесең, шыралжындын тарам тарам учтары **көктү жаппайт.**”

“Und die Hauptsache-er **verdeckt nicht den Himmel**. Du must dich auf den Ruecken ligen und in den Himmel schauen”. Бул сүйлөмдөрдө орус жана немис тилдериндеги “небо”, “der Himmel”- асман дегенс өздөрдүн ордуна, кыргыз тилинде “көктү карап” деген сөз колдонулган. Анткени “көктү кароо” деген сөз, кыргыз тилиндеги көпчүлүк контекстерде “асманды кароо” дегенди билдирет.

Жыйынтыктар:

1. Котормо - бул чыныгы чеберчилик, чыныгы искусство жана чыныгы чыгармачылык. Котормочу тилди гана жакшы билбестен, көркөм сезгичтик жана чоң талантка ээ болушу зарыл;
2. Которуу иши б.а. котормочулук ар дайым улуттук өзгөчөлүктөрдү түшүнүү, эске алуу менен жүргүзүлөт. Ошол себептүү ар бир котормонун сапатына терең анализ жүргүзүлүшү шарт. Автордун идеясынын закон ченемдүүлүктөрүн котормочу кандай деңгээлде бере алды, бул да өтө маанилүү;

3. Адабиятчылардын айтымында которууда 3 нерсенин болушу котормонун адекваттуулугуна таасир берет: а) текстин мүнөзү жана өзгөчөлүгү; б) котормодогу жана түп нускадагы мезгил жана географиялык параметрлери; в) чыгармадагы текстин жанрдык өзгөчөлүгү.

Колдонулган адабияттар:

1. Курт, Н.К. Проблемы перевода произведений Ч. Айтматова на иностранные языки [Текст] / Н.К.Курт /материалы Междун. журнал приклад. и фундамент. иссл. – 2016. – № 1-4. – С. 598-601.
2. Ибраимов, О. История кыргызской литературы XX - века [Текст] / О. Ибраимов. - Бишкек, 2012. – 248 с.
3. Айтматов, Ч.Т. Собрание сочинений [Текст] / Ч.Т. Айтматов. - М., 1998.- 512 с.
4. Aitmatow, Tsch. “Der weisse Dampfer “[Текст] / Tsch. Aitmatow /Verlag -Volk und Welt.-Berlin,1977.
5. Айтматов, Ч.Т. 8 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы [Текст] / Ч.Т.Айтматов.- Бишкек, 2008.
6. Адышева, Н.К. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы адеп-ахлак идеясы [Текст] / Н.К.Адышева // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУУ. – 2018. - №3. – С. 90-94.
7. Усарова, Г.У. Цели и задачи содержания обучение повестей в кыргызской литературе [Текст] / Г.У. Усарова // Наука.Образование. Техника. - Ош: КУУ - 2018. - №1- С.107-111.

УДК 809.434.1.(575.2)(043.3)

Заирова А.Р.

аспирант Кыргызско-Узбекского университета

ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ ГЛАГОЛЫ В КЫРГЫЗСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье рассматривается сравнения вспомогательных глаголов кыргызского и узбекского языков. Встречаются различия между вспомогательным глаголом кыргызского языка путем сравнения с вспомогательными глаголами узбекского языка, в процессе изучения кыргызского языка студентам-носителям узбекского языка. Сделан сравнительный анализ вспомогательным глаголом выражающие одинаковые значение в данных языках. Раскрывается лексико-грамматическое значения некоторых вспомогательных глаголов.

Ключевые слова: морфология, грамматика, слово, исследование, глагол, часть речи, вспомогательный глагол, аналитическая форма, лексика, язык, категория.

КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖАРДАМЧЫ ЭТИШТЕР

Макалада кыргыз жана өзбек тилдериндеги жардамчы этиштерди салыштыруу маселеси каралат. Кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдү өзбек тилдүү студенттерге окутууда жана аны өзбек тилиндеги этиш сөздөр менен салыштырып үйрөтүүдө чоң айырмачылыктар кездешет. Эки тилдеги бир эле маанини туюндуруучу жардамчы этиштердин окшоштук жана айырма кылуучу тараптарына анализ жасалды. Айрым жардамчы этиштердин лексико-грамматикалык маанилери чечмеленди.

Негизги сөздөр: морфология, грамматика, сөз, изилдөө, этиш, сөз түркүмү, жардамчы этиш, аналитикалык форма, лексика, тил, атоочтук, категория.

AUXILIARY VERBS IN KYRGYZ AND UZBEK LANGUAGES

This paper deals with the comparing auxiliary verbs in kyrgyz and uzbek languages. The philological analysis of the auxiliary verb of the Kyrgyz language is given by comparing with the auxiliary verbs of the Uzbek language in the process of learning the Kyrgyz language to native speakers of the Uzbek language. A comparative analysis is made of the auxiliary verb expressing the same meaning in these languages. The lexico-grammatical meaning of some auxiliary verbs is revealed.

Key words: morphology, grammar, word, study, verbs, part of speech auxiliary verbs, analytical, lexical, language, category.

Жогорку окуу жайларда коңшулаш өлкөлөрдөн келген өзбек тилдүү студенттерге кыргыз тилинин жалпы практикалык курсун окутууда айрым маселелер жаралбай койбойт. Кыргыз жана өзбек тилдеринин грамматикасы орус тилинин грамматикасынын негизинде түзүлгөндүгүнө карабай окутууда айрым тилдик жактан чоң айырмачылыктар кездешет.

Генеологиялык жактан тектеш бул эки тилдин лексика-грамматикалык бирдиктерин салыштырууда бир топ кыйынчылыктарга жолугабыз. Анткени кыргыз жана өзбек тилдеринин тыбыштык түзүлүшү окшош болгону менен жазуусунда айырмачылыктар келип чыгат. Кыргыз тилинде да, өзбек тилинде да артчыл к, г жана түпчүл к, ғ тыбыштары бар. Бирок ошол тыбыштарды туюндурууда өзбек тилинде ар бирине атайын тамга кабыл алынып (к, к, г, ғ), кыргыз тилинде болсо, ар бир эки тыбышка бирден гана тамга (к, г) кабыл алынган. Ошондуктан бул эки тилди салыштырууда кыргыз тилиндеги к жана г тамгаларын тиешелүү сөздөрдө, а, о, у, ы тыбыштары менен келгенде к, ғ тыбыштары деп, е, и, ө, ү тыбыштары менен келгенде к, г тыбыштары деп окуу керек. Макалада кыргыз тилинин мисалдарындагы к, г тамгаларын мына ушундай окуу керектигин алдын ала айтып коюшубуз шарт.

Мына ошондуктан кыргыз тили жана адабияты предметин өзбек топторуна окутууда эки тилдин грамматикасын салыштырып, алардын ортосундагы окшоштуктарга жана айырмачылыктарга токтолуп кетүүгө туура келет. Макалада эки тилдеги жардамчы этиштерди салыштыруу маселесине көңүл бөлөбүз.

Бардык тилдердин лексикасында сөз түркүмдөрдүн ичинен кыймыл-аракетти туюндурган этиш сөздөр басымдуулук кылат. Мына ошондуктан этиш сөз түркүмү категорияларга да бай келет. Кыргыз жана өзбек тилдеринде этиш сөз түркүмүнө тиешелүү болгон мамиле, ыңгай, жак, сан жана чак категориялары бар. Кыргыз тилинин морфология курсун окутууда эң чоң сөз түркүмү болгон этиш сөз түркүмү, татаал этиштерди жана анын жасалуу жолу, лексико-грамматикалык маанилерин ачып көрсөтүү максатка ылайык.

Жашообуздагы бардык иш-аракеттер кыймыл аркылуу ишке ашат эмеспи. Чындыкта жана кыял чабытыбызда болуп өткөн, болуп жаткан жана боло турган кыймыл аракеттер *тур-*, *бас-*, *жаз-*, *ал-*, *тос-*, *күт-*, *кал-*, *кет-*, *ойло-*, *эсте-*, *унут-*, *сүй-*, *жсек көр-*, *жактыр-* ж.б.у.с. буйрук маанисинде айтылган этиш сөздөр аркылуу туюндурулат. Ал эми өзбек тилинде этиш сөздөрдүн баштапкы формасы кыргыз тилиндеги кыймыл атоочтор же этиштин туунду формасы сыяктуу жазылып келе жатат. Мисалы: келмоқ - кел, айтмоқ - айт, йурмоқ - жүр, севмоқ - сүй ж.б.

Этиштерде ал-абал, чак менен байланыштырылып, убакыт боюнча өтүлүүчү кыймыл-аракет түрүндө берилет. Этиштин ар кандай кыймыл-аракетин убакытка байланыштыруу этишти башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалоочу өзгөчөлүгү болуп эсептелет [1, 7-б.].

Айрым учурларда айтыла турган ойду, жасала турган иш-аракетти так жана даана жеткирүү максатында этиштин татаал формалары колдонулат. Татаал этиштер сөз жасоонун синтаксистик жолу аркылуу жасалып, курамына эки же үч толук маанидеги атооч жана этиш сөздөрдү камтыйт. Алардын бири жардамчы (көмөкчү) этиш болуп, өзүнүн этиштик маанисинде айтылбай, кыймыл-аракеттин же ал-абалдын грамматикалык жак жана чак маанилерин туюндурат.

Түрк тилдериндеги татаал этиштер маселеси окумуштуулар арасында олкул-солкулуктарды туудуруп келет. Кыргыз тилинде деле бул маселе бир жактуу чечилишке ээ боло элек. С. Кудайбергенов этиштердин синтаксистик жол менен жасалышын бир топ кеңири баяндап, «атоочтук уңгулуу татаал этиштерге» жана «этиштик уңгулуу татаал этиштерге» ажыратат. Ал эми С.А. Давлетов болсо, «этиштин аналитикалык формалары жана аналитикалык форманттар» деп өзгөчө бөлүп сүрөттөп жазат да, этиштин «синтаксистик жол менен жасалышын» баяндап келип, «...бир катар окумуштуулар тарабынан этиштин аналитикалык формалары катары каралган фактылар экинчи бир окумуштуулар тарабынан татаал этиш катары, же анын тескерисинче каралып келе жатат. Демек, татаал этиш менен аналитикалык формадагы этиштер жөнүндөгү маселе али такталып чечиле элек» деп айтат [4,152-б.].

Татаал этиштин курамындагы негизги этиштин ордуна кээде атооч сөздөр да колдонула берет. Мына ошол атооч сөздөр ошол татаал формадагы этиштин маанисин негизги этиштердей эле туюндурат да, өзү туюндурган атооч сөз мааниси көмүскөдө кала берет [3, 194-б.].

Татаал этиштердин атооч же этиш сөздөрдөн турган компоненттери этиштик маанилерди жоготпой турат да, ага көмөкчү катары келген жардамчы этиштер баштапкы маанисинен, лексикалык маанисинен, алыстап негизги этишке грамматикалык маанилерди ыйгарып турат. Ошентип, татаал этиштин тутумундагы сөздөр эки компонентке ажырайт: негизги жана жардамчы. Курамындагы сөздөр жалаң этиш сөздөрдөн этиш + этиш жана атооч же атоочтук маанидеги сөздөрдөн уюшулуп, атооч + этиш формада да уюшулат. Мисалы, этиш + этиш: *кайтып кел-*, *учуп чык-*, *токтой тур-*, *жаза бер-* ж.б., өзбекче: *қайтип келмоқ*, *учиб чикмоқ*, *туқтай турмоқ*.; атооч + этиш: *көнүл бур-*, *көз арт-*, *билим ал-*, *кол кой-*, *жардам бер-* ж.б, өзбекче: *қунгил бурмоқ-*, *қуз ортмоқ-*, *билим олмоқ-*, *қул қуймоқ-*, *йардам бермоқ-* ж.б.

Өзбек тилиндеги татаал этиштер өзбек тил илиминин изилдөөчүсү К. Сапаев, тарабынан изилденип, анда татаал этиштерди аналитикалык форма катары көрсөтүп, аны экиге бөлүп карайт:

- 1) көмөкчү (жардамчы) этиштүү аналитикалык форма;
- 2) толук эмес этиштүү аналитикалык форма [2,188-б.].

Татаал этиштин тутумундагы негизги кыймыл-аракетти туюндурган этиштерди эркин этиш деп, ага кошумча маани берип турган этиш сөздү көмөкчү этиш катары бөлүп көрсөтөт. Негизинен өзбек тилинде да кыргыз тилиндегидей эле татаал этиштер негизги этишке чакчылдын (равишдош) мүчөлөрүнүн (-*ып*, -*а*, -*й*) жалгануусу менен жана ага жардамчы этиштин кошулуусу менен жасалат. Мисалы: *ёза бер* –*ёзиб бер*, *айта қол* – *айтиб қол*, *била қолди* – *билиб қолди* [3,190-б.].

Татаал этиштерди изилдеп, анализдөөдө курамында негизги жана жардамчы этиштен гана турган түрлөрү өтө көп кездешет, бирок курамында эки жана андан көп жардамчы этиштери бар татаал этиштер да кепте кеңири колдонулат.

Бирден көп жардамчы этиш катышкан этиштин татаал формаларында ар бир жардамчы

этиш өз мааниси менен катышат, эгерде алардын бирөө түшүрүлүп калса анда ага тиешелүү болгон маани да жоголот. Мисалы: *жеткизип берип келе бер – берип келе бер – келе бер; Тушиндириб айтип бера қол - айтип бера қол - бера қол.*

Бирден көп жардамчы этиштер катышкан аналитикалык формаларда чакчылдын *–ып* жана *–а, –й* мүчөлөрүнүн жалгануусу менен жасалган жардамчы этиштер катышса, анда негизги этишке алгач *–ып* мүчөсүнүн жардамында уюшулуучу жардамчы этиш, андан соң, *-а, -й* мүчөлөрү аркылуу жалгануучу жардамчы этиш уланат. Мисалы: *шашып жүгүрө баштады – шошиб йгура бошлади, унутуп кала жаздадым – унутиб қола деди, ойлонуп тура берипмин - уйланиб тура берибман, айтып бере баштады - айтиб бера бошлади, жүгүрүп кире калды - йгуриб кира қолди ж.б.*

Татаал этиштердин уюшулушундагы мындай жагдай өзбек тилине да тиешелүү экени мисалдардан айкын көрүнүп турат.

Жардамчы этиштер кыймыл-аракеттин түрдүүчө мүнөзүн көрсөтүүчү, ошондой эле, түрдүү модалдык маанилерди билдирүүчү формаларды жасоо үчүн да колдонулат.

Азыркы кыргыз жана өзбек тилдеринде бүтүндөй жардамчы этишке айланган (өзүнүн эркин маанисин жоготуп, жалаң гана жардамчы этиш катары колдонулган) этиш сөз жок деп каралат, бирок *- башта-, –бүт-* этиш сөзү өзүнүн баштапкы маанисин жоготуп көп учурда татаал этиш сөздөрдүн курамында кездешип, жардамчы этиш катары колдонулуп келет. Мисалы: *Берилген тапшырмаларды жасап бүттүм. Ал өз сөзүн айтып бүттү.* Айрым эркин этиштер жардамчы этиш кызматында да колдонулуп жана түрдүү кошумча маанилерди билдирүү үчүн колдонула берет.

Салыштырылып жаткан эки тилдин экөөнүн тең лексикасында активдүү жардамчы этиш болуп келе жаткан жардамчы этиштер арбын. Мисалы: *бер-бермоқ, ал-олмоқ, тур-турмоқ, отур-утирмоқ, кал-қилмоқ, кел-келмоқ.* Мисалы: *Илбирстердин аңчылыкка чыгуу убактысы көбүнчө чак түшкө туура келчү (Ч.А.). Ошентсе да ал өзүнүн ар бир дем алуусун угуп жатты (Ч.А.). Эми былк этпей күтүп калды (Ч.А.). Дилор тунроқ йўлдан настга қараб чопиб кетди (У.Х.). Синглисини узатганидан кейин у қандайдир ййчан, одамови бўлиб қолди (У.Х.). Аяси дадасининг қалин ёқали катта оғир пальтосини кийиб олибди (Т.М.). Йўл яримлаганда орқадан тўртталаси қувиб келди (Т.М.).*

Кээ бир жардамчы этиштер кыргыз тилинде активдүү болгону менен өзбек тилинде өз активдүүлүгүн жоготуп койгон же тескерисинче. Мисалы: *жат-* жардамчы этиш сөзү кыргыз тилинде өтө активдүү колдонулса, өзбек тилинде *жат-* жардамчы этиши негизги этишке биригиккен абалда кездешет. Мисалы: *бара жатат-борияпти, сүйлөп жатат-гапирияпти, ойноп жатам-уйнаяман, келе жатат-келаяпти ж.б.*

Тигине дагы келип жатышат (Ч.А.). Ошондой эмнени айтып жатат? Ким жооп бербей атат? Божомолдоп жатабы?

Ўқишлар яхиши кетяптими? Ҳеч ким сени бошлаб келаетгани йўқ, ўзинг келяпсан (У.Х.).

Түркий тилдердин катарына кирген кыргыз жана өзбек тилдери тектеш тилдер катары келгени менен тилчи-түркологдордун классификациясында эки башка топко киргизилет. Түрк тилдеринин грамматикасы орус тилинин грамматикасынын негизинде түзүлүп, түптөлсө да ич ара тыбыштык өзгөчөлүктөрү арбын кездешет.

Жыйынтыктар:

1. Эки тилдин грамматикасындагы жалпылыктар менен айырмачылыктарды салыштырып изилдөө келечектин талабы болуп калууда;

2. Кыргыз тилинин грамматика курсун өзбек тилдүү студенттерге өтүүдө окуу-усулдук колдонмолорду, кыргыз-өзбек тилдеринин сөздүгүн жана аталган маселелерди эске алуу менен жаңыдан жумушчу программаларды түзүп чыгуу зарылдыгы келип чыгууда.

Колдонулган адабияттар:

1. **Кудайбергенов, С.** Кыргыз тилиндеги этиштин жасалышы [Текст] / С. Кудайбергенов.- Бишкек: Мектеп. – 1979. С.5-7.
2. **Сапаев, К.** Хозирги узбек тили. Морфемика суз ясаши ва морфология [Текст] / К.Сапаев.- С.151-188.
3. **Кудайбергенов, С.** Кыргыз адабий тилинин грамматикасы 1980 [Текст] / [С.Кудайбергенов, А.Турсунов, Ж.Сыдыков]. - Бишкек: Илим, 1980 – С. 198 - 200.
4. **Абдувалиев, И.** Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] / И.Абдувалиев.- Бишкек, 2008. – 284-с.
5. **Давлетов, С.** Азыркы кыргыз тили: морфология [Текст] / С.Давлетов, С.Кудайбергенов.- Фрунзе, 1980.- С.140-152.
6. **Абдулдаев, Э.** Кыргыз тили [Текст] / Э. Абдуллаев, С.Давлетов. - Фрунзе, 1986. С. 176 - 178.

УДК 81.243

Ботобаева А. И.

аспирант Кыргызско-Узбекского университета

АФОРИЗМЫ С КОНЦЕПТОМ "СЧАСТЬЕ-НЕСЧАСТЬЕ" В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Данная статья посвящена особенностям репрезентации концепта в афористическом дискурсе. В качестве центрального объекта исследования выступает двухкомпонентный концепт «счастье»/«несчастье». Утверждается, что данный концепт получил многообразное отражение в русскоязычных и англоязычных афоризмах. Представлен детальный анализ составляющих теоретического аспекта главного тематического вектора, отображает основные методологические подходы к рассмотрению проблематики концепта как лингвокультурного явления. Учитывая то, что концепт представляет собой языковую картину мира, исследователем отмечаются основные свойства концепта, одним из которых является полисемантическая концепта, подразумевающая под собой наличие стилистических маркеров.

Ключевые слова: счастье, концепт, афоризм, семантическое значение, когнитивная лингвистика, картина мира.

АНГЛИС ЖАНА ОРУС ТИЛДЕРИНДЕГИ "БАКТЫЛУУЛУК-БАКТЫСЫЗДЫК" КОНЦЕПТИ КАТЫШКАН УЧКУЛ ОЙЛОР

Аталган макала “ бактылуулук- бактысыздык” концептин өзгөчөлүктөрү учкул ойлордо кандайча чагылдырылганына арналган. Изилдөөнүн башкы объектиси катары эки компоненттүү бактылуулук-бактысыздык концепти каралган. Аталган концептти орус жана англис тилдериндеги учкул ойлордо көп кырдуу чагылдырылганын баса белгилейт. Бактылуулук концептин теориялык өнүттө кароо менен автор үчүн тандалган теманы өтө терендеп изилдөөгө туура келгенин да белгилеп өтөт. Изилдөөнүн жүрүшүндө автор башкы тематикалык багыттагы теориялык аспектинине анализ берет, концептин негизги методологиялык мамиледеги көйгөйүн тилдик маданий кубулуш катары чагылдырат. Аталган концепт лингвистикалык дүйнө сүрөтүн көрсөтүү менен, стилистикалык белгилөөнүн бар экенин эске алуу менен анын негизги касиети болуп көп маанилүүлүк экенин изилдөөчү тарабынан баса белгиленген.

Негизги сөздөр: бактылуулук, концепт, учкул ой, семантикалык маани, когнитивдүү лингвистика, дүйнөсүрөтү.

APHORISMS REPRESENTING CONCEPT “HAPPINESS-UNHAPPINESS” IN RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES

The article is devoted to the peculiarities of representation of the concept in the aphorism discourse. As the central object of this scientific work, the concept “happiness-unhappiness” has special significance. By performing this research, the author implements the detailed analysis of the components of theoretical aspects of the main thematic vector and displays the methodological approaches to the research of relevance of the concept as a linguacultural thing. Considering the fact that a concept depicts the linguistic picture of the world, the researcher states such main characteristics of a concept as the multisemanticity of a concept, which implies the presence of stylistic markers.

Key words: *happiness, concept, aphorism, semantic meaning, cognitive linguistics, picture of the world.*

Концепт «счастье» на сегодняшний день представляет интерес для многих исследователей в области лингвистики и культурологии. Это дает основание говорить о том, что сам по себе концепт является достаточно изученным феноменом. Данное утверждение проистекает из наличия широкого ряда научных исследований, посвященных изучению и анализу различных аспектов концепта как лингвокультурного явления. Среди авторов таких работ особенно важно выделить такие фамилии как Н.Б. Подвигина, З.Р. Ахметзадина, О.И. Лыткина, Г.Ф. Мухаметзянова, Г.И. Васильева, Е.И. Пинженина и др. Примечательно, что выступающий в качестве основного объекта данного исследования концепт «счастье» также является достаточно изученным элементом в рамках английского и русского языкознания по отдельности. Научная новизна же данной работы состоит в проведении сравнительно-сопоставительного анализа особенностей функционирования концепта «счастья» как лингвокультурной единицы в контексте системы русского и английского языков. Стоит также отметить, что в качестве материальной базы данной статьи с помощью применения метода сплошной выборки были отобраны афористические выражения на английском и русском языках.

Вышеупомянутая изученность концепта обуславливается, прежде всего, особенностями его функционирования. Он обуславливает тесную взаимосвязь деноминирующего то или иное событие или явление лексического элемента с его культурологической основой [18]. Являясь основной «ячейкой культуры», «единицы мышления», концепт подразумевает под собой синтез лингвистического и культурного, а именно вербализацию культуронима [17, 46с.; 18, 73с.; 14]. Однако, на наш взгляд, необходимо понимать, что под концептом следует подразумевать синергетическое взаимодействие слова и той или иной культурной реалии, а не факт называния исходной таковой. Нельзя не упомянуть тот факт, что в некоторых исследованиях концептом именуется содержательная единица «картины мира», «культурно-тематическое поле», что представляет собой главную роль изучаемого в данной работе явления [13, 225с.; 8, 5с.; 16]. Тезаурусный метод, примененный при изучении термина «концепт», показал, что одним из множественных его значений выступает «мифологема», что в значительной степени акцентирует фундаментальное значение концепта в рамках картины мира, в том числе и языковой [1].

Стоит отметить тот факт, что наиболее важной, считающейся ключевой в данном исследовании функции концепта выступает образование «концептуальной системы» в рамках человеческого мышления [18, 73с.]. Так, совокупность концептов способствует формированию культурологического базиса, точнее, его рефлексорного отображения в рамках лингвистической системы того или иного языка. С учетом этого условия, важно указать на то,

что концепт, равно как его роль, «многоуровневую структуру» и степень репрезентации в языковой системе, изучает именно когнитивная лингвистика [15, 69с.; 20].

Как и любая научная отрасль, когнитивная лингвистика имеет ряд своих разделов. Подобное разделение обуславливается полиморфным назначением рассматриваемого нами вида лингвистики, который, в отличие от традиционной формальной логики, охватывает более широкий спектр векторов науки, тем самым не представляя язык как самоцель. Кроме того, для детального и полного рассмотрения того или иного концепта важно помнить о том, что, сам по себе, концепт является «значительно шире языкового значения» [27, 227с.]. Отметим, что для изучения репрезентативности концепта «счастья» в афористических выражения английского и русского языков нам необходимо обратиться к такому разделу когнитивной лингвистики как когнитивная семантика, которая, в свою очередь, в качестве основной научной директивы ставит лексическую семантику [11]. Выбор данного ответвления когнитивной лингвистики объясняется тем, что именно посредством лексико-семантического подхода представляется возможным осуществление исследования того или иного концепта, в данном случае концепта счастья, и его репрезентативности.

Основное преимущество когнитивной лингвистики в том, что она позволяет рассматривать языковые явления в качестве определенного инструментария для познания имплицитных лингвистических структур. Стоит также отметить и то, что, в отличие от доминировавшей прежде формальной лингвистики, когнитивная лингвистика отображает собой принцип конвергентности, взаимодействия познавательной сущности и лингвистики. Другими словами, когнитивная лингвистика есть суть отражение познаваемого с лингвистической точки зрения, корреляция человеческого сознания с языком, а также языковая роль в рамках познавательного процесса.

Такое явление как концепт и его репрезентативность зависит от достаточно многих факторов. Но ключевым из таковых нами выбран именно лексико-семантический вектор, который, как уже было указано выше, является производным от когнитивной семантики. Что касается концепта счастья, то здесь важно отметить особенность его репрезентации в лингвистической системе. Изначально важно обратить внимание на то, что концепт в целом характеризуется «полиструктурностью», благодаря которой концепт может отражаться в различных форматных вариациях: «в виде фрейма или сценария, картинка, схемы, пропозиции, гештальта или понятия» [21, 50с.]. Однако важно также обратить внимание на то, что концепт «счастье» характеризуется также такой особенностью как «стилистические маркеры» [10, 189с.]. Данная особенность концепта как лингвокультурологического явления освещает один из его проблемных аспектов. Полиморфность концепта не подразумевает под собой различные векторы отображения культурных реалий, однако, несмотря на это, способен отображаться посредством различных, а, что немаловажно, не только одного вербализационного инструмента. Речь идет о том, что тот или иной концепт, обладая стилистическими маркировками, приобретает особенность репрезентации с помощью иных лексических элементов, так или иначе, связанных с исходным деноминантом. Так, например, концепт «война» может репрезентироваться при помощи таких лексических вариациями, как «солдат, герой, верность, память, честь, Родина, победа» и т.д. [21, 50с.]. В ситуации с концептом «счастье», который является «одним из ключевых концептов» в русскоязычной культуре, ситуация несколько усложняется [16, 50с.; 22]. Это обуславливается тем, что, есл и в случае с концептом «война» может подразумеваться альтерация тематического вектора,

закрывающаяся в положительной или же отрицательной репрезентативной эмоциональной директиве, то концепт «счастье» подобным свойством не обладает. Альтернатива концепту «счастья» будет его субантонимический элемент «несчастье», а это, в свою очередь, представляет собой иной концепт.

Крайне важно для проведения данного исследования обозначить, что рассматриваемый нами ключевой концепт «счастье» (happiness) также обладает стилистическими маркировками, что в русскоязычной системе позволяет репрезентировать его не только с помощью производных от него качественных денотатов «счастливый/счастливая» и «счастливо», но и посредством таких лексических элементов как «радость, удовольствие, блаженство, наслаждение», а также «везение», «улыбка», «сияние», «удача», не говоря уже о таких понятиях как «судьба», «благополучие» [9, 269с.; 23, 143-144с.; 24, 87с.; 26]. Некоторые исследователи добавляют в общий ряд стилистических маркеров концепта «счастье» такие элементы как «любовь» и «страсть», однако, на наш взгляд, такая интеграция не является сравнительно объективной и, следовательно, корректной [19, 21с.]. Данное утверждение аргументируется тем, что вышеупомянутые лексические элементы являют собой отдельно существующие от рассматриваемого нами концепты с характерными для них особыми стилистическими маркерами.

Касательно отображения концепта «счастье» (happiness) некоторые исследователи отмечают такие стилистические маркировки, как «blissfulness», «pleasure», «contentment», «satisfaction», «cheerfulness», «gratification», «delightfulness», «enjoyment», так и производные от вышеперечисленных [24, 88с.; 28].

В отношении концепта «несчастье» в русскоязычной и англоязычной системах действуют абсолютно тебе же закономерности в его репрезентации, что и с концептом «счастье», а именно выделение стилистических маркеров антонимического исходному концепту значения. При этом важно разграничивать стилистические маркировки рассматриваемого концепта от смежных с ним иных концептуальных единиц.

Теперь, когда нами были рассмотрены основные теоретические положения и тенденции в изучении концепта как лингвокультурного явления, необходимо рассмотреть репрезентацию концептов «счастье»/«несчастье» на примере афористических выражений в английском и русском языках. Рассмотрим сначала изучение англоязычной части афоризмов.

В ходе исследования нами было выявлено 30 афористических выражений, содержащих исходный двухкомпонентный концепт в различных его проявлениях. Наряду с общим количеством таковых нами было обнаружено 26 афоризмов, содержащих в себе составляющие концепта «счастья», и всего 4 случая с отображением концепта «несчастье». Достаточно важно обозначить, что подобное распределение обусловлено малым количеством афористических выражений в рамках англоязычной лексической системы. Рассмотрим ниже некоторые из примеров, однако прежде важно указать на то, что общее их количество было сформировано как конкретными лексическими единицами «happiness» и производными от него «happy, happily», так и «joy» и «glad»:

- «Supreme **happiness** will be the greatest cause of misery, and the perfection of wisdom the occasion of folly» [2];
- «**Happy** will they be who lend ear to the words of the Dead» [6];
- «No man is **happy** who does not think himself so» [4];
- «A lifetime of **happiness!** No man alive could bear it» [6];

- «While the fates permit, live **happily**; life speeds on with hurried step, and with winged days the wheel of the headlong year is turned» [4].

Здесь важно обозначить то, что использование стилистических маркировок концепта «happiness», подразумевающее под собой использование синонимичных с ним элементов, в обнаруженных нами афоризмах встречается преимущественно в контексте противопоставлении несчастью как таковому. Таким образом, нами был обнаружен синтез двух концептов, где один является деноминантом второго. Например:

- «**Grief** can take care of itself, but to get the full value of a **joy** you must have somebody to divide it with» [4];
- «The deeper **sorrow** carves into your being the more **joy** you can contain» [4];
- «One can endure **sorrow** alone, but it takes two to be **glad**» [2].

Однако также были выявлены те варианты, в которых отсутствует противопоставление двух концептов при использовании аналогичных стилистических маркеров:

- «Even his griefs are a **joy** long after to one that remembers all that he wrought and endured» [6];
- «**Joys** divided are increased» [2].

Что касается концепта несчастья в англоязычной лингвокультурной сфере, то здесь необходимо отметить выявленные нами примеры в виде полного перечня, общее количество которых составило 4 случая. Примечательно то, что каждый из них содержит употребление различных стилистических вариантов исходного концепта «unhappiness»:

- «I have known **sorrow** and learned to aid the wretched» [4];
- «It is difficult to make a man **miserable** while he feels worthy of himself and claims kindred to the great God who made him» [2];
- «**Misfortunes** never come singly» [2];
- «How much have cost us **evils** that never happened» [4]!

Проводя промежуточный итог, на основании представленных выше и выявленных в ходе вычитки афоризмов данных можно составить количественное соотношение употреблений тех или иных лексических элементов при репрезентации концепта «счастье/несчастье» в английском языке. В расположенной ниже таблице необходимо представить способ отображения того или иного концепта в виде прямой репрезентации, подразумевающей под собой проявление концепта в виде одноименных лексических элементов и производных от них, и косвенной репрезентации, представляющую собой использование стилистических маркеров.

Таблица 1

№ п/п	Концепт/способ передачи	Количество употреблений	Процентное соотношение
1	СЧАСТЬЕ	21	70%
	а) прямая репрезентация		
	б) косвенная репрезентация	5	17%
2	НЕСЧАСТЬЕ (косвенная репрезентация)	4	13%

Теперь целесообразно перейти к рассмотрению основного двухкомпонентного концепта на примере афоризмов в русской языковой картине мира. Для проведения достоверного и объективного анализа нами было отобрано аналогичное количество афористических

выражений, что и при изучении англоязычных репрезентаций, составляющее 30 употреблений. Однако в данном случае разделение между афоризмами, отображающими концепт «счастье» и концепт «несчастье», было произведено в равном количестве (по 15 афористических выражений), чему способствовало наличие материала как такового. Так из выявленных нами 15 случаев отображения концепта «счастье» в русскоязычной системе было обнаружено 14 употреблений прямой репрезентации, подразумевающей наличие таких деноминантов как «счастье» и производное от него «счастливый (ая) ». Например:

- «Мы бываем **счастливы**, только чувствуя, что нас уважают» [3];
- «Глупец ищет **счастья** вдали; мудрый растит его рядом с собой» [7];
- «Если хочешь быть **счастливым**, будь им» [5];
- «**Счастье**, как здоровье: когда оно налицо, его не замечаешь» [7].

Стоит также отметить 2 случая, в которых была использована косвенная репрезентация в виде лексемы «радость» и производной от него глагольной формы «радоваться»:

- «**Счастье** безмерно – его невозможно измерить, иначе это не счастье, а радость» [8];
- «Ты можешь плакаться, что роза имеет шипы, или **радоваться** из-за того, что шипы имеют розу» [5].

Относительно отображения концепта «несчастье» в русскоязычных афоризмах можно сказать, что при их анализе был обнаружен факт противопоставления двух концептов друг другу в рамках одного и того же афоризма. Представим это на примере:

- «Высшим выражением **счастья** или **несчастья** является чаще всего безмолвие» [3];
- «Между **счастьем** и **несчастьем** лежит пропасть. В ней-то мы и живем» [8];
- «Великое **несчастье** — быть **счастливым** в прошлом» [5];
- «Как мало надо человеку, чтобы почувствовать себя **счастливым**, и как много, чтобы не чувствовать себя **несчастливым**» [7]!

Таким образом, подводя итог, можно представить рассмотренные нами случаи в виде таблицы с количественными данными:

Таблица 2

№ п/п	Концепт / способ передачи	Количество употреблений	Процентное соотношение
1	СЧАСТЬЕ	13	44%
	а) прямая репрезентация		
	б) косвенная репрезентация	2	7%
2	НЕСЧАСТЬЕ	10	34%
	а) прямая репрезентация		
	б) косвенная репрезентация	5	15%

Из представленных выше примеров становится очевидным использование прямой репрезентации в рамках обоих концептов. Но нами также были обнаружены афористические выражения, в которых передача концепта «несчастье» осуществляется благодаря косвенной репрезентации, а именно с помощью таких единиц как «горе» «неприятность», «боль», «равнодушие», «страдание» и произвольная от него форма глагола:

- «Когда у тебя большое **горе**, мелких **неприятностей** уже не замечаешь» [8];
- «Мой мир — это маленький островок **боли**, плавающий в океане **равнодушия**» [3];

- «Мужественный человек **страдает**, не жалуясь; человек слабый жалуется, не страдая» [5];
- «**Страдание** своей целью имеет уберечь человека от апатии, от духовного окоченения» [3].

Выводы:

1. В изучение рассматриваемых нами в данной работе концептов «счастье»/«несчастье» подразумевает под собой сравнительно-сопоставительный анализ афористических выражений русского и английского языков;
2. На основании проведенной работы представляется возможным сказать, что вышеназванные концепты отображаются в лингвокультурологической сфере на примере афоризмов посредством двух видов репрезентаций: прямой, представляющей концепт одноименным деноминантом и производными от него форм, и косвенной, которая отображает концепт с помощью стилистических маркировок исходных лексических единиц;
3. Таким образом, анализ отобранных в равном количестве афоризмов показал, что как в англоязычной, так и в русскоязычной системе превалирует прямая репрезентация;
4. Однако важно отметить и тот факт, что косвенная репрезентация наиболее точно проявляет себя в русскоязычных примерах, что, в свою очередь, может быть объяснено недостаточным количеством англоязычного материала по концепту «несчастье»;
5. В качестве важного аспекта проделанной работы также выступает тот факт, что как в англоязычных, так и в русскоязычных примерах на одинаковом уровне функционирует способ репрезентации обоих концептов благодаря противопоставлению обоих друг другу, где один концепт детерминирует наличие другого.

Список литературы:

1. **Арутюнова, Н.Д.** Язык и мир человека [Текст] / Н.Д. Арутюнова // Языки русской культуры. – М.: 1999. – 896 с.
2. Афоризмы на английском языке // EngBlog. - Режим доступа: <https://engblog.ru/sententious-sayings> (дата обращения: 07.06.2019).
3. Афоризмы о счастье // LifeEyes. - Режим доступа: <http://lifeyes.info/interesting/thoughts/> (дата обращения: 06.06.2019).
4. Афоризмы про счастье на английском языке // YesCenter. - Режим доступа: <https://www.yescenter.ru/informaciya/baza-znaniy/anglijskij-yazyk/aforizmy/schaste/> (дата обращения: 07.06.2019).
5. Афоризмы, цитаты о несчастье и неприятностях // RespectMe. - Режим доступа: <https://www.respectme.ru/aphorism/bad> (дата обращения: 06.06.2019).
6. Афоризмы: happiness // GS. - Режим доступа: <https://eng.goodspot.ru/themes/88> (дата обращения: 07.06.2019).
7. Афоризмы: счастье // SkyNet. - Режим доступа: http://skynight.ru/aphorism_happiness_8.html (дата обращения: 06.06.2019).
8. **Ахметзадина, З.Р.** Лингвокультурологический аспект реализации концепта "романтика" в английских и русских художественных текстах: на материале литературы XIX-XXI веков [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01/ З.Р.Ахмедзадина. - Казань, 2009. - 26 с.
9. **Багдасарова, Е.М.** Приядерная зона концепта «счастье» в русском и английском языках (на материале романа А. Платонова «Джан» и его англоязычной версии) [Текст] / Е.М.Багдасарова // Вестник Брянского государственного университета/ - 2013. - №2. - С. 269-271.

10. **Бакирова, Г.А.** Вербализация смыслов концепта «счастье» в благопожеланиях на татарском и английском языках [Текст] / Г.А.Бакирова // Вестник Чувашского университета. - 2010. - №4. - С. 188-192.
11. **Беседина, Н.А.** Методологические аспекты современных когнитивных исследований в лингвистике [Текст] / Н.А.Беседина // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право. - 2010. - №20 (91). - С. 31-37.
12. Высказывания, афоризмы и цитаты о счастье // *Wisdoms*. - Режим доступа: http://www.wisdoms.one/tsitati_pro_radost.html (дата обращения: 06.06.2019).
13. **Гончарова, Н.Н.** Концепт - основная единица языковых картин мира [Текст] / Н.Н.Гончарова // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. - 2013. - С. 225-234.
14. **Лакофф, Дж.** Когнитивное моделирование. Язык и интеллект [Текст] / Дж.Лакофф. – М.,1995. – С. 143-184.
15. **Лыткина, О.И.** К вопросу о типологии концептов в современной лингвистике [Текст] / О.И.Лыткина // *Rhema*. - Рема. - 2010. - С. 68-75.
16. **Мальчакитова, Н.Ю.** Концепт счастье в языковой картине мира эвенков и русских [Текст] / Н.Ю.Мальчакитова // Вестник Бурятского государственного университета. Педагогика. Филология. Философия. - 2011. - №10. - С. 50-53.
17. **Маслова, В.А.** Введение в когнитивную лингвистику: учеб. Пособие [Текст] / В.А. Маслова. – М.: Наука, 2007. – С. 46-47.
18. **Мухаметзянова, Г.Ф.** Термин «концепт» в современной лингвистике [Текст] / Г.Ф. Мухаметзянова // Вестник Чувашского университета. - 2009. - С. 73-74.
19. **Пинженина, Е.И.** Концепт "счастье" в понимании героев романа И.А. Гончарова "Обломов" [Текст] / Е.И.Пинженина // Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева. - 2009. - С. 21-26.
20. **Подвигина, Н.Б.** Понятие концепта и концептосферы / [Текст] / Н.Б. Подвигина // Актуальные вопросы современной филологии и журналистики. - 2007. - С. 97-105.
21. **Потапчук, М.А.** Концепт "война" в русском языке и культуре [Текст] / М.А. Потапчук // Челябинский гуманитарий. - 2011. - №4 (17). - С. 48-51.
22. **Прохорова, О.Н.** Проблема выражения концепта "счастье" в различных языках [Текст] / О.Н. Прохорова, И.В. Чекулай // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Лингвистика. - 2006. - №8. - С. 29-36.
23. **Рябова, И.Ю.** Концепт "счастье" в сопоставительном межъязыковом аспекте (на примере романа Л.Н. Толстого "Анна Каренина" и четырех англоязычных интерпретаций) [Текст] / И.Ю. Рябова // Филология и человек. - 2017. - №4. - С. 140-147.
24. **Унарокова, Г.Ш.** Лексико-семантическая организация концепта «счастье/happiness» в русском и английском языках [Текст] / Г.Ш. Унарокова // Вестник Адыгейского государственного университета. - 2014. - №2 (140). - С. 86-90.
25. Цитаты про несчастье, высказывания, афоризмы. // *Aforisma*. - Режим доступа: <http://aforisma.ru/citaty-o-neschaste/> (дата обращения: 07.06.2019).
26. **Черкашина, Е.А.** Концепт "счастье" в русском языке [Текст] / Е.А. Черкашина // Вестник Таганрогского института имени А.П. Чехова. - 2016. - С. 38-43.
27. **Шафигуллина, И.И.** Репрезентация концепта страх в современной лингвокультуре [Текст] / И.И. Шафигуллина // Вестник Казанского технологического университета. - 2012. - С. 227-229.
28. Fergusson R. *The Penguin dictionary of English Synonyms and Antonyms*. – London: Routledge, 1992. – 448 p.

УДК: 82.(161.1)

Сатыбалдиев М.М.

преподаватель Ошского гуманитарно-педагогического института

ИДЕИ ГРАЖДАНСТВЕННОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ А.С.ПУШКИНА И ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЕЕ В КЫРГЫЗСКОЙ ШКОЛЕ

В статье исследованы актуальные вопросы изучения творчества Александра Сергеевича Пушкина в 8 классе кыргызской школы. Предметом исследования является литературное творчество А.С.Пушкина. Целью исследования является выявление роли творчества А.С.Пушкина в 8 классе кыргызской школы. Используются методы сравнения, сопоставления, анализа. Полученные результаты могут быть использованы в учебном процессе, в воспитательной работе вуза и школе.

Ключевые слова: творчество, нравственность, гуманизм, литература, гражданская лирика, совесть, подвиг, долг, Отечество, человек, патриотизм, труд, преданность.

А.С.ПУШКИНДИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ АТУУЛДУК ИДЕЯЛАРЫ ЖАНА АНЫ КЫРГЫЗ МЕКТЕПТЕРИНДЕ ОКУТУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

Макалада орус адабиятынын көрүнүктүү акыны А.С.Пушкиндин чыгармаларындагы атуулдук идеялары жана аны кыргыз мектеринде окутуунун маселелери изилденди. Бүгүнкү илимий техникалык прогресстин өсүп-өнүгүү мезгилинде, А.С.Пушкиндин чыгармаларындагы атуулдук идеялары жана аны кыргыз мектеринде окутуунун маселелери анализденди. Изилдөөдө А.С.Пушкиндин чыгармаларындагы атуулдук идеялары жана аны кыргыз мектептеринде окутуунун маселелери методикалык жактан иликтөөгө алынды. Теманын илим жана практика үчүн манилүүлүгү автор көтөргөн маселелердин бүгүнкү окутуу жана тарбиялоо жаатында маанилүү экендигин белгилейт.

Негизги сөздөр: чыгармачылык, адеп-ахлак, гуманизм, адабият, жарандык лирика, абийир, эрдик, кырыз, Ата-Мекен, адам, патриоттуулук, эмгек, берилгендик.

THE IDEAS OF CITIZENSHIP IN THE WORK OF K. A. S. PUSHKIN AND THE ISSUES OF ITS PRESENTATION IN THE KYRGYZ SCHOOL

This article explores current issues of studying the work of Alexander Sergeyevich Pushkin in the 8th grade of a Kyrgyz school. The subject of research is the literary work of A.S. Pushkin. The purpose of the research is to identify the role of A.S. Pushkin's creativity in the 8th grade of the Kyrgyz school. Used methods of comparison, juxtaposition, analysis. The results can be used in the educational process, in the educational work of the university and school.

Key words: creativity, morality, humanism, literature, civic lyrics, conscience, feat, duty, Fatherland, man, patriotism, labor, devotion.

Изучение творчества Александра Сергеевича Пушкина-яркая и незабываемая страница школьных лет. Как сделать уроки по творчеству великого поэта интересными и полезными, незабываемыми и глубокими?

Нам представляется, что изучать творчество великого русского поэта на уроках литературы в кыргызской школе чрезвычайно ответственно. Это определяется высочайшей ролью поэта в русской и мировой культуре.

Разумеется, в силу своего огромного значения в русской и мировой литературе, творчество А.С. Пушкина отражено в многочисленных литературоведческих трудах и монографиях, статьях и публицистике. Нужно сказать, что за полутора века сложилась достаточно богатая методическая литература по изучению творчества поэта. Особенно это касается российских методистов.

Не отстают в подготовке методических материалов и отечественные методисты Л.А.Шейман, Г.У. Соронкулов., А.П. Селиверстова [1].

Таким образом, сложилась стабильная литературо-дидактика в области изучения шедевров пушкинского гения. В тоже время, в последние годы методика как наука пополнилась новыми педагогическими и образовательными технологиями, способствующих более эффективному обучению школьных предметов. Сегодня появился специальный термин - инновационные технологии, который включает в себя широкий спектр интерактивных приемов и методов на основе технологий Критического мышления, информационных технологий, технологий проблемного обучения, игровых технологий, вузовских технологий и т.д. Методика преподавания литературы также в последние десятилетия осваивает многие инновационные подходы в обучении. Их актуальность приводит и нас к более активному усвоению и использованию их на практике для формирования наших собственных профессионально-методических компетенций [2].

В связи с этим, мы видим актуальность нашей темы научной работы в исследовании возможностей сочетания, комбинирования подходов традиционной методики с элементами и подходами современных инновационных технологий обучения, связанной с гражданской лирикой А.С. Пушкина в 8 классе кыргызской школы.

Объектом приложения наших методических поисков мы выбрали программные произведения великого поэта и писателя А.С. Пушкина, которые изучаются в 8 классе кыргызской школы. Учебная программа по литературе для восьмого класса кыргызской школы отводит 26 часов на изучение творчества А.С. Пушкина. Оно предваряется уроками по изучению жизни и творчества поэта, которое должно занимать 1 час. Далее следует 5 часов на изучение лирики А.С. Пушкина: «Узник», «В Сибирь», «Мой первый друг, мой друг бесценный». «И.И. Пущину». Остальные 20 часов программа предлагает потратить на изучение прозы А.С. Пушкина, и в частности, повести «Дубровский».

Свет выступил не на стороне Пушкина. Дантес не переменял отношения к его жене. 25 января Пушкин получил новое анонимное письмо, оскорблявшее его жену, в тот же день, он написал гневное и резкое письмо Геккерну с явным намерением оскорбить посланника и его сына, в ответ Дантес вызвал Пушкина на дуэль [3].

Дуэль состоялась 27 января 1837 году в нескольких верстах от Петербурга. Секундантом Пушкина был его лицейский товарищ Данзас. Дантес выстрелил первым, Пушкин упал, но нашёл в себе силы сделать ответный выстрел, достигший цели. Поэт воскликнул: «Браво!», однако Дантес был лишь легко ранен [4].

Истекающего кровью Пушкина положили в карету. Рана оказалась смертельной. Доктора не скрывали от него трагического исхода. 28 января Пушкин простился с женой, детьми, близкими друзьями. В предсмертный час он просил простить своего секунданта. Его последние слова были: «Кончена жизнь». 29 января 1837 года в 2 часа 45 минут по полудню Пушкина не стало.

В Святогорском монастыре 6 февраля 1837 года рядом с могилами деда, бабки и матери Пушкина похоронил. Произведения: «Осень» (1833), «Медный всадник» (1833), «Вновь я посетил.» (1835), «Япамятник себе воздвиг нерукотворный.» (1836) и др.

Лирика Александра Сергеевича Пушкина — это не только стихи о любви. Это стихи и о дружбе, о предназначении поэта и поэзии, а также гражданская лирика [5].

Под литературоведческим термином «гражданская лирика» мы понимаем поэзию, идейно и тематически связанную с проблемами социально-политической борьбы с царским деспотизмом, самовластьем, притеснением. Вся свободолюбивая лирика поэта была гражданской.

Примерами гражданской лирики являются ода «Вольность», «Свободы сеятель пустынный», «Во глубине сибирских руд». Самое первое произведение на эту тему — ода «Вольность». Ее Пушкин написал в 18 лет. Первая же строка говорит нам, о чем будут эти стихи: Хочу воспеть свободу миру, На тронах поразить порок.

Уже в юности Пушкин чувствовал, что его произведения будут восславлять свободу, борьбу за нее, потому что был воспитан на произведениях таких вольнодумных авторов, как

Мольер, Бомарше и Вольтер. Особое влияние на его становление как поэта-вольнодумца оказали Н.М. Карамзин — дядя Александра Сергеевича, учителя В.А. Жуковский, Г.Р. Державин. Его молодость проходит бурно: романы, дуэли, пишутся резкие стихи, остроты и эпиграммы. Его дружба с Чаадаевым, Н.И. Тургеневым, который является противником крепостничества, также оказывают влияние на творчество А.С. Пушкина [6].

Многие вольнодумные стихи Пушкина адресованы друзьям, единомышленникам. Таким является стихотворение «К Чаадаеву». В строках, лишенных всякой иносказательности, поэт призывает друга отдать свои силы освобождению народа.

Пока свободою горим,
Пока сердца для чести живы,
Мой друг, отчизне посвятим
Души прекрасные порывы!

Столь же недвусмысленный призыв к восстанию содержится и в знаменитой оде Пушкина «Вольность». Главная мысль оды в том, что вольность возможна и в монархическом государстве, если монарх и народ строго следуют законам, в том числе и моральным. Пушкин призывает к этому, но вместе с тем звучит предупреждение тиранам:

Тираны мира! трепещите!

Поэтические проклятия в их адрес занимают целую строфу.

Самовластительный злодей!
Тебя, твой трон я ненавижу
Твою гибель, смерть детей.
С жестокой радостью вижу.
Читают на твоём челе
Печать проклятия народы.
Ты ужас мира, стыд природы,
Упрек ты богу на земле.

Царь рассвирепел, прочитав эти строки. Пушкина надо сослать в Сибирь, -заявил он. - Он бунтовщик хуже Пугачева [4].

На зловещем контрасте безмятежной природы и ужасов крепостничества строится «Деревня». Стихотворение условно можно разделить на две части. Первая часть - это приют склоной стороны, где все полно счастья и забвенья. Казалось бы, по тону первой части ничто не предвещало взрыва негодования. Даже подбор оттенков говорит нам о радужных картинах сельской природы: душистые скирды, светлые лучи, лазурные равнины. Иначе, везде следы довольства и труда. Но вторая часть стихотворения несет антикрепостническую направленность, Именно здесь, в деревне, Пушкин видит зловещую причину всех бедствий - крепостное право, рабство тощее, барство дикое. Заканчивается стихотворение риторическим вопросом:

Увижу ль, о друзья! народ не угнетенный
И рабство, падшее по манию царя,
И над отечеством свободы посвященной
Взойдет ли, наконец, прекрасная заря?

Но царь не внял призывам поэта. Пушкина ожидала ссылка. Правда, благодаря Жуковскому, северную ссылку заменили южной. Во время восстания декабристов Пушкин жил в Михайловском. Здесь его застала весть о жестокой расправе над ними. Он пишет замечательное стихотворение «В Сибирь», которое передает декабристам через Екатерину Трубецкую.

Он посылает друзьям слова утешения:
Не пропадет ваш скорбный труд
И дум высокое стремленье.

Пушкин глубоко верит, что стремление бороться за свободу обязательно принесет свои плоды:

Товарищ, верь: взойдет она,
Звезда пленительного счастья,
Россия вспрянет ото сна,
И на обломках самовластья
Напишут наши имена!

Пушкин был не только единомышленником декабристов. его стихи воодушевляли их. Каждое и новое произведение было событием, переписывалось из рук в руки. Об этом говорится в стихотворении «Арион» :

....А я - бесконечной веры полн,
Пловцам я пел...

Певец оказывается единственным, кто уиелел после грозы. Но он остается верен своим убеждениям: я гимны прежние пою.

Быть с друзьями в беде - священный долг каждого человека. Высокие чувства любви и дружбы неизменно сопутствуют Пушкину, не дают ему впасть в отчаянье. Любовь для Пушкина - высочайшее напряжение всех душевных сил. Как бы ни был человек подавлен и разочарован, какой бы мрачной ни казалась ему действительность, приходит любовь - и мир озаряется новым светом.

Влияние взглядов Тургенева сказывается в стихотворении «Деревня»:

Здесь барство дикое. без чувства, без закона,
Присвоило себе насильственной лозой
И труд, и собственность, и время земледельца,
Склонясь на чуждый плуг, покорствуя бичам,
Здесь рабство тощее влачиться по браздам.

А.С. Пушкина всегда волновало предназначение поэта и поэзии. Он всегда высоко оценивал роль поэта в обществе. Уже его лицейские стихи говорили о том, что Пушкин задумывался над тем, какова роль поэта в современном ему обществе [3].

В одном из первых стихов «К другу стихотворцу» присутствуют такие размышления:

Не так, любезный друг, писатели богаты,
Судьбой им не даны ни мраморны палаты,
Ни чистым золотом набиты сундуки,
Лачужка под землей, высоки чердаки.

Предупреждая «друга» о трудной и незавидной судьбе поэта, Пушкин, однако, сам выбирает именно путь поэта:

И знай, мой жребий пал, я лиру избираю.
Пусть судит обо мне, как хочет, целый свет,
Сердись, кричи, бранись, - а я таки поэт.

Его не трогает суждение общества о нем, поэт должен быть свободен от этого и идти своим путем, что Пушкин и доказывает своими стихами. Пушкину удавались все жанры поэзии: ода, элегия, сатира, эпиграмма. Его стихи далеки от классицизма. Пушкин отказывается воспевать царей, но воспекает «свободу» и своими стихами «поражает пороки» общества, о которых он писал, еще будучи совсем юным.

Свою жизненную позицию А.С. Пушкин обозначил не только свободолюбивыми стихами, но и дружбой с декабристами. «На тебя устремлены глаза России, тебя любят, тебе верят, тебе подражают, Будь поэт и гражданин», - эти строки написал Пушкину Рылеев.

В 1827 году было напечатано стихотворение Александра Пушкина «Во глубине сибирских руд», которое считается проявлением поэтом его гражданской позиции и мужества.

Посвящено оно друзьям-декабристам, которые в это время были в сибирской ссылке. Горячо и искренне поэт вешает о том, что ждет амнистию друзей и надеется, что очень скоро они кажутся на свободе. Но исторические факты указывают на то, что освобождение для декабристов произошла лишь в 1855 году.

Поэт обратился к этой теме лишь только после того, как жены и невесты декабристов, не задумываясь, отправились в Сибирь, испытывая лишения. Эти женщины, совершив подвиг, лишились всего: положения в обществе, титула, богатства. Но это не остановило их. Особое впечатление произвела на поэта встреча с Марией Раевской перед ее отъездом к мужу. Некогда и сам Александр Пушкин был в нее влюблен. Она первой спешила к мужу — известному декабристу Сергею Волконскому, который должен был отбыть на каторге двадцать пять лет [9].

Основная стихотворная тема этого пушкинского произведения — это тема гражданина и гражданского долга, тема верности идеалам. Александр Пушкин создавал свое произведение, надеясь, что оно обязательно будет прочитано декабристами. Это послание для них. ведь среди декабристов, которые находились теперь на каторжных работах в Сибири и друзья его юности, с которыми он некогда учился в лицее в Царском селе. Он пытался донести им, что он своими мыслями находится с ними и продолжает надеяться на лучшее. Через весь текст стихотворения проходит мысль о том, что этот ужасный сон должен скоро закончиться и эти люди снова окажутся на свободе. Отсюда и такой насыщенный и эмоциональный тон пушкинского стихотворения.

Известно из истории декабристского восстания, что они потерпели поражение. Но по-другому в то время и не могло быть. так как российское общество не было еще к этому готово. Но и декабристы тоже не могли.

Проходят десятилетия и эпохи, растет и крепнет русская литература, а интерес к творчеству А.С.Пушкина не слабеет. На мой взгляд, это происходит потому, что в своем творчестве Пушкин не только продолжал и развивал поэтические традиции своих предшественников, но и отметил своим появлением эпоху в истории русской поэзии. Сам себя А. С.Пушкин определял предельно просто: «Просто - поэт». Еще сравнивал с эхом. И действительно, на все благородное он дал благородный отзвук [1].

Значение Пушкина для нашей современности трудно переоценить. Пушкин основал реалистический метод в литературе, явился создателем русского литературного языка. Гуманизм Пушкина, его вера в светлое будущее человечества остаются непреходящими духовными ценностями. Пушкин всегда подчеркивал в человеке доброе начало, его неуязвимость, несмотря на жестокие противоречия современной ему действительности. Вечная смена поколений ведет, по мысли Пушкина, к духовному возрождению человека. Он завещал будущим писателям идти путем реальной жизни, находить в ней красоту. Пушкин был убежденным сторонником идейного, граждански страстного искусства.

С реалистическим методом связаны впоследствии главные достижения мировой художественной культуры. Поэтому Пушкин не национально ограниченный, а принадлежащий всему человечеству гений. Значение Пушкина для нашей современности отчетливо выступает в таких всенародных праздниках в пушкинских местах (Михайловском, Болдине и других), которые стали традиционными. Народ и литература чтят своего гения, и это еще одно свидетельство всенародной памяти и любви.

В результате подготовки к урокам литературы в 8 классе киргизской школы по изучению лирики А.С. Пушкина мы выбрали достаточный литературно-дидактический материал для урока по теме «Южный период ссылки А.С. Пушкина. Стихотворение «Узник» [2].

Данный период интересен тем, что к началу своей южной ссылки поэт проявил в своем творчестве вольнолюбивые мотивы, резко критиковал царизм с его деспотическим правлением и закрепощением крестьян, выступал за просвещение народа. Все это определило его гражданскую позицию и способствовало созданию гражданской лирики поэта.

Стихотворение «Узник» — одно из ярких произведений гражданской лирики А.С. Пушкина, которое, согласно требованиям учебной программы литературы для 8 класса, является базовым произведением для изучения.

Собранные литературоведческие материалы составят основу для дальнейшего методического

освоения лирики. Составленный нами конспект урока с точки зрения методического пути освоения сочетает такие приемы, как чтение текста с комментированием, эвристическую беседу, выразительное чтение стихотворения, а также использует информационные технологии для реализации наглядных средств о Пушкине - его фотографии, известные портреты художников, писавших А.С.Пушкина, адаптированные короткие тексты [6].

Среди интерактивных приемов обучения были использованы кластер, защита мини-темы, работа в командах. Надеемся, что опыт, полученный при подготовке данной научной работы, помог сформировать научно-исследовательские компетенции, которые в дальнейшем будут нами углубляться в профессиональной работе учителя русского языка и литературы.

Выводы:

1. Лирика А.С.Пушкина – это не только стихи о любви. Это стихи и о дружбе, о предназначении поэта и поэзии, а также гражданская лирика;

2. Под литературоведческим термином «Гражданская лирика» мы понимаем поэзию, идейно и тематически связанную с проблемами социально-политической борьбы с царским деспотизмом, самовластьем, притеснением. Вся свободолюбивая лирика поэта была гражданской;

3. Изучение творчества А.С.Пушкина в 8 классе кыргызской школы активизирует гражданскую позицию, формирует идейно-нравственные черты школьников. Воспитывает в духе патриотизма, развивает честность, правдивость, человеколюбие в поведении учащихся.

Список литературы:

1. **Селиверстова, А.П.** О пушкинском послании в Сибирь: конспекты учебных занятий по гражданской лирике А.С. Пушкина [Текст] / А.П. Селиверстова // Русский язык и литература в школах Кыргызстана. – Бишкек, 2000. - №5 и 6.
2. **Димов, Г.** Малоизвестные страницы истории создания одного пушкинского шедевра[Текст] / Г. Димов // Вестник МГУ. – М.: МГУ, 2007.- №3.
3. **Благой, Д.** Пушкин и русская литература [Текст] / Д. благой. - М.: Всемирная литература, 1969. - 445 с.
4. **Богданова, С.** Методика преподавания литературы в школе [Текст] / [С. Богданова, И. Чертов и др.] .- М.: Просвещение, 2002 . - 412 с .
5. **Алексеев, М.П.** Пушкин и наука его времени [Текст] / М.П. Алексеев. - М.: Просвещение, 1984. - 232 с.
6. **Волков, И.Ф.** Теория литературы [Текст] / И.Ф. Волков - М.: Наука,1977. – 212 с.
7. **Золотарева, И.В.** Универсальные поурочные разработки по литературе: 8 класс [Текст] / И.В. Золотарева, Н.В. Егорова. - М.: ВАКО, 2007.- С. 35 - 47.
8. **Демин, А.** Изучение лирики А.С.Пушкина в школе [Текст] /А. Декмин. - М.: Просвещение, 1969. – 276 с.
9. **Шейман, Л.А.** Памятник Пушкина: вчитываясь в текст.- [Текст] / Л.А. Шейман // Русский язык и литература в школах Кыргызстана. – Бишкек, 2000.- №5 и 6.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: 378.371

Исаков Т.Э.

кандидат педагогических наук, доцент Кыргызско-Узбекского университета

Атабаев А.А.

аспирант Кыргызско-Узбекского университета

КОМПЕТЕНТНОСТЬ УЧИТЕЛЯ МАТЕМАТИКИ В СРЕДЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ-КОММУНИКАЦИОННОЙ ТЕХНОЛОГИИ

Компетентность и компетенция являются многогранными понятиями, которые широко применяются в международной сфере образования. Несмотря на то, что до сих пор не даны конкретные определения к этим понятиям, многие ученые выдвигают свои точки зрения. В этой статье мы рассмотрели, изучили и обобщили такие варианты и на их основе постарались раскрыть ИКТ - компетентность учителя математики. Также, с применением результатов личного опыта работы предложили свои научные точки зрения и предложения. Предложения, выдвинутые по результатам исследования, способствуют освоению и формированию ИКТ - компетентностей учителей, в том числе учителей математики образовательной системы на основе компетентностного

Ключевые слова: *учитель, компетентность, компетенция, ИКТ- компетентность, кредитная технология, информационно-коммуникационная технология, информационная деятельность, интернет ресурсы, информационная средства, знание, умение.*

МАТЕМАТИКА МУГАЛИМИНИН ИНФОРМАЦИЯЛЫК-КОММУНИКАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЧӨЙРӨСҮНДӨГҮ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮ

Компетенттүүлүк жана компетенция түшүнүктөрү дүйнөлүк билим берүү чөйрөсүндө кеңири колдонулуп келе жаткан көп кырдуу түшүнүктөрдөн болуп саналат. Бирок, бул түшүнүктөргө так аныктама берилбесе да, көптөгөн окумуштуулар алардын маани-маңыздарын чечмелеп, ар түрдүүчө пикирлерди айтып келишет. Бул макалада биз ошондой пикирлерди карап чыгып, аларды талдап жана жалпылап, алардын негизинде математика мугалиминин ИКТ-компетенттүүлүгүн ачып көрсөтүүгө басым жасадык. Ошондой эле өзүбүздүн иш-тажрыйбаларыбыздын жыйынтыктарын колдонуу менен илимий көз караштарыбызды жана сунуштарыбызды бердик. Изилдөөнүн натыйжасынан келип чыккан сунуштар компетенттүүлүк ыкмага негизделген билим берүү системасында иштеп жаткан мугалимдерге, анын ичинде математика мугалимдерине ИКТ-компетенттүүлүгүн билүүдө жана калыптанырууда чоң өбөлгө түзөт.

Негизги сөздөр: *мугалим, компетенттүүлүк, компетенция, ИКТ-компетенттүүлүк, кредиттик технология, информациялык-коммуникациялык технология, маалыматтык ишмердүүлүк, интернет ресурстары, маалымат каражаттары, билим, билгичтик.*

COMPETENCE OF A MATH TEACHER IN THE ENVIRONMENT OF INFORMATION-COMMUNICATION TECHNOLOGY

"Competence" and "competency" are multifaceted concepts that are widely used in the international field of education. Despite the fact that specific definitions of these concepts have not yet been given, many scientists put forward their points of view. In this article we have considered, studied and summarized such options and on their basis tried to reveal ICT competence of the teacher of mathematics. Also, using the results of personal experience offered their scientific points of view and suggestions. The proposals put forward by the results of the study contribute to the development and formation of ICT competencies of teachers, including teachers of mathematics, of the educational system on the basis of the competence approach.

Keywords: *teacher, competence, competency, ICT competence, credit technology, information and communication technology, information activities, Internet resources, information tools, knowledge, skill.*

Дүйнөлүк билим берүү практикасында компетенттүүлүк көңүлдүн борборундагы көп кырдуу «түйүндүү» түшүнүктөрдөн болуп эсептелет. Ошондуктан компетенттүүлүк жана компетенция түшүнүктөрүнө так аныктама берүү кыйын. Бирок, көптөгөн окумуштуулар бул түшүнүктөрдүн маани – маңыздарын чечмелеп, түрдүү пикирлерди айтып келишет.

В.А. Метаеванын пикиринде, компетенттүүлүк жана компетенция бирин-бири толуктап жана шарттап турган түшүнүктөр: компетенцияларга ээ болбогон компетенттүү адам социалдык маанилүү аспектилерде аларды толук ишке ашыра албайт [4].

А.В. Хуторской «компетенция» түшүнүгүн мындайча чечмелейт: «Компетенция - адам жакшы кабардар болгон, таанымдарга жана тажрыйбаларга ээ болгон суроолордун топтому. Анык бир тармакта компетенттүү адам бул тармактын тагдырын чечүүгө жана анда эффективдүү аракеттенүүгө негиз болуучу тиешелүү билимдерге жана жөндөмдүүлүктөргө ээ болот» [5].

Ал эми орус окумуштуусу М.Б.Лебедева боюнча «Компетенттүүлүк – бул, нсандын белгилүү бир предметтер жана процесстер топтомуна карата берилүүчү, аларга карата сапаттуу жана жемиштүү ишмердүүлүк үчүн зарыл болгон өз ара байланышкан сапаттарынын (мотивация, билимдер, билгичтиктер, көндүмдөр, ишмердүүлүк, жөндөмдүүлүктөр) жыйындысы» болуп саналат [3].

«Компетенция» латын тилиндеги «competere» деген сөздөн келип чыккан, ал биче «туура келүү», «төп келүү» дегенди билдирет. Сөздүктөрдө жана илимий адабияттарда «компетенция» түшүнүгүн төмөнкүдөй аташат:

- билим, билгичтик, тажрыйба жана билимдерди колдонууга теориялык-прикладдык даярдык;

- субъект өз ишмердүүлүгүндө таанымдарга жана тажрыйбаларга ээ болгон маселелердин жыйындысы.

Компетенттүүлүк жөнүндөгү жалпыланган түшүнүктү илимий категория катары биз «компетенттүүлүк», «компетенция», «билим берүү компетенциясы» терминдерине ылайык үч категорияга бөлүп карайбыз [2].

Компетенция — бул түрдүү тармактарда кесиптик маселелерди чечүүдө билимдерди жана билгичтиктерди колдонгонго жөндөмдүүлүк, ишбилгилик, б.а. эмгек рыногунун өзгөрүп турган шарттарына ийкемдүү жана даяр болуу.

Компетенттүүлүк – бул анык бир компетенцияларга ээ болуу, б.а. өз ишмердүүлүгүндө жыйынтык ойлогорго алып келүүчү, керектүү чечим кабыл алууга түрткү болуучу билимдерге жана тажрыйбаларга ээ болуу.

Билим берүү компетенциясы - үйрөнүүчүнүн өздөштүргөн билимдерин, билгичтиктерин жана көндүмдөрүн турмушта пайдаланууга болгон даярдыгы же анын практикалык ишмердүүлүктү ишке ашырууга болгон жөндөмдүүлүгү.

Билим берүү чөйрөсүндө компетенциялардын калыптанышынын белгилүү бир диалектикасын байкоого болот: педагогдун компетенттүүлүгү, предметтик-мугалимдин компетенттүүлүгү жана математика мугалиминин компетенттүүлүгү.

Педагогдун компетенттүүлүгү дегенде биз жалпы педагогдорго тиешелүү болгон компетенттүүлүктөрдү, предметтик - мугалимдин компетенттүүлүгү дегенде ар бир

предметчиге (физик, математик ж.б.) тиешелүү болгон, ал эми математика мугалиминин компетенттүүлүгү дегенде предметтик-мугалимдердин ичинен математика мугалиминин компетенттүүлүктөрүн бөлүп карайбыз [1,2].

Соңку учурдагы билим берүүдө педагогдун компетенттүүлүгү предметтик - методикалык, психологиялык-педагогикалык жана ИКТ компетенттүүлүктөрүнүн синтези катары аныкталат.

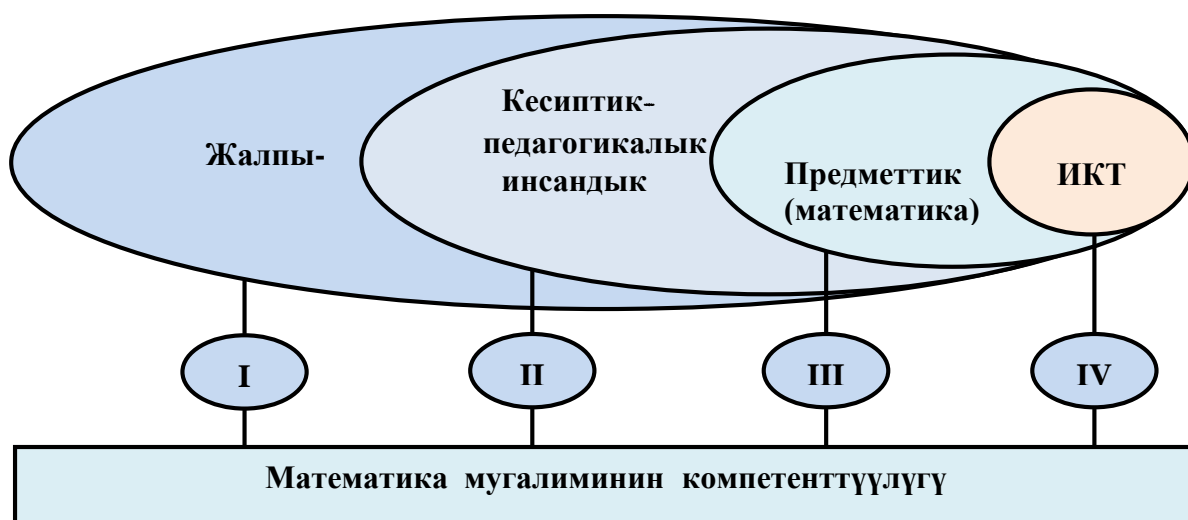
Биз алардын ичинен ИКТ-компетенттүүлүккө токтолобуз:

1. Педагогдун ИКТ-компетенттүүлүгү – билим берүүдө ИКТны колдонуу чөйрөсүндөгү билимдерди, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү камтыган ишмердүүлүк тажрыйбаларынын жыйындысы.

2. Предметтик-мугалимдин ИКТ-компетенттүүлүгү деп өзүнүн предметтик ишмердүүлүгүндө ИКТ каражаттарын өз алдынча колдонууга болгон даярдыгын жана жөндөмдүүлүгүн көрсөтүүчү жеке сапатын түшүнөбүз.

3. Математика мугалиминин ИКТ-компетенттүүлүгү деп, математика сабагын өтүүдө ИКТ каражаттарын өз алдынча колдонууга болгон даярдыгын жана жөндөмдүүлүгүн көрсөтүүчү жеке сапатын айтабыз.

Математика мугалиминин компетенттүүлүк моделин 1– сүрөттөгү көрүнүштө берүүгө болот.

1- сүрөт - Математика мугалиминин компетенттүүлүк модели

1-сүрөттөн көрүнгөндөй мектептин математика мугалиминин компетенттүүлүгү төмөндөгүлөрдөн турат:

1. Жалпы-инсандык компетенттүүлүк;
2. Кесиптик-педагогикалык компетенттүүлүк;
3. Предметтик (математика) компетенттүүлүк;
4. ИКТ-компетенттүүлүк.

Эми алардын ар бирине кыскача түшүндүрмөлөр беребиз:

1. Жалпы-инсандык компетенттүүлүк – бул калган компетенттүүлүктөрдү /кесиптик-педагогикалык, предметтик (математика), ИКТ – компетенттүүлүк/ өзүнө камтыйт дагы, ал математика мугалиминин инсандык сапаттарына тиешелүү болгон компетентцияларга ээ болот.

2. Кесиптик-педагогикалык компетенттүүлүк болсо өзүнө предметтик (математика) жана ИКТ - компетенттүүлүктөрдү алуу менен бирге педагогдук кесипке тиешелүү болгон компетентцияларга ээ болууну талап кылат.

3. Предметтик (математика) компетенттүүлүк мугалимдин математика предмети боюнча компетенттүүлүктөрүн мүнөздөө менен бирге өзүнө ИКТ - компетенттүүлүктү камтыйт.

Мында баса белгилей турган нерсе I, II, III топтогу компетенттүүлүктөр жалпыга маалым болгондой көпчүлүк окумуштуулардын изилдөөлөрүндө каралган. Ал эми IV топтогу, б.а. математика мугалиминин ИКТ – компетенттүүлүгү азыркы учурда изилдөөнү талап кылган актуалдуу маселелерден болуп саналат. Биздин изилдөө ишибиздин негизги максаты ушуга байланыштуу экендигин айтсак болот.

Эми математика мугалиминин ишмердүүлүгүн карап көрөлү. Математика мугалими биринчиден, өз предмети боюнча компетенттүү болушу абзел. Тактап айтканда, ал:

- биринчиден, математиканын мектептик курсун жогорку деңгээлде билүүсү зарыл.
- экинчиден, математиканы окутуунун максатын, мазмунун, методдорун, формаларын жана каражаттарын жакшы билүүсү керек.
- үчүнчүдөн, мугалим катары ал педагогикалык-психологияны да жакшы өздөштүрүшү абзел, б.а. баланын психогендик касиеттеринин өзгөрүшүнө, өсүшүнө көмөк шарттарды түзгөндү да билгени дурус болот [1].

Демек, математика мугалими эң оболу өз предмети, аны окутуунун методикасы, баланын психологиясы боюнча компетенттүү болушу талап кылынат.

Мектептин математика мугалиминин ИКТ - компетенттүүлүгү төмөнкүлөргө негизделет:

- математика курсунун мазмунун өздөштүрүү жана математиканын мектептик курсунда предметтер аралык байланышты калыптандыруу үчүн маанилүү болгон азыркы информациялык системалар жөнүндөгү билимине;
- информациялык ишмердүүлүк жана ИКТ каражаттарынын базасында информациялык өз ара аракеттешүү билгичтиктерине жана көндүмдөрүнө;
- компьютердеги демонстрациялоочу жабдыктарды башкаруусуна;
- маалыматты жыйноо, иштетүү, сактоо жана берүү боюнча информациялык ишмердүүлүктү ишке ашыруу үчүн программалык каражаттарды жана аппараттык түзүлүштөрдү пайдалануусуна;
- үйрөнүлүп жаткан тиешелүү маалыматтарды сүрөттөө, графиктерди жана диаграммаларды экранда түзүүгө ээ болуусу зарыл.

Жогоруда айтылгандарга таянып математика мугалиминин ИКТ-компетенттүүлүгү деп, анын ИКТ тармагында өздөштүргөн билимдерин, билгичтиктерин жана көндүмдөрүн өз педагогикалык практикасында төмөнкүдөй амалдарды аткаруу үчүн пайдаланууга даярдыгын эсептейбиз:

- маалыматка жетүү үчүн (предметтик, методикалык ж.б. маалыматты каерден, кантип издөөнү жана алууну билүү);
- маалыматты иштетүү үчүн (маалыматты уюштуруунун жана классификациялоонун берилген схемаларын пайдалануу);
- маалыматты интеграциялоо үчүн (маалыматты корутундулоону, сыпаттоону, салыштырууну камтуу менен чечмелеп көрсөтүү);
- маалыматты баалоо үчүн (маалыматтын сапаты, релеванттуулугу, пайдалуулугу, жарактуулугу жөнүндөгү аракети);
- маалыматты түзүү үчүн (маалыматты адаптациялап түзүү) ж.б.

Бүгүнкү күндүн мугалиминде окутуу процессинде колдонууга ыңгайлуу ИКТ каражаттары өтө көп. Алар: интернеттеги маалыматтар, электрондук окуу китептер,

презентациялар, билимди көзөмөлдөөнү автоматташтыруучу программалар, коммуникациянын жаңы түрлөрү – чаттар, форумдар, электрондук почталар ж.б. Ушулардын колдоосу менен окутуунун мазмунун актуалдаштырууга, окуучулардын бири-бири менен тажрыйба алмашуусун уюштурууга болот. Мында мугалим балага билим, тарбия эле бербестен, ошондой эле ал инновациялык технологияны киргизүү менен өз билимин өркүндөтүүгө, кесиптик өсүүгө жана чыгармачылык өнүгүүгө түрткү алат.

ИКТны билим берүүдө колдонуунун өнүгүшү жана аны пайдалануудагы жаңы мүмкүнчүлүктөр мугалимдердин бул тармакта кесиптик квалификацияларын жогорулатуу процессин уюштурууда жаңы ыкмаларды издөөгө мажбур кылат. Педагогдордун ИКТ-компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу жана өнүктүрүү маселеси педагогикалык билим берүүнүн бардык тепкичтеринде турат. Учурда педагогдун ИКТны колдонуучу эле болгону жетишсиз. Ошондуктан анын кесиптик мүнөздөмөсү, педагогикалык чеберчилигинин түзүүчүсү болгон ИКТ-компетенттүүлүгүн жогорулатуу зарыл.

Математика мугалиминин ИКТ – компетенттүүлүгү боюнча иликтөө иштери Ош билим берүү институтунун кесиптик квалификацияларын жогорулатууга катышкан математика мугалимдерине (курстун угуучуларына) сабак өтүүдө жүргүзүлдү. Анда «Математика мугалиминин ИКТ - компетенттүүлүгү» деген темадагы сурамжылоо жүргүзүлүп, анын натыйжасында мугалимдер жамаатынын көпчүлүк пайызы информациялык-коммуникациялык технологиялар (ИКТ) боюнча деңгээлди көтөрүүгө муктаж экендиги аныкталды. Ошондой эле бул маселеге мугалимдердин кызыгууларынын айрым себептери иликтенди:

- өз ишинде ИКТны пайдаланган кесиптештеринин ишмердүүлүктөрүнүн натыйжалуулугу;
- заманбап педагог макамына туура келүүгө далалаттануу;
- педагогикалык чеберчиликтин жаңы деңгээлине өтүү;
- информациялык – коммуникациялык технологиялар боюнча өз билимдерин өркүндөтүү.

Жыйынтык:

Изилдөөнүн натыйжасынан келип чыккан сунуштар компетенттүүлүк ыкмага негизделген билим берүү системасында иштеп жаткан мугалимдерге, анын ичинде математика мугалимдерине ИКТ-компетенттүүлүгүн билүүдө жана калыптанырууда чоң өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар:

1. **Исаков, Т.Э.** Модель формирования ИКТ-компетентностей учителей математики в системе повышения квалификации [Текст] / Т.Э. Исаков, Дж.У. Байсалов / VI Межд. науч.-практ. конф. / Образование и наука в современных условиях. - Чебоксары: 2016. – С. 62-66.
2. **Исаков, Т.Э.** Математика мугалимдеринин квалификациясын жогорулатуу процессинде информациялык - коммуникациялык технологиялар боюнча жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу [Текст] / Т.Э. Исаков // Вестник.- Каракол: ИГУ, 2014, №38, – С. 213-216.
3. **Лебедева, М.Б.** Что такое ИКТ-компетентность студентов педагогического университета и как ее формировать [Текст] / М.Б. Лебедева, О.Н. Шилова // Информатика и образование. – М.: - 2004. - №3.- С.14-17.
4. **Метаева, В.А.** Рефлексия как метакомпетентность [Текст] / В.А. Метаева // Педагогика. – 2006.- 196с.
5. **Хуторской, А.В.** Определение общепредметного содержания и ключевых компетенций как характеристика нового подхода к конструированию образовательных стандартов [Текст] / А.В. Хуторской. <http://www.eidos.ru/news/compet.htm>.

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

УДК 614.2

Шериева Н.Ж.

соискатель Ошского государственного университета

Шамишев А.А.

доктор медицинских наук, профессор

ОСНОВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ ЗАБОЛЕВАЕМОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В ОШСКОЙ ОБЛАСТИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В данной работе предметом исследования являются процессы заболеваемости населения Ошской области Кыргызской Республики. Цель исследования направлена на анализ показателей заболеваемости населения и медицинско-демографического состояния Ошской области Кыргызской Республики. В исследованиях использованы методы анализа статистических данных. В работе определено необходимость подготовки квалифицированных медицинских кадров по защите и улучшению качества жизни инвалидов, развитию инфраструктуры здравоохранения Ошской области. Даны рекомендации по разработке приоритетных направлений развития медико-социальной реабилитации и здравоохранению населения Ошской области.

Ключевые слова: *здравоохранение, качество жизни, заболеваемость, показатели заболеваемости, динамика показателей, нервная и костно-мышечная система, сердечно-сосудистая системы.*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ОШ ОБЛУСУНДА КАЛКТЫН ООРУГА ЧАЛДЫГУУСУНУН НЕГИЗГИ КӨРСӨТКҮЧТӨРҮ

Кыргыз Республикасынын Ош облусундагы калктын ооруга чалдыгуу процесстерин изилдөөнүн предмети болуп саналат. Изилдөөнүн максаты болуп Кыргыз Республикасынын Ош облусундагы калктын ооруга чалдыгуусун мүнөздөөчү негизги көрсөткүчтөрдү жана медициналык-демографиялык абалын талдоо эсептелинет. Изилдөөлөрдө негизинен статистикалык маалыматтарга талдоо усулу колдонулду. Ош облусунда саламаттыкты сактоо инфраструктурасын өнүктүрүү, майыптардын жашоо сапатын жакшыртуу, аларды коргоочу квалификациялуу медициналык адистерди даярдоо боюнча муктаждыктар аныкталган. Ош облусунун калкынын саламаттыгын сактоо жана медициналык-социалдык реабилитациялоону өнүктүрүү боюнча приоритеттүү багыттарды иштеп чыгуу боюнча сунуштар берилген.

Негизги сөздөр: *саламаттык сактоо, жашоо сапаты, ооруга чалдыгуу, оорулардын көрсөткүчтөрү, көрсөткүчтөрдү динамикасы, нерв, сөөк-булчуң, жүрөк, кан-тамыр системасы.*

MAIN INDICATORS OF POPULATION MORBIDITY IN THE OSH REGION OF THE KYRGYZ REPUBLIC

In this work, the subject of the study is the processes of the incidence of the population of the Osh region of the Kyrgyz Republic. The purpose of the study is aimed at analyzing indicators of the incidence of the population and the medical and demographic status of the Osh region of the Kyrgyz Republic. The studies used statistical analysis methods. The work defines the need for training qualified medical personnel to protect and improve the quality of life of people with disabilities, the development of the health infrastructure of the Osh region. Recommendations are given on the development of priority areas for the development of medical and social rehabilitation and public health in the Osh region.

Key words: *healthcare, quality of life, incidence, morbidity indicators, dynamics of indicators, nervous and musculoskeletal system, cardiovascular system.*

Коомдун өзгөчө маанилүү көрсөткүчү болуп калктын саламаттыгын сактоо эсептелет жана алар бир нече факторлордон көз каранды, мисалы: эмгек шарттарынан, адамдардын

азык-түлүккө, кийим-кечеге жана башка буюмдарга, социалдык бакубаттуулук, эс алууга болгон муктаждыктарынан. Бул факторлордун арасында медициналык жардам, анын өз убагында көрсөтүлүшү, толуктугу, сапаты жана жеткиликтүүлүгү маанилүү ролду ойнойт.

Саламаттыкты сактоону уюштуруу боюнча көпчүлүк окумуштуулардын айтымында акыркы жылдары Кыргыз Республикасында калктын саламаттыгына зыян келтирүүдө коомдук маанилүү оорулардын кырдаалы жогорулап, бир нече себептер менен мүнөздөлөт. Алсак, КРнын Саламаттык сактоо министрлигинин алдындагы “Электрондук саламаттык сактоо борборунун” маалыматында Ош облусу боюнча кургак учуктан өлгөн адамдардын саны төрт жылдын ичинде (2015-2018-жж.) 12ге көбөйүп: 100 миң калкка салыштырмалуу 5,5 промиллини түзгөн [1 - 4]. Йод, темир жетишсиздиктен келип чыккан оорулардын деңгээли да Кыргыз Республикасынын Ош облусу боюнча жогору экендиги аныкталган [4,5].

Калктын кайрылууларынын негизинде жалпы ооруга чалдыгуулардын жана алгачкы ирет аныкталган оорулардын көрсөткүчтөрүн изилдөө боюнча 2015-2018-жылдардын динамикасы Кыргыз Республикасында, анын ичинде Ош облусунда негизинен дээрлик бардык жаштык курактарда, оорулардын бардык өрүндө төмөндөө тенденциясын көрсөтүп турат (1-таблица жана 1-сүрөт).

Ош облусунда ооруларга чалдыгууну иликтөө 2015-2018-жылдарда көрсөткүчтөрдүн төмөндөө динамикасы орун алгандыгынан кабар берет. Атап айтканда, жалпы ооруга чалдыгуу – 20,51%, анын ичинде, онкологиялык оорулар – 46,55%, кан жана кан пайда кылуучу органдардын илдети – 49,99%, эндокриндик системанын оорулары – 23,79%, нерв системаларынын оорусу – 41,82%, көз оорулары – 17,56%, кулак-мурун оорулары – 85,17%, дем алуу органдарынын илдеттери – 32,49%, тамак сиңирүү органдарынын оорулары – 19,55%, заара бөлүп чыгаруу жана жыныс системасынын илдеттери – 5,97%, психикалык оорулар жана жүрүм-турумдун бузулушу – 37,59%, тери жана тери алдындагы клетчаткалардын илдеттери – 49,49%, жаракат алуу жана уулануу – 6,01% төмөндөгөн. Ошол эле учурда инфекциялык жана мите ооруларынын – 7,36%, кан айлануу органдарынын илдеттеринин – 0,43%, кош бойлуулуктун жана төрөттүн татаалданышы – 57,61%, сөөк-булчуң системасынын жана тутумдаштыргыч ткандардын оорулары – 23,46% жогорулагандыгын байкоого болот [1 - 4].

Ал эми 2015-2018-жылдарда жалпы Кыргыз Республикасы боюнча ооруларга чалдыгуу – 6,71%, анын ичинде, инфекциялык жана мите оорулары – 15,36%, онкологиялык оорулар – 16,84%, кан жана кан пайда кылуучу органдардын илдети – 35,45%, эндокриндик системанын оорулары – 5,14%, нерв системаларынын оорусу – 30,1%, кулак-мурун оорулары – 47,32%, тамак сиңирүү органдарынын оорулары – 36,63%, заара бөлүп чыгаруу жана жыныс системасынын илдеттери – 7,57%, психикалык оорулар жана жүрүм-турумдун бузулушу – 35,82%, тери жана тери алдындагы клекачалардын илдеттери – 29,11%, жаракат алуу жана уулануу – 5,64% төмөндөсө, ошол эле мезгилде көз оорулары – 0,24%, кан айлануу органдарынын оорулары – 11,24%, дем алуу органдарынын илдеттери – 3,07%, кош бойлуулуктун жана төрөттүн татаалданышы – 44,91%, сөөк-булчуң системасынын жана тутумдаштыргыч ткандардын оорулары – 34,36% жогорулагандыгы байкалган.

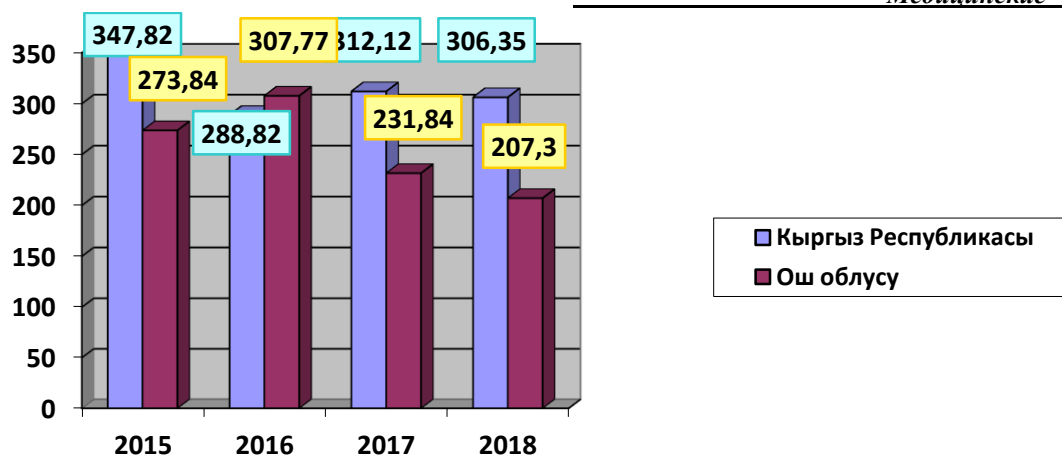
2015-2018-жылдар ичинде Кыргыз Республикасында жана Ош облусунда жалпы ооруга чалдыгуунун структурасына жүргүзүлгөн анализ төмөндөгүдөй орундарды аныктоого мүмкүнчүлүк берди. Жалпы ооруга чалдыгуунун структурасында республикада биринчи орунда кан айлануу органдарынын оорулары болуп, 2017-жылы 100 миң адамга 7879,5 киши туура келген жана 2015-жылга (7313,9) салыштырмалуу өсүү 7,18 пайызды түзгөн.

Экинчи орун республика боюнча тамак сиңирүү органдарынын илдеттерине туура келип, 100 миң адамга 2015-жылы 6915,0 оорулуу катталган. Ал эми 2018-жылы бул көрсөткүч 100 миң кишиге 185,2 адамды түзгөн жана 39,48 пайызга азайган.

Таблица 1 - 2015-2018-жылдарда Ош облусунда оорулардын түрлөрү боюнча калктын илдеттерге чалдыгуусун мүнөздөөчү негизги көрсөткүчтөр (1000 адамга карата)

Оорулардын нозологиялык түрлөрү	Катталган оорулар							
	2015-ж.		2016-ж.		2017-ж.		2018-ж.	
	Обл.	Респ.	Обл.	Респ.	Обл.	Респ.	Обл.	Респ.
Бардыгы	344,96	2093,76	307,77	1773,39	304,66	1952,83	277,64	1953,35
Инфекциялык жана мите оорулары	8,341	56,524	7,323	41,673	9,917	51,18	9,004	47,844
Онкологиялык оорулар	4,199	29,826	4,069	25,466	2,44	25,917	2,245	24,804
Эндокриндик системанын оорулары	20,927	116,179	14,035	111,947	16,148	109,591	15,949	110,207
Кан жана кан пайда кылуучу органдардын оорулары	30,696	88,308	25,019	67,042	19,541	63,631	15,354	56,914
Психикалык оорулар жана жүрүм-турумдун бузулушу	8,029	61,676	6,334	33,73	5,662	41,606	5,011	39,584
Нерв системаларынын оорусу	28,099	126,518	15,253	75,473	17,378	88,755	16,321	88,44
Көз оорулары	22,809	121,278	18,78	102,02	18,457	116,948	18,802	121,575
Кулак-мурун оорулары	16,744	73,818	8,583	43,21	5,498	39,665	4,158	38,883
Кан айлануу органдарынын оорулары	47,378	298,29	49,146	290,99	50,734	331,191	47,582	336,076
Дем алуу органдарынын илдеттери	46,685	274,706	42,118	280,26	36,241	274,74	31,515	283,394
Тамак сиңирүү органдарынын оорулары	23,876	282,02	22,888	183,085	22,631	186,726	19,207	178,703
Заара бөлүп чыгаруу жана жыныс системасынын илдеттери	40,183	235,402	39,116	190,499	42,176	223,916	37,785	217,593
Кош бойлуулуктун жана төрөттүн татаалданышы	9,871	72,115	21,205	98,059	23,263	123,246	23,286	130,896
Тери жана тери алдындагы клеткачалардын илдеттери	18,426	77,593	9,626	46,553	10,585	55,714	9,307	55,009
Сөөк-булчуң системасынын жана тутумдаштыргыч ткандардын оорулары	11,256	87,077	15,288	101,331	16,458	130,415	14,706	132,656
Жаракат алуу жана уулануу	6,545	86,467	7,21	73,947	6,246	80,526	6,152	81,592

Республика боюнча үчүнчү орун дем алуу органдарынын илдеттерине туура келип, 2016-жылы бейтаптардын саны 100 миң адамга 6767,7 жеткен жана 2015-жылга (6735,6) салыштырмалуу 0,47 пайызга көбөйгөн.

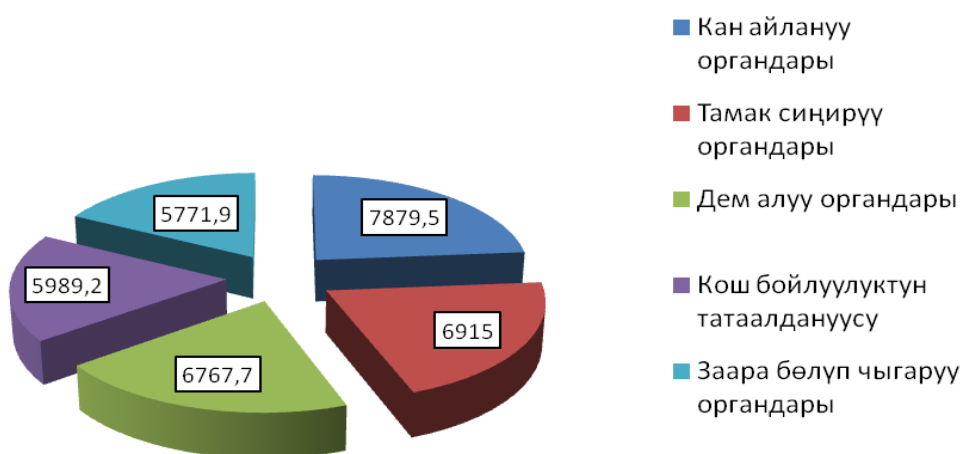
Сүрөт -1 - 2015-2018-жылдарда Кыргыз Республикасында жана Ош облусунда жалпы ооруга чалдыгуунун динамикасы (1000 адамга карата)

Төртүнчү орун республика боюнча кош бойлуулуктун, төрөттүн жана төрөттөн кийинки мезгилдин татаалданышына туура келип, эң жогорку көрсөткүч 2018-жылы (100 миң кишиге 5989,2) катталган. 2015-жылга (3450,1) салыштырмалуу өсүү 42,4 пайызды түзгөн.

Жалпы ооруга чалдыгуунун структурасында республикада бешинчи орун заара бөлүп чыгаруу жана жыныс системасынын илдеттерине туура келип, эң жогорку көрсөткүчкө 2015-жылы жеткен. Мында ар 100 миң жаранга 5771,9 бейтап туура келген. 2018-жылы оорулуулардын саны 100 миң адамга 5096 түзүп, 11,71 пайызга азайган (2-сүрөт).

Ал эми 2015-2018-жылдар ичинде жалпы ооруга чалдыгуунун структурасында республикада 6-10-орундарга төмөндөгү илдеттер жайгашты.

Алтынчы орунда сөөк-булчуң системасынын жана тутумдаштыргыч ткандардын оорулары туруп, эң жогорку көрсөткүчкө 2018-жылы жеткен. Мында 100 миң адамга 3106,8 киши туура келген жана 2015-жылга (2135,1) салыштырмалуу өсүү 31,28 пайызды түзгөн.

Сүрөт -2 - 2015-2018-жылдар ичинде ооруга чалдыгуунун түрлөрү боюнча жалпы көрсөткүчтөр

Жетинчи катар орун республикада нерв системаларынын ооруларына туура келип, 100 миң адамга 2015-жылы 3102,1 оорулуу катталган. Ал эми 2018-жылы бул көрсөткүч 100 миң кишиге 2071,3 адамды түзгөн жана 33,23 пайызга азайган.

Республика боюнча сегизинчи орун көз ооруларына туура келген жана 2015-жылы бейтаптардын саны 100 миң адамга 2973,7ге жеткен. 2018-жылы бул илдеттерге чаалыккан

адамдардын саны 2847,3 түзгөн жана 2015-жылга салыштырмалуу 42,5 пайызга кыскарган.

Тогузунчу орун республика боюнча эндокриндик системанын ооруларына туура келди. Бул илдеттерден жабыркаган адамдардын эң көп саны 2015-жылы катталып, 100 миң кишиге 2848,6 түздү. 2018-жылы бул көрсөткүч 100 миң адамга 2581,0 болду жана 2015-жылга салыштырмалуу 9,39 пайызга азайды.

Жалпы ооруга чалдыгуунун структурасында республикада онунчу рангалык орунду кан жана кан пайда кылуучу органдардын оорулары камсыз кылды. Эң жогорку көрсөткүч 2015-жылга туура келип, ар 100 миң адамга оорулуулардын саны 2165,3 болгон. 2018-жылы бул көрсөткүч 1332,9 түзгөн жана 38,44 пайызга азайган.

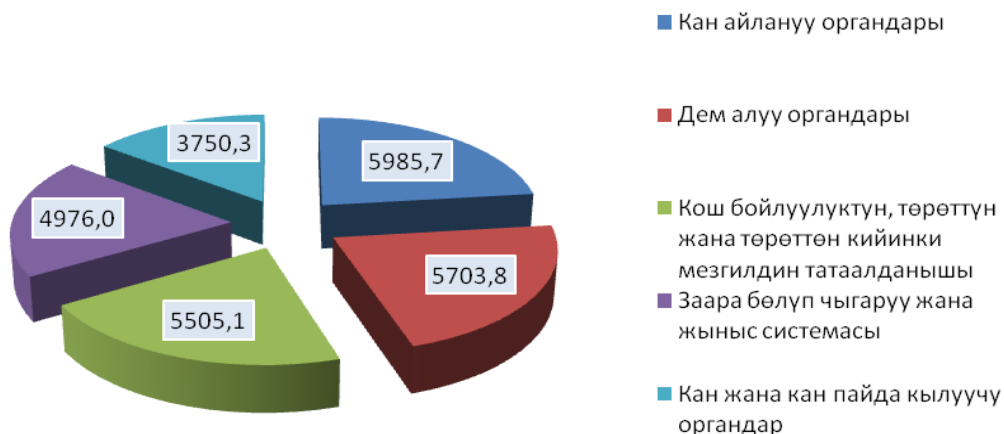
Ош облусу боюнча да 2015-2018-жылдар ичинде биринчи орунду кан айлануу органдарынын оорулары түзүп, эң жогорку көрсөткүч 2017-жылга туура келген (100 миң адамга 5985,7) жана 2015-жылга салыштырмалуу (5788,5) 3,29 пайызга көбөйгөн.

Экинчи орун Ош облусунда дем алуу органдарынын ооруларына туура келип, 2015-жылы 100 миң жаранга 5703,8 оорулуу катталган. 2018-жылы бул көрсөткүч 3652,5ке барабар болгон же 2015-жылга салыштырмалуу 35,96 пайызга азайган.

Үчүнчү орунда облус боюнча кош бойлуулуктун, төрөттүн жана төрөттөн кийинки мезгилдин татаалданышы туруп, эң жогорку көрсөткүч 2017-жылга туура келген жана 100 миң жарандан 5505,1 кош бойлуу аял же ымыркай жабыр тарткан. Бул көрсөткүч 2015-жылга салыштырмалуу (2414,8) 56,14 пайызга же эки эседен көбүрөөк жогорулаган.

Төртүнчү орунда Ош облусу боюнча заара бөлүп чыгаруу жана жыныс системасынын оорулары турат. Мында 2017-жылы 100 миң жаранга 4976 оорулуу катталып, бул көрсөткүч 2015-жылга (100 миң адамга 4909,4) салыштырмалуу 1,34 пайызга өскөн.

2015-2018-жылдарда Ош облусунда бешинчи орун кан жана кан пайда кылуучу органдардын ооруларына туура келген. Облуста мындай илдеттер менен жабырланган адамдардын саны 2015-жылы эң жогорку көрсөткүчкө жетип, 100 миң адамга 3750,3 түзгөн болсо, 2018-жылы 1779,5ке барабар болгон жана 52,55 пайызга азайган (3-сүрөт).

Сүрөт -3 – 2015 – 2018 – жылдар ичинде Ош облусунда ооруга чалдыгуунун түрлөрү боюнча жалпы көрсөткүчтөрү

Ош облусу боюнча алтынчы орун нерв системаларынын ооруларына туура келип, эң бийик көрсөткүч 2015-жылга туура келген (100 миң адамга 5985,7). Ал эми 2018-жылы мындай илдеттерге чаалыккан жарандардын саны 100 миң кишиге 1891,6 түзгөн жана 2015-жылга салыштырмалуу 44,9 пайызга азайган.

Жетинчи орун облуста тамак сиңирүү органдарынын ооруларына туура келип, 2015-

жылы 100 миң жаранга 2917,1 оорулуу катталган. 2018-жылы бул көрсөткүч 2226,0 түзгөн же 2015-жылга салыштырмалуу 23,69 пайызга азайган.

Ош облусу боюнча сегизинчи орунда көз оорулары болуп, эң жогорку көрсөткүч 2015-жылга туура келген жана 100 миң жарандан 2786,7 адам көз ооруларынан жабыркаган. Ал эми 2018-жылы бул көрсөткүч 2179,1 түзүп, 2015-жылга салыштырмалуу 21,2 пайызга кыскарган [3-7].

Эндокриндик системанын оорулары Ош облусу боюнча да тогузунчу орунда турат. Мында 2015-жылы 100 миң жаранга 2556,8 оорулуу катталса, бул көрсөткүч 2018-жылы 1848.4 болгон жана 27,71 пайызга кыскарган.

Ош облусунда онунчу катар орун тери жана тери алдындагы клетчаткалардын илдеттерине туура келип, мындай илдеттер менен жабырланган адамдардын саны 2015-жылы эң жогорку көрсөткүчкө жеткен жана 100 миң адамга 2251,2 түзгөн болсо, 2018-жылы 1078,77е барабар болгон жана 52,08 пайызга азайган.

Жыйынтыктар:

1. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгында Кыргыз Республикасында жана Ош облусунда 2015 – 2018 – жылдар аралыгында калктын ооруларга чалдыгуусунун жалпы түрлөрүнүн көрсөткүчтөрүнө талдоо жүргүзүлгөн;

2. Кыргыз Республикасынын Ош облусундагы майыптарды социалдык жактан коргоо, жашоо чөйрөнүн, эмгек шарттарынын жакшырышы, социалдык коргоо жана колдоону, майыптар үчүн татыктуу жашоо шарттарын түзүүнү түптөгөн, саламаттык сактоо системасынын инфраструктурасын өркүндөтүүнү, майыптардын жашоо сапатын, алардын социалдык жактан коргоочу квалификациялуу медициналык – социалдык адистерди даярдоо бүгүнкү замандын эң негизги талабы экендиги аныкталган;

3. Жүргүзүлгөн талдоонун негизинде алынган жыйынтыктар калктын саламаттыгын сактоону жана медициналык-социалдык реабилитациялоону өнүктүрүү боюнча приоритеттүү багыттарды иштеп чыгууга өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Здоровье населения и деятельность организаций здравоохранения Кыргызской Республики за 2015 год [Текст]: сборник / Республиканский медико-информационный центр МЗ КР. – Бишкек: РМИЦ МЗ КР, 2016. – 379 с.
2. Здоровье населения и деятельность организаций здравоохранения Кыргызской Республики за 2016 год [Текст]: сборник / Республиканский медико-информационный центр МЗ КР. – Бишкек: РМИЦ МЗ КР, 2017. – 379 с.
3. Здоровье населения и деятельность организаций здравоохранения Кыргызской Республики за 2017 год [Текст]: сборник / Республиканский медико-информационный центр МЗ КР. – Бишкек: РМИЦ МЗ КР, 2018. – 379 с.
4. Здоровье населения и деятельность организаций здравоохранения Кыргызской Республики за 2018 год [Текст]: сборник / Республиканский медико-информационный центр МЗ КР. – Бишкек: РМИЦ МЗ КР, 2019. – 379 с.
5. **Абдурахманов, Ш.Т.** Совершенствование деятельности хирургических отделений стационаров [Текст] / Ш.Т. Абдурахманов, Б.Б. Майканаев, Ж.А. Чынгышева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2017. – №2. – С. 93 – 97.
6. **Абдурахманов, Ш.Т.** Вопросы оптимизации стационарной медицинской помощи населению в регионах Кыргызской Республики [Текст] / Ш.Т. Абдурахманов, Н.Т. Токтоматов // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2017. – №2. – С. 97 – 102.
7. **Ашимов, Ж.И.** Ретроспективная оценка модели развития подсистемы «Управление» в лечебно-профилактических учреждениях [Текст] / Ж.И. Ашимов, Э.З. Туйбаев // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2017. – №2. – С. 102 – 109.

СОДЕРЖАНИЕ

I. ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

- **Кадиров О.Х., Шипулин Ю.Г., Махмудов М.И., Эргашев О.М.**
Синтез многоканальных информационно-управляющих систем контроля технологических процессов очистки сточных вод.....5
- **Касымбеков С.Н.**
Особенности конструкции опытного образца ударного механизма переменной структуры.....11
- **Казакова К. К.**
Перевозки грузов по видам транспорта в Кыргызстане с использованием геоинформационных систем.....17

II. ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

- **Халматов А.А.**
Обобщенный метод погранфункций для модельного уравнения Лайтхилла первого порядка.....23
- **Абдуллаева Ч.Х., Курбанбаева Н.Н., Акылбек уулу Н.**
О существовании двойных линий частичного отображения пространства e_427

III. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

- **Кожошев А. О., Максutow Н.Б., Абарбекова А.М.**
Развитие институциональной базы как важный фактор продвижения экспортного потенциала Кыргызской Республики.....31
- **Кадыров А.А., Кожошев А.О., Абарбекова А.М.**
Тенденции развития органического сельского хозяйства.....35
- **Ибрагимова Р. С., Саманчиева А. С.**
Применение инновационного подхода в стратегии развития вуза.....39
- **Токторова В. К.**
Пути совершенствования управления пенсионного обеспечения с учетом региональных особенностей.....45

IV. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

- **Жусуева С.К., Исмаилова Б.Т.**
Формирования исторических очерков как литературный жанр в кыргызской литературе.....52

- **Исмаилова Б.Т.**
Особенности формирования кыргызской литературной критики58
- **Алиева Р.В.**
Пути формирования неологизмов в современном русском языке и их типы.....63
- **Кадырбек кызы Н.**
Философские особенности и художественное отражение темы поэта и поэзия в лирике С.Эралиева.....68
- **Сайидирахимова Н.С.**
Синтаксические антонимы с точки зрения семантики.....74
- **Шарипова Ч.Р.**
Передача колеронимов в повести Ч.Айтматова “Белый пароход” (на примере анализа сопоставлений)78
- **Заирова А.Р.**
Вспомогательные глаголы в кыргызском и узбекском языках.....81
- **Ботобаева А. И.**
Афоризмы с концептом "счастье-несчастье" в русском и английском языках.....85
- **Сатыбалдиев М.М.**
Идеи гражданственности в творчестве А.С.Пушкина и вопросы преподавания ее в кыргызской школе.....93

V. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

- **Исаков Т.Э., Атабаев А.А.**
Компетентность учителя математики в среде информационной-коммуникационной технологии.....99

VI. МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

- **Шериева Н.Ж., Шамшиев А.А.**
Основные показатели заболеваемости населения в Ошской области Кыргызской Республики.....104

CONTENTS

I. TECHNICAL SCIENCES

- **Kadirov O. Kh. , Shipulin Yu. G., Makhmudov M. I., Ergashev O.M. .**
The synthesis of multichannel information control systems for controlling technological processes of wastewater treatment.....5
- **Kasimbekov S. N.**
Construction of the experimental sample the impact mechanism of variable structure.....11
- **Kazakova K. K.**
Transportation of goods by type of transport in Kyrgyzstan using geoinformation systems....17

II. PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

- **Halmatov A.A.**
The generalized method of boundary functions for the lighthill's model equation of the first order.....23
- **Abdullaeva Ch.H., Kurbanbaeva N. N., Akilbek u. N.**
About existence of double lines of the partial mapping of space e_427

III. ECONOMIC SCIENCES

- **Kojoshev A.O., Maksutov N.B., Abarbekova A.M.**
Development of the institutional base as an important factor for promoting the export potential of the kyrgyz republic.....31
- **Kadyrov A.A, Kojoshev A.O., Abarbekova A.M.**
Organic agriculture development trends.....35
- **Ibragimova R.S. Samanchieva A. S.**
Application of an innovative approach to the development strategy of a university.....39
- **Toktorova V.K.**
Ways to improve pension provision given regional features.....45

IV. PHILOLOGICAL SCIENCES

- **Jusueva S.K. Ismailova B.T.**
The formation of historical essays in kyrgyz literature.....52
- **Ismailova B.T.**
Views in formation of kyrgyz literary critic.....58

- **Alieva R.V.** Ways of formation of neologisms in modern russian language and their types.....63
- **Kadyrbek kizi N.**
Philosophical features and artistic reflection of the theme of the poet and poetry in the lyrics of S.Eraliev.....68
- **Saidirahimova N.S.**
Syntactic antonyms in terms of semantics.....74
- **Sharipova Ch. R.**
Transferring coloronyms in ch. aitmatov's novel «the white ship» (on the example of the analysis of comparing in russian, kyrgyz and german).....78
- **Zairova A.R.**
Auxiliary verbs in kyrgyz and uzbek languages.....81
- **Botobaeva A. I.**
Aphorisms representing concept “happiness-unhappiness” in russian and english languages.....85
- **Satybaldiev M.M.** The ideas of citizenship in the work of k. A. S. Pushkin and the issues of its presentation in the kyrgyz school.....93

V. PEDAGOGICAL SCIENCES

- **Isakov T.E., Atabaev A.A.**
Competence of a math teacher in the environment of information-communication technology.....99

VI. MEDICAL SCIENCES

- **Sherieva N. J., Shamshiev A.A.**
Main indicators of population morbidity in the osh region of the Kyrgyz Republic.....104

Адрес редакционно-издательского совета:
723500. г.Ош, ул. Исанова,79, Кыргызско-Узбекский университет. Международный научный журнал «Наука.Образование.Техника», тел.: (03222)4-20-79, 4-20-92; тел/ факс 4-20-79, 5-53-45.

E-mail: ismanov1970@mail.ru; nurkuz.alisherovna78@bk.ru

Журнал зарегистрирован Министерством юстиции Кыргызской Республики (пр. №1770; рег.свид. № 387 от 23.06.1999г.) и Национальной книжной палатой Кыргызской Республики (ISSN 1694-5220)

Номер подготовили: М.М. Исманов, Н.А. Салиева.

Сдано в набор 2.12.2019 г. Подписано к печати 27.12.2019 г. Печать офсетная. Гарнитура «Times», шрифт 12. Объем 12,0 усл. п.л. Заказ 17. Тираж 200 экз.